इतिहास
वर्गिक २५३
मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.
(ठाणे जिल्हा वाचनालय) वाचनालय / संदर्भ / नौपाडा

इति० सन १८७९
पेशव्यांची बखर

प्रकाशक - काव्येतिहास-संग्रहकर्ते

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.
जुनी मासिके (संदर्भ)

[काव्येतिहास-संग्रह.]

पे श व्यां ची ब ख र.

ही

अनेक प्रतींवरून शुद्ध करून, अर्थनिर्णायक व अवांतर
माहितीच्या विपुल टिपांसह

काव्येतिहास-संग्रह-कर्ते

यांणीं

प्रकाशित केली.

ती

पुणें येथें "श्री शिवाजी" छापखान्यांत छापिली.

श्रावण वद्य ३ शके १८०१ ता० ५ माहे आगष्ट इसवी सन १८७९.

श्री

महाराष्ट्राच्या इतिहासाचा व भाषेचा

आस्थापूर्वक अभ्यास करूं पाहा-

णाऱ्या सज्जनांस

हा ग्रंथ

परम प्रीतीनें अर्पण करितों.

ग्रंथ-प्रकाशक.

भाऊ फडणवीस

गं. वृ. शालिग्राम भाणि मंडळी

किरण प्रेस. मार्च १८९६

पुणे.

ग्रंथ संग्रहालय
नं. 92

पेशव्यांची बखर.

इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविबुद्धयः ।
पक्वेभ्यइव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रयः ॥
इतिहासप्रदीपेन मोहावरणघातिना ।
लोकगर्भगृहं कृत्स्नं यथावत्संप्रकाशितम् ॥

महाभारत.

प्रसिद्धिपत्रकांत लिहिल्या प्रमाणें आम्हीं हा आमचे पुस्तकाचा प्रथम अंक रसिक जनांस सादर केला आहे. पूर्व संकेतान्वयें या प्रथमांकाच्या तीन भागांपैकीं ह्या एका भागांत **महाराष्ट्रीयांनीं** लिहून ठेवलेला **मराठी** राज्याचा इतिहास देण्यास सुरुवात करावयाची, ती करण्यापूर्वी कांहीं गोष्टी आमच्या वाचकांस कळविणें आहेत, त्या येणें प्रमाणें:—

१. विषय माहात्म्य—ह्याविषयीं उल्लेख आम्हीं आपले प्रसिद्धि-पत्रकांत केलाच आहे, व ह्या विषयाकडे आमच्या लोकांचें मन आलीकडे थोडथोडें लागत चाललें आहे, तेव्हां आपल्या लोकांनीं लिहून ठेविलेल्या ऐतिहासिक माहितीचे महत्व विषयीं विशेष लिहिण्याची जरूर नाहीं. तथापि ह्या पुस्तकाच्या स्वरूपावरून आह्मांस या गोष्टीविषयीं वारंवार लिहितां येणार नाहीं हें उघड आहे; तेव्हां ही उत्तम संधि अगदींच दवडणें हें नीट नव्हे. **मराठे** लोकांचे मुख्य इतिहासकार जे **ग्रांट् डफ्** साहेब, त्यांणीं स्वतः असें लिहिलें आहे कीं, **मराठ्यांच्या** इतिहासाच्या पुष्कळ बखरी व यादी व पत्रकें मीं मिळविलीं होतीं. **श्रीमंत पेशवे** यांचे दफ्तर व **कंपनीसरकारचें** दफ्तर हीं ही मला सुगम होतीं. ह्या बखरीं पैकीं कांहीं इतक्या मोठ्या होत्या कीं, त्यांतील एक एक खुद्द माझ्या ग्रंथा एवढी होईल. खेरीज खाजगी पत्रें व मुसलमानी ऐतिहासिक ग्रंथ मला उपलब्ध होते, व इतिहासांत लिहिलेल्या गोष्टी ज्यांनीं आपल्या डोळ्यांनीं पाहिल्या अशा वृद्ध पुरुषांपासूनही मला बरीच माहिती मिळे. या प्रमाणें साहेबांचा सामग्री विपुल होती व ह्या

सर्व विपुल सामग्रीचा उपयोग साहेबांनीं आपल्या समजुतीप्रमाणें करवला तितका केलाही आहे. आज त्यांचा ग्रंथ हिंदुस्थानाचे जे इंग्रजी इतिहास आहेत त्यांतील उत्तमांत मोडतो—किंबहुना हाच त्या सर्वांत उत्तम ठरतो, असें म्हटलें तरी चालेलं. असो; साहेबानीं इतकी विपुल सामग्री मिळविली होती तथापि त्यांस ज्यांची माहिती मिळाली नाहीं, अशा गोष्टी अनेक आहेत, असें म्हणण्यास पुष्कळ आधार आहे. त्यांच्या ग्रंथांतही कोठें कोठें ही गोष्ट त्यांणीं स्वतः कबूल केली आहे. तर अशा प्रकारची माहिती धुंडून काढणें किती उपयोगाचें आहे बरें? तसेंच साहेब लोक परद्वीपस्थ पडले. त्यांचे आमच्या लोकांशीं कितीही संघट्टण असलें व त्यांनीं कितीही आमच्या भाषेवर व्यासंग चालविला, तथापि आमच्या लोकांतील अंतस्थ गोष्टी, आमचे हृद्गत विचार, त्यांच्या आचारांहून व धर्मपंथांहून अति भिन्न असे आमचें आचार व धर्मपंथ वगैरे गोष्टी पूर्णपणें त्यांना कळणें ह्मणजे अशक्यच होय‡. ह्या न्यूनतेमुळें अमुक एक गोष्ट अशी कां घडली? असें सांगण्याचा प्रसंग आला ह्मणजे कांहीं ठिकाणीं साहेबांस स्तब्ध बसावें लागतें, किंवा कांहीं शुष्क तर्क करावा लागतो. ह्याबद्दल येथें विस्तार करणें नाहीं. ह्या विषयीं दिग्दर्शन पुढील बखरींत व टिपांत प्रसंगानुसार होत जाईल, येथें इतकेंच सांगणें पुरे कीं, अशा प्रकारची न्यूनता आम्हां महाराष्ट्रीयांपैकीं कोणी सर्व उपलभ्य साधनें मि-

---

* आमची अशी शिफारस आहेकीं प्रत्येक 'महाराष्ट्रीय जन' ह्मणविणाऱ्यानें—किंबहुना प्रत्येक 'हिंदु' ह्मणविणाऱ्यानेंही-ह्या इतिहासाची प्रत आपले संग्रहीं ठेवावी. निदान एकदा तरी कोठें मिळवून वाचण्याची तरी तसदी घ्यावी. असें केल्यानें आमचे लोक ह्मणजे गचाळ, वेडे, पौरुषहीन, अकल्पक असे जे आम्हांपैकीं पुष्कळांचे ग्रह झालेले आहेत, ते जाऊन आपल्या लोकांच्या पराक्रमाविषयीं, बुद्धीविषयीं, चातुर्यविषयीं वगैरे तथ्य कळून योग्य अभिमान जागृत होईल.

‡ हें आमचें ह्मणणें मराठी भाषाभिज्ञ जे क्याडीसाहेब त्यांच्यांशीं ज्यांचा समागम झाला असेल त्यांस अगदीं रास्त वाटेल. खेरीज प्रसिद्ध कादंबरी-कार कर्नल मेडोझ टेलर हे बहुतेक जन्मभर या देशांत होते. त्यांचा आमचे लोकांशीं बराच परिचय होता. त्यांच्या कांहीं कादंबरींतील पात्रें आमच्या देशांतील असल्यामुळें त्यांणीं आमच्या रीतिभाति, धर्माचार, स्वभाव इ० गोष्टींचें लक्षपूर्वक अवलोकनही केलें असावें. तथापि जो कोणी त्यांचे ताराप्रभृतिग्रंथ पाहील त्यासही आमचा हा लिख लेख अयोग्य वाटणार नाहीं.

ळवून आपल्या देशाचा इतिहास लिहिण्यास पुढें सरून काढून टाकील तेव्हांच जाईल. हीं साधनें बखरी, तहनामे, यादी इ.जुने लेख हे होत.असो, ह्याशिवाय आणखी एक गोष्ट **ड्फ्** साहेबांच्या ग्रंथाच्या संबंधानें सांगणें आहे. ती ही कीं, साहेबांचा ग्रंथ इतिहासपर पडला, चरित्रपर नव्हे. तेव्हां इतिहास लिहिण्याची जी पद्धत **यूरोपीय** पंडितांनीं परिपक्व दशेस आणिली आहे, त्या पद्धतीस पुष्कळ अंशी धरून चाललयानें त्यांना उपलब्ध असलेल्या बखरींत दिलेल्याही पुरुषमात्राविषयीं चमत्कारिक चमत्कारिक आख्यायिका त्यांणीं आपल्या ग्रंथातून गाळिल्या आहेत असें वाटतें.त्या फार मनोरंजक व उपदेशपर आहेत. म्हणून **इंग्लंडामध्ये** जशा **सर वाल्टर स्कॉट** यांणीं ऐतिहासिक कादंबऱ्या म्हणजे ऐतिहासिक पुरुषांच्या चमत्कारिक गोष्टींस अनुलक्षून तत्कालीन लोकांच्या स्थितिरीति त्यांचे आचारविचार व आपल्या पात्रांचे इतिहासप्रसिद्ध स्वभाव यांस व्यक्त करणाऱ्या चित्तवेधक कथा रचिल्या, तशा ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहेणारा आमचे देशांत कोणी कादंबरीकार झाला असतां, किंवा प्रसिद्ध कवि **शेक्स्पियर** यांणीं जशीं ऐतिहासिक नाटकें लिहिलीं तशीं नाटकें लिहिणारा कोणी **महाराष्ट्रीय** नाटककार झाला असतां, त्यास अशा आख्यायिकांचा आवश्यकता फार आहे, हें सांगणें नको.

याखेरीज या जुन्या ऐतिहासिक ग्रंथांच्या प्रसिद्धीपासून दुसरा एक मोठा लाभ आहे. कविवर **वामन, श्रीधर, मोरोपंत**, इत्यादिकांचे कवित्वशक्तीनें आमच्या **मराठी** भाषेतील पद्य ग्रंथांचें दुर्भिक्ष घालविलें. परंतु गद्य ग्रंथांस पूर्वी मान कमी असल्यामुळें किंबहुना मुळींच नसल्यामुळें गद्य पद्धतीचा प्रचार अर्थात् कुंठित झाला व तिला सरकारी व खाजगी हिशेब, यादी, पत्रें वगैरे मध्यें संकुचित होऊन बसावें लागलें. पुढें **मराठी** राज्याचा उत्कर्ष झाल्यावर निरनिराळ्या प्रतापी सरदारांच्या हकिगती लिहिण्याचा प्रसंग आला, तेव्हां लहान लहान टिपणें लोक करून ठेवावयास लागले, व तदनंतर त्या टिपणांच्या आधारें मोठमोठ्या बखरी रचिल्या. असा बखरी लिहिण्याचा प्रघात पडला. त्या ह्या बखरीच काय त्या **मराठी** भाषेतील जुने गद्य ग्रंथ होत. **इंग्रजी** झाल्यावर गद्य पुस्तकें लिहिण्याचा प्रघात पडण्यापूर्वी, ह्याशिवाय दुसरे गद्य ग्रंथ होते, असें म्हणतां येत नाहीं. ह्या जुन्या गद्य

ग्रंथांत व आधुनिक गद्य पुस्तकांत भाषेच्या मानानें पाहिलें असतां महदंतर दिसून येतें. जुने लिहिण्याची शैली निराळी. त्यांतील शब्द साधे असून वाक्येंही लहान लहान असत. संस्कृत शब्दांचा भरणा कमी. मुसलमानी शब्दांची योजना जास्त. आलिकडच्या ग्रंथांविषयीं विशेष लिहिणें नको. वर सांगितलेल्या प्रकाराच्या उलट सर्व प्रकार सहज दृष्टीस येईल. तेव्हां मराठी भाषेंतील जुन्या गद्य ग्रंथांचे रक्षण न केल्यास पूर्वीची भाषा होती कशी, लोक बोलत होते कसे, शब्द योजना कशी होती, व वाक्यरचनेचा प्रकार कसा, इत्यादि भाषेसंबंधीं गोष्टी महाराष्ट्र भाषेचें पूर्ण ज्ञान संपादनेच्छूंस कशा कळाव्या? दुसरी गोष्ट. आमची मराठी भाषा अद्याप सुधारली नाहीं. तींत शब्दभरणा अद्याप पुष्कळ होणें आहे. वाक्यचरनेंचे प्रकारही तींत सर्व प्रकारचे आले नाहींत. ह्याकरितां आलिकडील ग्रंथकार झटून एकीकडून संस्कृतांतील व दुसरे कडून इंग्रजींतील शब्द व भाषासरणी मराठींत आणूं पाहात आहेत. तर अशा वेळीं जे शब्द व जे भाषासरणीचे प्रकार महाराष्ट्रभाषेंत पूर्वी प्रचारांत असून आमच्या अज्ञानामुळें आम्हांस नाहींसे झाले आहेत किंवा होत आहेत, त्यांचा संग्रह भाषेंत केला असतां तसें करणें किती उपयोगी होईल? सुधारणेच्या शिखरास पोंहोंचलेली जी इंग्रजी भाषा तिजलाही जुन्या ग्रंथांपासून पुष्टीकरण होत आहे व त्यामुळें तिला एक विलक्षण शोभाही येत आहे. इंग्रज लोकांत जुन्या ग्रंथांचें किती मोल आहे, हें पाहावयास लांब जाणें नको. प्रत्येक इंग्रजी पुस्तकालयांत—मग तें खाजगी असो कीं सार्वजनिक असो—जुन्या ग्रंथकारांचे ग्रंथ नाहींत असें कधींच होणें नाहीं; ह्यावरून व युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षांस अशा ग्रंथांतील अमुक असलेच पाहिजेत असा त्यांमध्यें जो नियम आहे, ह्यावरून ही गोष्ट चांगली ध्यानीं येईल. ही गोष्ट उत्तम प्रकारें सुधारलेल्या इंग्रजी भाषेची झाली. आपल्या मराठी भाषेस तर ती स्थिति येण्यास अद्याप पुष्कळ काळ गेला पाहिजे. तेव्हां अशा उपयुक्त गद्य ग्रंथांचें संरक्षण करून त्यांचा संग्रह करण्याचें श्रेय आपणास घ्यावयास नको काय?

शेवटीं मुख्य गोष्ट ही सांगणें राहिली कीं, ग्रांट् डफ् यांचा ग्रंथ

इतिहास

छापून आज पन्नासांवर वर्षे झालीं. ह्या काळांत कोणी **महाराष्ट्रीयानें** आमचे देशाचा इतिहास लिहावयाचा. पण तसा सुदिन अद्याप प्राप्त झाला नाहीं. **यूरोपीय** लोकांनींही कोठें विशेष शोध लावून आमचे देशाचा इतिहास लिहिल्याचें ऐकिवांत नाहीं. आम्हां **मराठ्यां**विषयीं ज्या कोणीं जें लिहिलें आहे तें सर्व **डफ्**कृत ग्रंथाच्या आधारें होय. स्वतंत्र निराळा ग्रंथ कोणी अद्याप लिहिला नाहीं. ह्या गोष्टीबद्दल आम्हीं कोणास फारसा दोष देतों असें समजूं नये. कारण आमच्या मतें **महाराष्ट्र**देशाचा स्वतंत्र इतिहास लिहिण्यास जीं साधनें असावीं तीं पूर्णपणें अद्याप मिळविणें आहेत; व तीं पूर्णपणें उपलब्ध होत तों पर्यंत आमचे देशाचा इतिहास असावा तसा होणें मुष्कील आहे. हीं साधनें मिळवून प्रसिद्ध करण्याच्या कामांत कोणी आजपर्यंत फारसे हातपाय हालविले नाहींत हें पाहून मात्र दिलगिरी वाटते. हल्लींचा वेळ हें काम करण्याचाच आहे.. आतां हयगय करतां कामा नये. केली तर ती मोठी चुकीची गोष्ट होईल व ती चूक पुढें नीट करतांही येणें नाहीं. कारण जे कांहीं जुन्या माहितीचे लेख आमच्या लोकांपाशीं आज आहेत त्यांची स्थिति फार वाईट आहे. कोठें बखरी कसरीच्या भक्ष्यस्थानीं पडल्या आहेत, कोठें मुलांनीं त्यांचीं लिखितें करून फाडून टाकिल्या आहेत, कोठें त्यांचीं पानें गहाळ झालीं आहेत, कोठें जुने लेख इतके जीर्ण झाले आहेत कीं, त्यांस हस्तस्पर्श करणें तो फार जपून करावा लागतो, व कोठें तर त्यांस वाण्याच्या हातून सोडवावें लागतें. ही जुन्या कागदपत्रांची स्थिति अति अनिष्ट होय. तेव्हां अशा पेंचांत सांपडलेल्या ग्रंथांचा जीर्णोद्धार लवकर झाला असतां आमच्या राष्ट्राच्या भावि इतिहास-कारास त्यांचा किती उपयोग होईल, हें सांगणें नको.

हे सर्व विचार मनांत आणून जुन्या माहितीचे—इतिहासाच्या व पुरुषचरित्रांच्या उपयोगी पडणारे—बखरा, वंशावळी, तहनामे, पत्रें, स्वारीच्या मुक्कामांच्या यादी वगैरे जे लेख मिळतील ते मिळवून त्या सर्वांचा एकत्र संग्रह करण्याचें व त्यांस टिपांनीं सुबोध करण्याचें काम आम्हीं अंगीकारलें आहे तें किती महत्वाचें आहे हें सुज्ञांच्या ध्यानांत सहज येईल.

२ आतां जें काम आम्हीं हातीं घेतलें आहे त्याबद्दल साधारणतः सर्व

लोकांस व विशेषत: आमचे वाचकांस ज्या सूचना करणें आहेत त्या करितों.

ज्या ह्या कामास आम्हीं आरंभ केला आहे त्या करितां आमच्या जवळ सामग्री बरीच आहे. तथापि ह्या कामाच्या स्वरूपावरूनच तें एकादो-घांचें नव्हे ही गोष्ट उघड होते. तेव्हां सर्वांकडून यथाशक्ति सामग्रीचें साहाय्य झालें पाहिजे अशी सर्वांस विनंती आहे. याकरितां बखरी, तह-नामे, पत्रें, यादी, ठराव, वंशावळी वगैरे हरएक प्रकारचे जुने इतिहासोपयो-गी लेख ज्यांस जितके मिळतील तितके त्यांणीं आम्हांकडे पाठविण्याची जरूर तसदी घेतली पाहिजे—निदान आह्मांस स्थलनिर्देश तरी केला पाहिजे. आपले पूर्वजांचे पराक्रम चिरस्थायी व्हावे अशी कोणाची इच्छा नसेल असें आम्हांस वाटत नाहीं. आमची अशी समजुत आहे कीं, हें काम करण्याची प्रत्येकास हौस असावी. तेव्हां **मराठी साम्राज्याची** जी मोठी अवाढव्य इमारत बांधली गेली होती, (जिचीं पडकीं भिंताडें व गाटेगोटे या भरतखंडभर पसरलेले आज दृष्टीस पडतात) ती बांधितांना कोण कोणाची कशी कशी मदत झाली, हें सांगणें त्यांचे त्यांचे वंशजांस व नातेवाइकांस आमच्या मतें भूषणावह होईल. "आमचें वैभव गेलें, आतां जुन्या गोष्टींचें व्यर्थ कथन कां करावें ? गेलेलें वैभव पुनः प्राप्त होतें काय ?" असें कित्येकांचें म्हणणें पडेल. पण असा विचार अगदीं निरर्थक होय. त्यापासून औदासिन्य मात्र उत्पन्न होऊन कांहींच पौरुष आमचे हातून होणार नाहीं. पूर्व वैभव तर गेलें तें गेलेंच. परंतु हल्लींचें राज्य व तदनुगत प्रस्तुतची शांतता जीं कार्यें साधून घेण्यास उत्तम अनुकूल, तीं कार्यें—आणि तीं अनेक आहेत—साधून घेण्यासही वरील औदासिन्या मुळें पुष्कळ नड आली आहे. असें सूक्ष्म विचारांतीं कळून येईल. एका ग्रथकारानें म्हटलें आहे, "ज्या राष्ट्रास पूर्वकाल नाहीं, त्या राष्ट्रास भविष्य काळ कोठला ?" म्हणजे ज्या लोकांस आपल्या पूर्वजांचे पराक्रम, त्यांचें शहाणपण, त्यांची विद्वत्ता वगैरे कोणत्याच प्रकारची गोष्ट हुरूप आणण्यास नाहीं, त्यांणीं पुढें प्रख्यातीस यावें कसें ? व उच्चस्थिति

संपादावी कशी !* असो, तेव्हां अशा वेळीं सर्व औदासिन्य झाडून टाकून आपल्या घराण्यानें पूर्वी काय काय केलें, आपल्या पूर्वजांनीं कोण कोणतीं अब्रूचीं कामें बजाविलीं, वगैरे वृत्तांत साभिमान पुढें येऊन प्रांजलपणें सांगावा व त्यांत लज्जेची गोष्ट न वाटतां उलटी प्रतिष्ठा मानावी.

इतिहासाच्या कामास प्रत्येक पुरुषाचा व स्थलाचा निर्णय झाला पाहिजे. ह्या बखरींत आलेल्या प्रत्येक व्यक्तीचा व स्थलाचा जितका छडा लागला तितका आम्हीं लाविला आहे. जेथें माहिती देतां आली नाहीं तेथें प्रश्न चिन्ह (?) असें केलें आहे. तर ज्या कोणास त्या पुरुषाचा अगर स्थलाचा तलास लागेल, त्यांणीं आम्हांकडे त्याची माहिती पाठवावी. खेरीज आम्ही जी कांहीं माहिती टिपांत देतों त्यांत कमजास्त असल्यास ती सुधारून पाठविली तर त्या सुधारणेस ही अवश्य स्थल मिळेल. सारांश खऱ्या इतिहासाचे कामीं ज्यां कडून जितकी मदत होईल तितकी त्यांणीं आळस न करितां अवश्य करावी अशी आमची प्रार्थना आहे.

३ प्रस्तुत अंकांत जी बखर आम्हीं छापण्यास आरंभ केला आहे तिजविषयीं कांहीं माहिती देणें इष्ट आहे, ती येथें देतों.

"पेशव्यांची बखर" हें तिचें नांव. ही **कल्याण** येथील एका प्रसिद्ध गृहस्थानें आम्हांस दिली. ह्या बखरीचे पाहिले तीन बंद गहाळ झाले आहेत व पुढें मध्येंच १२१ वा बंद हरवला आहे. ही बखर आरंभा पासून बंदांच्या एका अंगानें लिहितां लिहितां २४० बंद पर्यंत जाऊन, तेथून बंदांच्या पाठीवर लिहित लिहित पहिल्या बंदा पर्यंत आणून संपविली आहे. अशा रीतीनें लिहिल्यामुळें पहिले बंद गहाळ झा-

---

‡ कीर्तिसंपादनास हा काल प्रतिकूल आहे असेंही फारसें म्हणतां येत नाहीं. मार्ग मात्र निराळे व अवघड आहेत. पूर्वी प्रमाणे हल्लीं लढाया किंवा बंडाळी करण्यास फावणें नाहींच. व तसा कोणाचा आशयही नसावा. तथापि आपल्या वाडवडिलांच्या नांवारूपा प्रमाणें करामत करून दाखवून कीर्ति मिळविण्याचे मार्ग "इंग्रजी" राज्यांत अगदींच बंद पडले आहेत असें नाहीं. दुसऱ्या गोष्टी बिघ्यां असो, पण लष्करी नौकरीतही हल्लीं थोडा बहुत लौकिक संपादितां येईल असें थोड्या वर्षांपूर्वी बडे लोकांस लष्करांत हुद्याच्या जागा द्याव्या असा जो ठराव झाला त्यावरून तर्हज कळेल.

ले तेव्हां अर्थात पाठी मागील शेवटचे बंदही त्यांजबरोबर गेले. हिचे खर्ची कागदाचे २४० बंद पाठपोट आहेत, हें वर सांगण्यांत आलेंच आहे. अक्षर दोन तीन प्रकारचे आहे, तरी पुष्कळ सुवाच्य काहे. हींत पाहिले **पेशवे श्रीमंत बाळाजी विश्वनाथ भट** हे त्यांचा मूळ गांव जो **श्रीवर्धन** तेथून निघाल्या पासून तहत इंग्रज सरकारानें **पुण्यांत शनवारचे वाड्यावर** आपला बावटा चढविला, तों पर्यंत हकीगत आहे.

वर ह्या बखरीचे कांहीं बंद गेले आहेत म्हणून सांगितलें, परंतु आमच्या एका स्नेहानें ह्याच बखरीची एक सांद्यंत प्रत आम्हांस पाठविली, तिजवरून ते ते बंद घेतले आहेत. ही प्रत आमच्या **कल्याणच्या** प्रतीवरूनच उतरून घेतली असावी असें मानण्यास सबळ आधार आहे, व ती **कल्याण**च्या प्रतीचे बंद हरवण्या पूर्वी उतरली असावी असें हिचे सर्व बंद शाबूद असल्या वरून स्पष्ट होतें.

ह्यां खेरीज **कुंजरघाटा** खालीं **भिवपुरी** म्हणून गांव आहे, तेथून ह्याच बखरीचें उत्तरार्द्ध आम्हांस मिळालें आहे. पूर्वार्द्धाचा शोध चालू आहे.

शिवाय **भिवपुरी** जवळच **वैजनाथ** म्हणून गांव आहे. त्येथें ही ह्याच बखरीची अस्सल प्रत मिळवून देण्याचें एका **वैजनाथकर** गृहस्थानें अभिवचन दिलें आहे.

ज्या जुन्या बखरी हल्लीं उपलब्ध होतात त्यांचीं बहुत करून पहिलीं व शेवटचीं पानें गहाळ झालेलीं आढळतात. तेव्हां त्या केव्हां, कोठें, व कोणीं लिहिल्या वगैरे माहिती आरंभीं अगर शेवटीं असावयाची ती अर्थात् नाहींशी होते, कधीं कधीं बखरी संबंध मिळाल्याच तर वरील प्रकारची बखर लिहिणाराविषयीं वगैरे हकीगत त्यांत दिलेली आढळत नाहीं. असो प्रस्तुत बखर कोणीं व कोठें लिहिली हें समजत नाहीं असेंच आम्हांस लिहिणें प्राप्त झालें होतें, व ज्या अर्थी हो बखर **पेशवाईचे** अखेरी पर्यंत आहे त्या अर्थी ती त्या राज्याच्या शेवटीं अगर अव्वल इंग्रजींत लिहिली असावी हें सहज सिद्ध होतें, असें सांगून आमचे वाचकांस समाधान मानून घेण्याचें भाग पाडण्याचा प्रसंग आला होता. पण सुदैवें करून वर सांगितलेले **वैज-**

म. इ. १९२

नाथकर गृहस्थ यांजपासून ह्या बखरीच्या उत्पत्तिस्थानाची वगैरे बरीच माहिती मिळाली ती येथें सादर करितों.

ही बखर सदर्हू **वैजनाथ** गांवीं स० रा० **कृष्णाजी विनायक सोहनी** यांणीं तोंडीं सांगितली व तेथील लोकांपैकीं कित्येकांनीं ती आदरपूर्वक लिहून घेऊन तिचा संग्रह केला. हे **कृष्णाजीपंत पेशवाईंत** सुभेदारीच्या कामावर होते. शेवटले **पेशवे** यांचे कारभारी **श्री० चिंतोपंत देशमुख पांवसकर** यांचे कृष्णाजी पंत हे आप्त होते व **देशमुख** यांची त्यांजवर कृपाही होती असें म्हणतात. **कृष्णाजीपंत** हे **कोंकणांत रत्नागिरी** नजीक **सोमेश्वर** नांवाचा गांव आहे तेथील रहाणारे. पंतांविषयीं जास्त हकीगत मिळत नाहीं ही दिलगिरीची गोष्ट होय. अशी विलक्षण माहिती ज्या पुरुषास होती व ज्याणें इतकें संगतवार तिचें स्वमुखानें निवेदन केलें, त्या चतुरस्र पुरुषाचे बाळपणचे दिवस कोठें गेले, व तो पुढें उदयास कसा आला, वगैरे हकीगत तपशीलवार कळणें मोठें अगत्याचें होतें पण ती मिळण्याचा योग सध्यां घडून येत नाहीं ही मोठी दुःखाची गोष्ट समजली पाहिजे. असो, **सोहनी** यांजवर काल-चक्र फिरून विपत्तीचा पगडा पडल्यावर त्याणीं सर्व संसार-कार्यें सोडून **वैजनाथ** येथें नदीतीरीं शिवालयांत आपलें उत्तर आयुष्य घालविलें. तेव्हां तेथील लोकांनीं त्यांचे कांहीं न्यून पडूं दिलें नाहीं हें त्यांस भूषणास्पद होय. तेथें पंत जटा वाढवून तपस्या प्रमाणें आपला काल ईश्वरोपासने मध्यें घालवीत. हा क्रम वर्षानुवर्ष चालला होता. शेवटीं त्या शिवालयांत त्यांचा काल सुमारें इ० स० १८५४।५५ या सालीं झाला. त्या वेळीं त्यांचे वयास सुमारें ७० वर्षें असावीं. यावरून त्यांचे जन्म इ० स० १७८४।८५ चे सुमारास म्हणजे **श्री० सवाई माधवराव** यांचे कारकिर्दींत झालें असें होतें. असो आज ही हकीगत पुरी करितों. ह्या ग्रंथकर्त्याची जी जास्त माहिती मिळेल ती पुढें सादर करूं.

४ मूळ बखरींत आम्ही कोण कोणते फेरफार करण्याचें योजिलें आहे तें वाचकांस पूर्वी कळविणें अवश्य आहे.

जुने लेख मोडी असोत अगर बाळबोध असोत, त्यांत विरामचिन्हें नसतात हें सर्वांस माहीत आहेच. हीं विरामचिन्हें आम्हीं अर्थानुरोधें घातलीं आहेत, व तशींच विषयानुरोधें कलमेंहि पाडिलीं आहेत व सर्व कारकिर्दी एक सारख्या एकत्र लिहिल्या होत्या त्या निरनिराळ्या करून लिहिण्याचें योजिलें आहे. जेथें जेथें वाक्यरचनेच्या नियमांविरुद्ध रचना मुळांत दृष्टीस पडली, तेथें शब्दरूपें बदलून ती नीट केली आहे, व पुनरुक्तभूत शब्द व वाक्यें होतीं तीं गाळलीं आहेत. ह्या वरून ध्यानांत येईल कीं, मूलग्रंथ जितका सुगम होईल तितका केला आहे; तथापि त्यांतील भावार्थ किंवा त्यांतील विशेष शब्दयोजना व वाक्यरचना ह्यांस बिलकुल धक्का न लावितां तीं तशींच्या तशींच ठेविलीं आहेत.

पेशव्यांची बखर.

बाळाजी विश्वनाथ.

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री **श्रीनिवासपंत दाजी**, स्वामीचे शेवेशीं.

शेवक **नारो मेघःशाम** कृतानेक सांष्टांग नमस्कार विनंती, येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जावें. विशेष, आपण पत्र पाठविलें त्यांत मजकूर लिहिला कीं, **श्रीमंत पेशवे** यांस पेशवाई कशी प्राप्त झाली; व कोणत्या पुरुषानें **शाहू महाराज** यांचे येथें पराक्रम करून **महाराजांची** कृपा संपादन करून, कामगारी मोठी कोणती बजाविली; म्हणून **महाराज** कृपावंत होऊन यांसच पेशवाई देण्याचें कारण कोणतें झालें; व कोणत्या पुरुषानें किती दिवस राज्य केलें; तें तपशीलवार लिहून पाठविणें. येविशीं पत्रीं आज्ञा झाली, त्यावरून सविस्तर मजकूर लिहून आपणास पाठविला आहे त्याजवरून कळेल.

बाळाजी विश्वनाथ भट व **जानोजी विश्वनाथ भट** हे राहणारे **श्रीवर्धनचे**. यांचें वतन देशमुखीचें. देशमुखीचा कारभार हे उभयतां बंधु करीत असतां, तें राज्य **हबशी** यांचें पडलें. **जानोजी विश्वनाथ भट** यांस **हबशी** याणें **जंजिऱ्यास** धरून नेलें, आणि कैद करून गोणत्यांत घालून समुद्रांत बुडविलें. त्या दहशतीनें **बाळाजी विश्वनाथ** *श्रीवर्धनाहून पळून मौजे *वेळास येथें [1]**बाळाजी महादेव भानू** यांचे येथें आले. **भानू** व **भट** यांचा स्नेह पूर्वीचा होता. **बाळाजी विश्वनाथ** तेथें येऊन **भानूंस** भेटले ते समयीं **भानू** यांणीं **बाळाजी विश्वनाथ** यांस विचारिलें, "असे तुम्ही कां आला?" मग **भट** यांणीं मागील मजकूर झाला तो **भानूंस** सांगितला, आणि बोलिले:—"आतां या प्रांतांत रहाव-

---

* हीं दोन्हीं गांवें कोंकणांत सावित्री नदीच्या मुखाच्या टप्यांत आहेत.

१ हे प्रसिद्ध नाना फडणवीस यांचे पूर्वज.

याचें नाहीं; बाहेर कोठें तरी रोजगारास जावें." तेव्हां **बाळाजी महादेव** बोलले, "आम्ही तुमचे समागमें [२]त्रिवर्ग बंधु येतों." हें ऐकून **भट** यांणीं उत्तर केलें, "बरें आहे; आम्हांस भाकर मिळेल तींत तुम्हांसही चतकोर मिळेल."

असें बोलणें झाल्यानंतर त्रिवर्ग बंधु **भानू** व **भट**, असे चारी असामी निघाले ते **साताऱ्यास** आले. तेथें [३]**धनाजी जाधवराव** होते. त्यांज कडे **बाळाजी विश्वनाथ** व **भानू** तिघे बंधु गेले. [४]**महादाजी कृष्ण जोशी साताऱ्यास** होतेच; त्यांची व **रामाजी महादेव** यांची ओळख पूर्वी-ची होती; त्याजवरून **जोशी** यांजकडे जाऊन ते भेटले. **महादाजी कृष्ण जोशी** व **रामाजी महादेव भानू** हे उभयतां [५]**शंकराजी नारायण सचिव** यांजकडे चाकरीस राहिले. ते समयीं **साताऱ्यास** ***ताराबाई** राज्य करीत होती, तिजपाशीं **धनाजी जाधवराव** हे सरदार होते, व **शंकराजी नारायण** कारभार करीत होते. **शाहू महाराज** [६]**दिल्लीस** गेले होते,

---

२ त्रिवर्ग—हरि-बाळाजी-रामाजी महादेव.

3 धनाजी—तरीबाईचा व पुढें शाहूचाही सेनापति. हा व याचा प्रतिस्पर्धी संताजी घोरपडे यांणीं राजारामाचे वेळीं मोंगलांची दाणादाण उडवून बहुत कीर्ति संपादन केली. धनाजीचा धाक मोंगलांस इतका बसे कीं, त्यांचे घोडे पाण्यावर नेले असतां पाणी न प्याले तर ते त्यांस विचारीत, "कायरे, तुम्हांला धनाजी पाण्यांत दिसला कीं काय! पाणी का पीत नाहीं?"

४ (?)

५ शंकराजी नारायण गोडेकर हा व किन्हईचा कुळकर्णी परशुराम त्रिंबक असे रामचंद्र-पंत अमात्य यांजपाशीं कारकून होते. दोघांनीं ही पराक्रम करून नांव मिळविलें. पुढें शंकरजी मल्हार सचिव आपलें काम सोडून काशीस जाऊन राहिले; तेव्हां शंकराजी नारायण यांस सचिवाचीं वस्त्रें दिलीं. परशुराम त्रिंबकासही पुढें "प्रतिनिधी" हा किताब दिला.

* ताराबाई—राजारामाची बायको. मोहिते यांची कन्या. हिणें शाहू कोणी तोतया आहे, असें लोकांस समजाविलें; व कांहीं सरदारांकडून शपथा करवून आपणाकडचे त्यांस केलें.

६ शाहू व त्याचें कुटुंब औरंगजेबाच्या लष्करांत दक्षिणेतच होतें. व त्याच्या मरणा नंतर त्याचा मुलगा अझीमशहा याणें त्यांस आपल्याबरोबर नर्मदेच्या पलीकडे बरेंच नेलें होतें. तेथून झुल्फिकारखान याच्या सांगण्यावरून फक्त शाहूस माल मुक्त करून स्वदेशीं जाऊं दिलें.

ते दिल्लीहून साताऱ्यास यावयास निघाले, ते खानदेशांत आले. तेथून धनाजी जाधवराव, व खंडेराव दाभाडे, शंकराजी नारायण सचिव, व ७रामचंद्र, व ८चिमणाजी दामोदर, यांस पत्रें महाराज यांणीं पाठविलीं कीं, तुम्हीं भेटीस येणें. त्याजवरून धनाजी जाधवराव, व ९खंडेराव दाभाडे, व चिमणाजी दामोदर, असे खानदेशांत जाऊन, त्याणीं श्रीमंत शाहू महाराज यांची भेट घेतली. शंकराजी नारायण सचिव भेटीस गेले नाहींत, साताऱ्यास ताराबाई जवळ होते. धनाजी जाधवराव खानदेशांत महाराजाचे भेटीस गेले, त्यासमयीं बाळाजी विश्वनाथ देशमुख व हरी महादेव भानू, व बाळाजी महादेव भानू, असे त्रिवर्ग धनाजी जाधवराव यांजवळ होते. ते तसेच त्यांच्या समागमें खानदेशांत गेले. तेथें महाराजांच्या भेटी झाल्या. नंतर जाधवराव यांणीं बाळाजी विश्वनाथ यांची व महारजांची भेटकरविली. नंतर शाहूमहाराज साताऱ्यास आले, ते समयीं १०शंकराजी नारायण सचिव याणीं हिरकणी खाऊन प्राण दिला.

शाहूमहाराज साताऱ्यास राज्य करूं लागले, त्यासमयीं बहिरोपंत पिंगळे पेशवे होते. महाराज राज्य करूं लागल्यानंतर ११एका वर्षानें बहिरोपंत पिंगळे पेशवे यांजकडे लोहगड किल्ला होता, तो पिंगळे लोहगडास असतां

---

७ (?)

८ चिमणाजी दामोदर व परसाजी भोंसले हे सरदार त्या वेळीं खानदेशांत व बऱ्हाडांत सैन्यासह होते.

९ खंडेरावाबद्दल म्रां० ड० याप्रसंगीं स्पष्ट लिहीत नाहीं. धनाजी प्रथम ताराबाईच्या तर्फे लढण्यास आला होता, त्यास शाहूकडे वळवून घेतलें. प्रतिनिधी—परशुराम त्रिंबक—तसा न वळतां साताऱ्यास परत गेला. दुसरे सरदार शाहूस यावेळीं मिळाले ते—परसोजी भोंसले, हैबतराव निंबाळकर, निमाजी शिंदे वगैरे.

१० यास घाटमाथा संभाळण्यास ठेविलें होतें. शाहू खरा मालक असतां ताराबाईचा अधिकार चालविण्याविषयीं शपथ केल्याचा पश्चात्ताप होऊन त्यांणें जलसमाधि घेतली, असें म्रां० ड० म्हणतो. याचा मुलगा नारोशंकर हा यावेळीं अगदीं लहान होता तरी शाहूनें त्यास सचिव करून आपलासा करून घतलें.

११ ही गोष्ट इसवी सन १७१४त झाली; म्हणजे शाहू राजाभिषिक्त झाल्यावर सुमारें ६ वर्षांनीं. म्रां० ड०

१२कान्होजी आंग्रे यांणीं घेतला. हें वर्तमान साताऱ्यास समजलें. ते-समयीं पिंगळे यांजवर इतराजी करून पेशवाई त्यांजकडील दूर करून दुस-ऱ्यास सांगावी हा विचार करीत असतां बाळाजी विश्वनाथ हे खानदेशापासून महाराज साताऱ्यास येत तों पावेतों महाराजांचे स्वारी बरोबरच होते, ते कांहीं १३मसलतींच्या उपयोगीं पडले होते हें महाराजांच्या मनांत येऊन व बाळाजी विश्वनाथ शहाणे, कर्ते असें पाहून त्यांस महाराजांनीं पेशवाईचीं वस्त्रें दिलीं. शके १६३९, विजयनाम संवत्सरे सन आरबां अश्शर मय्यां व अल्फ या सालीं पिंगळे यांची पेशवाई काढून बाळाजी विश्वनाथ यांस १४सांगितली.

त्या समयीं बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांणीं महाराजांस विनंती करून राज्याची फडाणिशी आपल्याकडे मागून घेतली, आणि १५हरि महादेव भानु यांस फडाणिशीचीं वस्त्रें पेशवे यांणीं दिलीं. १६पुरंदर किल्ला, व लोहगड किल्ला, असे दोन किल्ले बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांणीं मागून घेऊन, ते व हरी महादेव भानु फडणीस असे निघून पुरंदरास आले. त्यासमयीं किल्यावरतीं सचीवांकडून कारभारी बापूजीपंत होते. त्या बापूजीपंतांचा व भानु यांचा स्नेह

---

१२ कान्होजी आंग्रे ताराबाईच्या तर्फे लढत होता. त्यानें बहिरोपंतास कैदही केलें होतें. व खुद्द साताऱ्यावर चाल करून येणार होता. सिधोजी गुजर मेल्यावर आरमाराचा मुख्य हाच झाला होता. यांचें मुख्य स्थान कुलाबा. हा पूर्वी सातारचे महाराजांपाशीं दिवटया होता असें म्हणतात.

१३ ह्या मसलती खरोखरच मोठ्या महत्वाच्या होत्या. ह्या वेळा महाराष्ट्रांत फारच घोटाळा होऊन कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नाहीं, अशी अवस्था झाली होती. अशा वेळीं बाळाजी मसलतीनें व पराक्रमानेंही शाहूच्या उपयोगीं फार पडला; व शाहूनें 'सेनाकृत' असें पद त्यास लौकरच दिलें.

१४ सुरुसन आरबांअश्शर इ० = १११४ = शके १६३५ = इसवी सन १७१३-१४. ग्रां. ड. चे ग्रंथांत, 'पेशवे' ही पदवी लोहगड किल्ला हस्तगत करून व आंग्रयास आपलेकडे वळवून कुलाब्यास घाडल्या नंतर दिली, असें आहे. ह्याच वर्षी ब्रन्स्विक घराण्याचा मूळ पुरुष पहिला जॉर्ज हा इंग्लंडचें राज्यपद पावता झाला.

१५ ग्रां. ड. म्ह० रामाजीपंत यांस दिलीं.

१६ हा किल्ला नारो शंकर सचीव यांची आई येसुबाई इंग्रज आपण होऊन दिला. कारण हिंगण गांवचे दमाजी थोरात यांणीं सचिवास कैदेंत घातलें होतें, तेंयून त्यांची सुटका बाळाजीनें मोठ्या युक्तीनें करून त्यांचा प्राण वांचविला होता. ग्रां० ड०

पूर्वीचा, म्हणजे ज्या समयीं भानु सचिवांजवळ चाकर होते त्या वेळचा, होता. बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांणीं किल्ल्या खालीं येतांच किल्ला खालीं करून द्यावा सबब हरी महादेव भानू यांस किल्ल्यावरतीं पाठविलें. ते किल्ल्यावरतीं जातांच बापूजीपंत यांस घेऊन किल्ल्याखालीं येऊन बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांची व बापूजीपंतांची भेट केली. त्या वेळेस बापूजीपंत यांजपासून आण शपथक्रिया घेऊन मागती किल्याचें काम त्यांज कडेसच सांगितलें.

असा पुरंदर किल्ल्याचा बंदोबस्त करून पेशवे तेथून कूच करून लोहगडास आले. मौजे ओलवण येथें मुक्काम केला, आणि किल्ल्या वरतीं कान्होजी आंग्रे होते त्यांजकडे मध्यस्ती करितां शहाणे मनुष्य पाठविले. त्यांजवळ मजकूर सांगितला कीं "तुमचा आमचा स्नेह पूर्वी पासून; जंजिऱ्यास बहिरराव १७दळवी यांणीं दास्तान मांडिलें तेव्हां त्यांजवळ तुम्ही होतां, व आम्ही श्रीवर्धनास देशमुखीचा कारभार करीत होतों. तेथील तुमचा आमचा स्नेह. हल्लीं शाहू महाराज यांणीं पेशवाई आम्हांस सांगितली, व लोहगड किल्ला आम्हांस दिला, यासाठीं लोहगड आमचे हवालीं करावा." अशें कान्होजी आंग्रे यांणीं ऐकून संतोष पावून लागलेच बाळाजी विश्वनाथ यांचे भेटीस मौजे ओलवणास आले. तेथें येऊन, उभयतांच्या भेटी होऊन बोलणीं चालणीं दोघांची झालीं. त्यांत उभयतांची आण शपथ परस्परें झाली कीं उभयतांनीं एकमेकांचा भाऊपणा चालवावा. ह्या प्रमाणें होतांच लागलाच किल्ला पेशवे यांचे हवालीं करून आंग्रे कुलाब्यास गेले. बाळाजी विश्वनाथ पेशवे किल्ल्यावर जाऊन किल्ल्याचा बंदोबस्त करून, किल्ल्याची सबनिशी १८रामाजी महादेव भानू यांजकडे सांगितली.

---

१७ डूंगार पुरचे [?] दास्तान म्ह० धान्याची कोठी, किंवा धान्यादि सामग्रीचा साठा करणें. बाळाजीनें व त्याच्या भावानें जंजिऱ्याचे सिध्दीचे विरुद्ध आंग्र्यांशीं कांहीं खटपट चालविली होती, असें ग्रा. ड. चे ग्रंथांत लिहिलें आहे, त्यास अनुलक्षून हें बाळाजीचें बोलणें असावें.

१८ 'सबनिस' हा दरकदारांचा मुख्य कारकून. शिबंदी व दुसरे सरकारी नौकरास पगार बांटणें हें याचें काम. यासच दफ्तरदार म्हणत.

व नाणे मावळची १९मुजमु हरी महादेव भानू यांस सांगितली. असें होऊन बाळाजी विश्वनाथ पेशवे चिंचवडास आले. तेथून रामाजी महादेव भानू लोहगडास गेले. त्या दिवसा पासून हरी महादेव भानू, व बाळाजी महादेव भानू हे बाळाजी विश्वनाथ यांजबराबर होते. तेथून बाळाजी विश्वनाथ पेशवे निघून जेजुरीस आले. तेथें मुक्काम होता. त्या मुक्कामास हरी महादेव भानू फडणीस चार पांच महिने फडणीशीचें काम करून होते ते मृत्यु पावले. त्यांचा काल झाल्यानंतर बाळाजी महादेव भानू हे स्वारी बरोबर होते, त्यांसच फडणीशीचीं वस्त्रें बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांणीं दिलीं.

पुढें बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांचा व सय्यद यांचा २०तह होऊन उभयतां दिल्लीस स्वारीस गेले. त्यांबरोबर बाळाजी महादेव भानू फडणिशीचें काम करून होतेच. नंतर फौजेंत बाळाजी महादेव भानू व २१शंभाजी भोंसले असे मुख्यत्वें लेखून पेशवे व सय्यद असे उभयतां शहरांत पातशहाचे भेटीस गेले. पाठीमागें पादशाही फौज शहरांतून निघाली. बाहेर येऊन त्या फौजेनें पेशवे यांचे फौजेवर मोठी गर्दी

---

१९ 'मुजुमुदार' याजकडे वसुलाच्या हिशेबाचें काम. खर्च होणें तो सर्व याच्या मंजुरीने. हल्लींचे अकौंटन्ट जनरल किंवा इंग्लंडांतील फायन्यान्स मिनिस्टर यांचें काम व मुजुमुदारचें काम हीं पुष्कळ अंशीं जुळवावीं.

२० हा तह इ० स० १७१७ साली सय्यद व मराठे यांजमध्यें झाला. पातशहाची मंजुरी १७२० मध्यें मिळाली (पुढें २४ पहा). हा सय्यद दक्षिणेचा सुभेदार होता. याचा भाऊ सय्यद भवदुल्ला हा दिल्लीस राज्यकारभार करी. हे दोघे भाऊ मोठे पराक्रमी होते. त्यांणीं जहांदरशहाचा पराभव करून त्याचा वध केला. आणि बहादर शहाचा नातु फरूकशार यास गादीवर बसविलें (१७१३) पुढें फरूकशीर पातशहास त्यांची ताबेदारी न आवडून त्यांचा नाश करण्याचें त्यांणें मनांत आणिलें. सय्यद हुसेन यास दक्षिणेंत पाठविलें व त्याचा नाश करण्यासाठीं निरनिराळ्या युक्ति योजिल्या. त्याच काळीं मराठ्यांनाही त्याजवर चोहींकडून हल्ले सुरू केले. याप्रमाणें दुहेरी पेंचांत सांपडल्यामुळें हुसेन यांणें शाहूशीं तह केला व मराठ्यांच्या मदतीनें पातशहाची खोड मोडून आपला अधिकार पूर्वी प्रमाणें चालवावा म्हणून तो दिल्लीस गेला. मराठ्यांची फौज १०-१२ हजार होती.

२१ 'संताजी' भोंसले व १५०० लोक दिल्लीचे रस्त्यांत तेथील लोकांनीं ठार केले. हा सोंसला परसोजीचा दासीपुत्र. ग्रां० इ०

करून फौजेमध्यें मारहाण केली. त्या गर्दींत बाळाजी, महादेव भानू व शंकाजी भोंसले, असे लढाईंत सरकार२२कामास आले. इतक्यांत पातशाहाच्या भेटी होऊन बाळाजी विश्वनाथ पेशवे आपले फौजेंत सहाराबाहेर आले. पाहातात तों २३बाळाजी महादेव, फडणीस व शंकाजी भोंसले पडले. हें पाहून पेशवे यांणीं आपले फौजेचा मुक्काम दिल्लीपासून चार कोशांवर केला. सय्यद बरोबर होता, त्यास दक्षिणेचा सुभा *सांगितला. उपरांत पातशहाचें बोलणें होऊन २४तह झाला. त्यांत सरदेशमुखी बाबती व मोकाशे शाहू महाराज यांस दिले. ‡

---

२२ कामास आले = लढाईत पडले.

२३ चौथ व सरदेशमुखी ह्या हक्कांच्या सनदा दिल्या त्या दिल्लीचे दरबारी लोकांस न आवडून त्यांनीं असा बेत केला कीं, पेशवे सनदा घेऊन दरबारांतून निघाले म्हणजे रस्त्यानें त्यांस गांठून, गर्दी करून त्या हिसकावून घ्याव्या. हा बेत बाळाजींस समजला. तेव्हां त्यांणी बाळाजी महादेव यांस विचारिलें याची मसलत कशी ? भानूनीं उत्तर दिलें " ठीक आहे. मी तुमचे पालखींत बसून जातों. तुम्हीं सनदा खांकेस मारून दुसऱ्या वाटेनें गोटांत जाणें." याप्रमाणें पेशव्याच्या वाटानें जात असतां वरील हल्ला झाला. यावेरीं भानू किती उपयोगीं पडले बरें !

‡ शाहूचें कुटुंब व त्याची आई येसुबाई यांसही बाळाजीनें दिल्लीहून परत आणिलें.

* हा हुसेन सय्यद पुन्हां दक्षिणेंत येत असतां त्यास मारेकऱ्यांनीं ठार केलें. व अबदुल्ला शहापूरचे लढाईत पडला. (इ० स० १७२०) ह्या दोन्ही गोष्टास पातशहा अनुकूल होता सय्यदांचे मुख्य शत्रु निजामउल्मुल्क व असफखान (आयेष्ट्येचा सुभेदार) हे होते.

२४ पूर्वी सय्यद हुसेन यांणें केलेल्या तहास बादशहाची मंजुरी मिळाली. ह्या तहानें दक्षिणेचे सहा सुभ्यांचीं चौथ व सरदेशमुखी आणि स्वराज्य अशीं शाहूस प्राप्त झालीं. चौथ म्हणे एकंदर जमाबंदीचा चतुर्थांश सरदेशमुखी म्हणे सर्व उत्पन्नाचा दशांश (किंवा शेकडा १० प्र०) सहा सुभे म्हणे औरंगाबाद, वऱ्हाड, बेदर, विजापूर, हैदराबाद आणि खानदेश. यांशिवाय तंजोर, त्रिचनापल्ली, म्हैसूर हीं संस्थानें ही ह्या तहानें चौथ व सरदेशमुखी खालीं आलीं. फक्त सहा सुभ्यांचें उत्पन्न या वेळीं १८०५१७२९४ रुपये होतें.

स्वराज्य म्हणे खुद्द शिवाजी महाराजांचे अधिकाराखालीं असलेलें प्रांत —पुणें, सुपें, इंदापूर, बाहें, मावळ, सातारा, कऱ्हाड, खटाव, माण, फलटण, मलकापूर, तरळें, पन्हाळा, अंबेरा, जुन्नर, कोल्हापूर, आणि कोंकण व तुंगभद्रेच्या उत्तरेचे कांहीं परगणे.

ह्या हक्कांबद्दल शाहूनें १५००० स्वार तयार ठेऊन देशाची स्वस्थता राखण्याच्या कामांत मोंगल सुभेदार यांस मदत देत जावा असें ठरेल.

याप्रमाणें पातशुहाशीं तह होऊन सय्यद सुद्धां बाळाजी विश्वनाथ पेशवे दिल्लीहून निघाले. शहर औरंगाबाद येथें आले. तेथ पावेतों फडणिशीचें काम बाळाजी महादेव फडणीस यांच्या बरोबर नारो २५बाबाजी परचुरे दप्तरदार होते, त्यांणीं चालविलें. पेशवे औरंगाबादेस आल्यानंतर रामाजी महादेव भानू लोहगडास सबनिशीचें काम करीत होते, त्यांस बलावूं पाठविलें ते समयीं रामाजी महादेव भानू यांणीं भिकाजी नारायण भानू मौजे पोस (च?) री कोंकणांत आहे त्यांस बलावून आणून सबनिशीवर लोहगडास ठेविलें, व फडणिशीचें काम करावयास आपले मायेचा फडावर कोणी तरी पाहिजे, म्हणून २६अंताजी नारायण भानू नाणेमावळचे मुजमुवर होते, त्यांस बलावून आणून त्या कामावर हरि महादेव भानू यांचे कन्येचे २७पुत्र कृष्णाजी महादेव २८बापट यांस मुजमु दिली. नंतर रामाजी महादेव भानू अंताजी नारायण भानू यांस समागमें घेऊन लोहगडाहून निघून औरंगाबादेस आले,तेथें आल्यानंतर बाळाजीविश्वनाथ पेशवे यांची भेट झाली. ते समयीं पेशवे यांणीं भानूंस आज्ञा केली जे " तुम्हीं आपले फडणिशीचें कामकाज करावें ." ते समयीं रामाजी महादेव भानू यांणीं विनंती केली कीं, "मी कानानें बहिरा आहे, ऐकूं येत नाहीं. तेव्हां फडावरील काम मला कसें आटपेल ?" हें ऐकून बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांणीं आज्ञा केली कीं, "तुम्ही दप्तर आटोपावें. तुमचे मायेचा कोणी असेल त्यास फडांचें काम सांगावें; त्याची असामी वेगळी करून देऊं. " त्याजवरून अंताजी नारायण भानू यांस पेशवे यांशीं भेटविलें. तेव्हां त्याची असामी वेगळी करार करून दिली. नंतर रामाजी महादेव भानू फडणिशीचें काम करूं लागले. उपरांत बाळाजी विश्वनाथ पेशवे औरंगाबादेहून देशीं आले. रामाजी महादेव भानू यांणीं फडणिशीचा कारभार पांच वर्षें केला. नंतर

---

२५ बखर मोडी असल्यामुळें "बोवाजी" किंवा "बचोजी" असेंही होईल.

२६ हा भानू कोण तें समजत नाहीं तरी रामाजीपंताचाच कोणी निकट संबंधी असावा असें होतें.

२७ हरि महादेव यास पुत्र नव्हता असें वाटतें

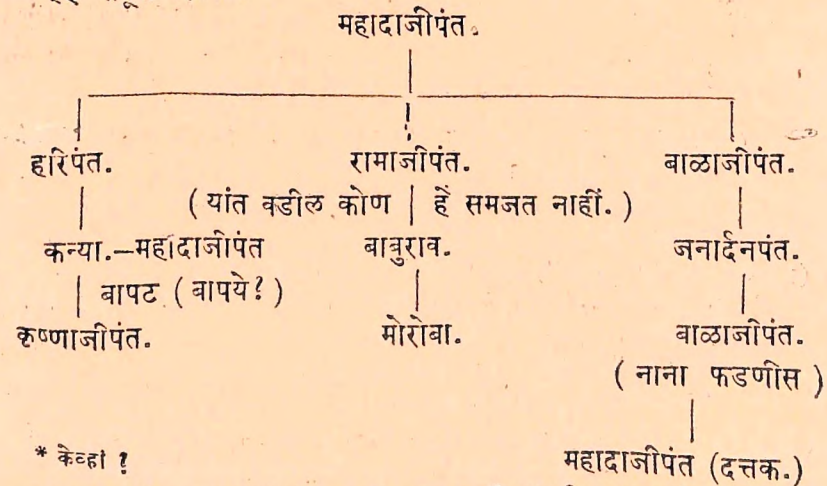
२८ बापट किंवा बापये ? खालीं (२९) पहा

त्यांचा काळ झाला, ते समयीं बाबूराव राम व जनार्दन बल्लाळ भानू हे पांच सात वर्षांचे होते, ते मोठे होत तों पर्यंत अंताजी नारायण भानू यांणीं फडणिशीचें काम चालविलें. पुढें बाबूराव राम व जनार्दन बल्लाळ मोठे झाल्यावर फडणिशी करूं २९लागले.

असा पेशवाईचा कारभार बाळाजी विश्वनाथ करित असतां *दोन वेळां हिंदुस्थान पावेतों मोहिम करून आले. महाराजांची आज्ञा घेऊन सासवड मुक्कामीं राहूं लागले. तेव्हां पुरंदरे पेशवे यांजपाशीं चाकरीस राहिले. ३०आबाजीपंत हे शहाणे पाहून त्यांस आपल्या दिवाणगिरीचीं वस्त्रे बाळाजी विश्वनाथ यांणीं दिलीं. मल्हारजी होळकर हे सातारे मुक्कामीं ३१बांडे ह्मणून सरदार होते त्यांचे पतकांत चाकरीस होते. त्यांस

---

२९ भानूंची वंशावळ.

* केव्हां ?

३० आबाजीपंत व बाळाजी विश्वनाथ हे उभयतां पूर्वी धनाजी जाधव यांचे कारकून होते. आबाजीपंत बाळाजीचा उदयकाळ आल्यावर त्यास आपला मसलत सदोदीत देत असे. पेशवाई मिळाल्याबर बाळाजीनें आबाजीपंतास आपला दिवाण केलें. हेच पुरंदरे यांचे मूळ पुरुष.

३१ कंठाजी कदम बांडे. मल्हारराव नीरा नदीचे काठीं 'होळ' गांव आहे तेथील चौघुल्याचा मुलगा.

समारें १०० स्वारांचे एक पतक.

बाळाजी विश्वनाथ यांणीं आपले जवळ चाकरीस ठेविलें. तसेच आपले ३२शिंदेही केले. अशी फौज जमवून सासवड मुक्कामीं राहूं लागले. त्यांणीं आठ वर्षं पर्यंत पेशवाईचा कारभार केला. पुढें सासवड मुक्कामीं पेशवे यांचे शरीरास व्यथा होऊन तेथेंच मृत्यु ३३पावले.

---

३२ राणूजी शिंदे. हे बाळाजीच्या पार्गेत बारगीर होते. हे कण्हेरखेडचे पाटील.

३३ आक्टोबर १७२०. दिल्लीस जाऊन आल्याचे व वसुलाची वांटणीची व उगवणीची पद्धति घालून देण्याचे श्रमांनीं त्यांची प्रकृति जी एकदां बिघडली ती पुन्हा सांवरली नाहीं. इसवी सन १७२० सालच्या तहानें जे हक त्यांणीं मराठ्यांस मिळवून दिले त्यांच्या उत्पन्नाची उगवणी व वांटणी करण्याची विलक्षण पद्धति ही यांणींच सुरू केली ती देणें इष्ट वाटल्यावरून येथें संक्षेपत: लिहितों.—

(१) सरदेशमुखींचें उत्पन्न—हें राजाचे वतन. यावर गादीचे मालका शिवाय दुसरा कोणाचा हक नाहीं.

(२) बाकी सर्व हक मिळून जें उत्पन्न तें 'स्वराज्य'

(अ) यांतील शेंकडा २५ प्रमाणें विभाग गादीचे मालकाचा. याचें नांव 'राजबाबती.'

(आ) बाकी शेंकडा ७५ उरले. तो 'मोकासा.' या पैकीं साहोत्रा (सर्व स्वराज्या पैकीं शेंकडा ६ प्रमाणें) विभाग पंत सचिव यांचा.

(इ) बाकी शेंकडा ६९ राहिले. तो 'ऐनमोकासा.' या पैकीं 'नाडगौडा' (स्वराज्यावर शेंकडा ३ प्र.) विभाग तो राजानें इच्छेनुरूप पाहिजे त्यास द्यावा.

(ई) बाकी शेंकडा ६६ उरले. ते निराळे सरदार लोकांस जहागीर देण्यांत जावे.

(३) 'राजबाबती' वसूल करण्याचें काम पेशवे, प्रतिनिधी, व सचिव यांजकडे.

'मोकासा' सचिव यांणीं आपला वसूल करून द्यावा. लांबलांबच्या प्रांतीं हा वसूल करण्या करितां राजानें कामगार नेमवे.

'नाडगौडा' ज्याला दिला असेल त्यांणें वसूल करावा.

'जहागीर' ज्याची त्यांणें वसूल करावी.

(४) सरदार लोकांस एकमेकांच्या मुलखांत त्या त्या मुलखाच्या उत्पन्नाच्या विभागावर, किंवा तेथिल गांवच्या उत्पन्नावर; कांहीं हक मिळावे.

अशी उत्पन्न विभागण्याची व वसूल करण्याची पद्धति घातल्यामुळें मराठे सरदारांत एकाचा फायदा तो दुसऱ्याचा, असें झालें. आणि म्हणून त्यांच्यांतच आलीकडे जी फाटाफूट होऊन बंडाळी चालली होती ती बहुतेक बंद होऊन त्यांचे हे हक जिकडे तिकडे वाढविण्यास त्यांस फावलें. मराठे-शाहीच्या पारंब्या जिकडे तिकडे पुढें लोंकरच फुटूं लागल्या त्याचें मुख्य कारण ही वरील पद्धतीच होय. ही पद्धति यापूर्वी अंशत: चालू होती. तरी ती पूर्ण देशेस आणून सुरळीतपणें चालू करण्याचें श्रेय या पहिल्या पेशव्याकडेसच येतें.

बाजीराव बल्लाळ.

[बाळाजीपंत मृत्यु पावल्या] नंतर बाजीराव बल्लाळ यांणीं झाडून सरंजाम सुद्धां आबाजीपंत पुरंदरे समागमें घेऊन शिंदे होळकर सहित साताऱ्यास येऊन महाराज यांची भेट घेतली. त्या वेळेस शाहू महाराज यांणीं सर्व मजकूर बाजीराव यांस विचारिला. नंतर आबाजीपंत यांणीं शाहू राजे यांस विनंती केली कीं, " आतां पेशवाई पदाची वस्त्रें बाजीराव यांस देण्याची आज्ञा व्हावी. " तें ऐकून महाराज "बरें" ह्मणाले. त्यास दोन चार दिवस गेल्यानंतर श्रीमंत शाहू महाराज यांणीं दरबार करून सकळ १अष्टप्रधान जमा करून अवघ्यांस सांगितलें कीं, " आतां पेशवाईचीं वस्त्रें बाजीराव यांस द्यावयाचीं. " हा मजकूर सर्वांस सांगितला त्या वेळेस श्रीपतराव प्रतिनिधी यांणीं महाराजांस उत्तर केलें कीं, " आजच वस्त्रें देण्याची घाई कोणती आहे ? पुढें वस्त्रें देतां येतील. " तितक्यावरच ती गोष्ट तेव्हां राहिली. प्रतिनिधी सुद्धां अष्टप्रधान यांचे मनांत कीं, " हें पद कोंकणस्थांत द्यावयाचें नाहीं. " परंतु स्पष्ट कोणीं बोललें नाहीं. त्या दिवसापासून तो मजकूर तसाच राहिला. बाजीराव बल्लाळ यांचा मुक्काम तेथेंच झाला. तेव्हां बाजीराव यांणीं नित्य असा पाठ चालविला कीं, नित्य महाराजांचे भेटीस जावें व विनंती करित असावें; असा क्रम चालत असतां कोणे एके दिवशीं शाहू महाराज यांणीं बाजीरावांस उत्तर केलें कीं, " तुम्हांस वस्त्रें द्यावयाचीं हा मजकूर माझे मनांत आहे,

---

१ प्रतिनिधिसुद्धां ९ प्रधान होते. यावेळीं हे ९ प्रधान होते ते:—

१ पेशवे—जागा खालीं. २ अमात्य—अंबाराव बापूराव हनवंते.
३ सचिव—नारो शंकर. ४ मन्त्री—नारोराम शेणवी.
५ सेनापती—जागा खालीं. (खण्डेराव दाभाडे यापूर्वी मृत्यु पावले होते. पुढें त्यांचे पुत्र त्रिंबकराव दाभाडे सेनापती केले.)
६ सुमन्त—अनन्दराव. ७ न्यायाधिश—होनाजी आनन्त.
८ पण्डितराव—मुद्गल भट्ट उपाध्ये. ९ प्रतिनीधि—श्रीपतराव.

परंतु श्रीपतराव प्रतिनिधी वगैरे अष्टप्रधान यांचे मनांत मतलब असा आहे कीं, हें पद कोंकणस्थांत द्यावयाचें नाहीं.'' नंतर दोन चार महिने तसेच लोटले, शेवटीं शाहू महाराज यांणीं दुसरे वेळेस बाजीराव यांस असें उत्तर केलें कीं, ''आमचा निश्चय हाच कीं, तुमची पेशवाई काढून दुसऱ्यास द्यावयाची नाहीं; परंतु श्रीपतराव यांची भीड वस्त्रें न देण्याची बहुत २आहे.'' ह्या गोष्टीसही दिवस मास पक्ष लोटले.

इकडे औरंगाबादेस दिल्लीचे पातशहा कडील दक्षिणेंत ३निजामन्मुलुख हे दक्षिणचे साडेसहा सुभ्यांचा कारभार करीत होते. कारभार करीत असतां निजामन्मुलुख यांजकडून ४दहापांच वर्षें दक्षिणेचे मुलुखाची ५रसद दिल्लीस पोहोंचली नाहीं व हिशेबही नाहीं. या वरून पातशहाची निजामन्मुलुख यांजवर इतराजी होऊन सुभा ६तगीर करावा या मसलतीनें दिल्लीहून पातशहाची फौज निजामन्मुलुख यांजवर ७रवाना झाली. तो मजकूर दि-

---

२ बाजीराव व श्रीपतराव यांचे वांकडे नव्हतें यांचें कारण हा जातीमत्सर होय. बाळाजी विश्वनाथ मरण पावल्यावर बरेच महिने बाजीरावास पेशवाईचा अधिकार प्राप्त झाला नाहीं. यांचें कारण ग्रां० ड० यांचें ध्यानांत आलें नाहीं. आम्हांस वाटतें कीं प्रतिनिधी वगैरे देशस्थ प्रधानांचा आग्रह हें पद बाजीरावास न देण्याचा असल्यामुळें शाहूस एकदम त्या सर्वांची भीड तुटेना म्हणून तें काम टाळाटाळीवर त्यांणें लोटिलें. बखरीचा आशय असाच आहे.

३ 'निजाम उल्मुल्क' याची नेमणूक दक्षिणेच्या सुभ्यावर प्रथम १७१३ मध्यें झाली नंतर १७१६ च्या सुमारास त्या सुभ्यावर सय्यद हुसेन हा आला, तो तेथें १७२० पर्यंत होता. हा सय्यद दिल्लीस असतां (१७२०) निजाम हा माळव्यातून दक्षिणेंत येऊन सय्यदाच्या पक्षाचे लोकांचा बऱ्हाणपूर व बाळापूर येथें मोड करून आपणच दक्षिणेचा सुभेदार बनला. (पुढें ७ व ८ पहा.)

४ प्रथम १७१३ त नेमणूक झाल्यापासून (?)

५ कमावीसदारानें सरकारांत भरावयाची रकम.

६ दूर करावयाचा, सुभ्यावरून काढावें.

७ निजामावर हुसेन सय्यद स्वतः बादशहास घेऊन येत होता. पण निजामाच्या जातभाईनीं सय्यद यांची खोड मोडून नाइलट करण्याचा गुप्त बेत करून हुसेनास मारेकरी घालून मारिलें, व अब्दुल्ला याचा शहापुरच्या लढाईंत पराभव केला. अशा प्रकारें बादशहा सय्यदांच्या कैदेंतून मुक्त होतांच परमानंदित होऊन त्यांणें निजामास दक्षिणच्या सुभ्यावर कायम करून खेरीज आपल्या वजिरीचीं वस्त्रेंही दिलीं.

लीस वकील निजामन्मुलुख यांजकडील होते त्यांणीं सारा *नक्ते नबाब निजामन्मुलुख यांस लिहून कळविला. दिल्लीहून फौज रवाना झाली तिच्या सरदारांस हुकूम पातशाहा झाला कीं, निजामन्मुलुख यांस कैद करून आणावें. हा सारा मजकूर नबाबास समजल्यावर नबाब घाबरले आणि मोठ्या विचारांत पडले. त्यासमयीं नबाब त्यांस असा विचार सुचला कीं, मराठे यांची फौज आपल्या कुमकेस बलावावी. असें मनांत आणून साताऱ्यास श्रीमंत शाहू महाराज यांजकडे, "आम्हांवर पातशहाचा रोष होऊन फौज रवाना झाली आहे यासाठीं तुमची फौज पंचवीस हजार आम्हांस मदत पाठवावी." म्हणून वकीलांबरोबर सांगून वकील साताऱ्यास रवाना केले. ते वकील साताऱ्यास येऊन महाराज यांची भेट घेऊन सारा मजकूर त्यांणीं महाराजांस विदित केला. तो मजकूर शाहू महाराज यांणीं ऐकून घेऊन वकिलास उत्तर सांगितलें कीं, "तुम्हीं मुक्काम करावा. फौजेची तजवीज करून देऊं." तेव्हां वकील तेथें राहिला.

पुढें शाहू महाराज यांणीं चित्तांत विचार केला कीं आतां मोंगलांचे पारतीस कोण पाठवावा? मोंगलांकडील वकिलाची निकड फौजेविषयीं महाराजांस होऊं लागली. त्यामुळें शाहू महाराज झाडून अष्टप्रधान व सरदार बलावून आणून दरबार करून बसले. तेव्हां "मोंगलांकडील वकील आले आहेत, फौज मागतात," हा मजकूर सर्वांस सांगितला, आणि विचारिलें, "पुढें याची तजवीज कशी? व याची मसलत कोणती करावी? हें सांगावें." तो मजकूर ऐकून घेऊन श्रीपतराव प्रतिनिधी यांणीं उत्तर केलें कीं, "पंचवीस हजार फौज आपल्यापाशीं आहे कोठें? या मंडळींतही जाण्याची हिंमत कोणाची दिसत नाहीं." असें बोलणें राजे यांणीं ऐकून महा-

---

* बडे, मोठे, मुख्य.

८ हें केव्हां घडलें तें समजत नाहीं. मां० ड० या तहा विषयीं कांहींच लिहित नाहींत. तरी शाहूशीं मैत्री ठेवण्याविषयीं निझाम झटत होता व यासमयीं प्रतिनिधिशीं स्नेह वाढवून त्यांणीं त्यास आपलासा केलें होतें, असें म्हणतात.

राज म्हणतात, "तुम्ही कोणी जात नाहीं तर राज्याचा आब जातो. पुढें आपलें राज्य रहाणें कठीण." हें उत्तर ऐकून सारे मंडळीनें प्रति उत्तर महाराजांस विनंती करून सांगितलें कीं, "पंचवीस हजार फौज आपले पाशीं कोणाजवळ आहे?" असें साऱ्यांचें बोलणें ऐकून शाहू महाराज यांणीं चोपदारांस सांगितलें कीं, "बाजीराव यांजकडील आबाजीपंत पुरंदरे कारभारी आहेत, त्यांस बलावून आणावें." त्यासमयीं चोपदार जाऊन आबाजी पंतास राजे यांजकडे घेऊन आले. आबाजीपंत आल्यावर राजांस मजुरा करून हात जोडून उभे राहिले. त्यावेळेस शाहूमहाराज यांणीं आबाजीपंत यांस मजकूर सांगितला कीं "मोंगलांकडील वकील आला आहे तो आमची फौज पंचवीस हजार कुमकेस मागतो; तेव्हां तुमच्यामध्यें मोंगलांस कुमक जाण्याची हिंमत आहे किंवा नाहीं हें मला सांगावें." हें ऐकून घेऊन आबाजीपंत यांणीं राजे यांस विनंति केली कीं, "महाराज! आपण असें विचारतां हेंच अपूर्व आहे! आम्ही सरकारचे चाकर; जिकडे सरकारचा हुकुम होईल तिकडे जाणें भाग आहे. तेव्हां एवढीं ९वस्त्रें आंनेंच आंगावर पडलीं म्हणजे आम्हांस कोणे गोष्टीचा तोटा १०नाहीं." असा मजकूर आबाजीपंतांचा ऐकून राजे यांणीं आज्ञा केली कीं, "बाजीराव यांस घेऊन येणें; आतांच वस्त्रें देतों." असें ऐकतांच आबाजीपंत माघारे येऊन बाजीराव यांस घेऊन राजांकडे आले. महाराजांची भेट झाली. त्या समयीं आबाजीपंतास जसा मजकूर विचारला होता त्या प्रमाणेंच बाजीरावांस विचारला. त्यावेळेस बाजीराव यांणीं उत्तर केलें कीं "मोंगल म्हणजे काय! आज्ञा झाली असतां मोठ्या काळाच्या तोंडांत देखील जाऊन सरकारचे पुण्यप्रतापें करून त्याचा बंदोबस्त करून येऊं. तेथें मोंगलांची कथा काय*?" असें ऐकतांच शाहू राजे यांणीं लागलींच पेशवाई

---

९ वस्त्रें पेशवाई पदाचीं.

१० येथें व पुढेंही अनेक प्रसंगीं आबाजीपंताची तत्परता व समयसूचकता दिसून येते.

* हें आवेशाचें भाषण मोंगल-राज्यरूप वृक्षाच्या मुळावरच कुऱ्हाडीचा घाव घालणाऱ्या या विक्रमशाली पेशव्यास किती शोभतें हें सहज लक्षांत येईल. मोंगल = पातशाही फौज.

पदाचीं वस्त्रें बाजीराव यांस देऊन *शिक्के कटार हवाली केली. शके १६४२ शार्वरी नाम संवत्सरे. त्या दिवशीं मोठा आनंद ११झाला.

नंतर राजे यांणीं बाजीराव यांस विचारलें कीं, "आतां मोंगलांकडील वकील आला आहे त्यास काय उत्तर सांगावें?" तेव्हां बाजी-

---

* बाळाजी विश्वनाथ यांचे मागें बाजीरावाची नेमणूक होई पर्यंत बाळाजींच्या शिक्क्यामोर्तबानेंच आबाजीपंत हे पेशव्यांच्यीं दफ्तरचें काम चालवीत होते.

बाळाजी विश्वनाथ यांचा शिक्का "श्रीशाहू नरपति हर्ष निधान, बाळाजी विश्वनाथ [मुख्य?] प्रधान." असा होता, व पुढें बाजीराव यांचा,

"श्री शाहू नरपती हर्षनिधान बाजीराव बल्लाळ मुख्य प्रधान." असा झाला. (लोकहितवादी)

११ म्रां० ड० यांनीं दिलेली हकीगत ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. ती अशी:—(मागें ३,७,८ पहा.)

(१) सय्यदांचे मरणानंतर निजामावर बादशहा खुष होऊन त्यास त्यांणीं दिल्लीस बलाविलें. परंतु १७२२ पर्यंत त्यास तिकडे जातां आलें नाहीं.

(२) गेल्यावर १७२४ पर्यंत तो तिकडेच होता.

(३) बाजीरावास १७२१ चे एप्रिल महिन्यांत पेशवाईचीं वस्त्रें प्राप्त झालीं व त्यांणें १७२४ पर्यंत नर्मदे पर्यंत ३ स्वाऱ्या केल्या. परंतु जरी त्यांणें आपले कांहीं सरदार माळव्यांत पाठविले तरी या कार्यीं तो स्वत: नर्मदा उतरून पलीकडे गेलासें दिसत नाहीं.

(४) खुद्द बाजीरावाची व निजामाची भेट १७२८ सालीं एक झाली व दुसरी १७३२ च्या सुमारास झाली. या वेळीं आपल्यावरील संकट टाळण्याकरितां निजामानें बाजीरावास हिंदुस्थानांत पातशाही मुलखांत स्वाऱ्या करण्यास अनुमोदन दिलें.

(५) नंतर २ वर्षे बाजीराव आपला अंमल माळव्यांत बसवीत होता (१७३२-३४) व पुढें १७३६ सालीं दिल्ली पर्यंत जाऊन त्या राजधानी पुढें आपला तळ दिला व सभोवतालच्या मुलुखांतून खंडणी घेतली.

(६) त्यावर पुन: निजामास बादशहानें दिल्लीस बलाविलें, व मराठ्यांस शिक्षा करण्यास सांगितलें. १७३८ सालीं निजामाची भोपाळ येथें बाजीरावानें फारच गाळण उडविली. शेवटीं निजामानें माळवा, नर्मदा व चंबळा या नद्यां मधील प्रदेश व रोख ५० लक्ष रु० बाजीरावास देऊं करून आपली सुटका केली.

(७) झाल्या पूर्वीच राजा जयसिंग व खान दौरान यांचा बाजीरावास झा प्रांतांची चौथ व सरदेशमुखी देण्याचा इरादा होता.

झाशीं व बखरींतील गोष्टींशीं पुष्कळ मेळ आहे. तरी बखरींत पुढल्या गोष्टी मागें, व मागच्या पुढें असें झालें आहे, असें म्रां० ड० यांचे ग्रंथावरून होतें.

राव यांणीं उत्तर केलें, "वकील आला आहे त्यास मोंगलांकडे १२रुखसत करावें आणि 'आमची फौज तुम्हांकडे रवाना झाली' असें सांगून त्यास पाठवावें." असें ऐकून शाहू महाराज यांणीं मोंगलांकडील वकिलास बलावून आणून त्यास सांगितलें कीं, "आमची फौज तुह्मांकडे रवाना झाली. तुह्मी जाऊन हा मजकूर नबाबांस सांगावा." असें सांगून लागलींच वस्त्रें वकिलास देऊन माघारां मोंगल यांजकडे त्याची रवानगी केली.

नंतर बाजीराव पेशवे यांणीं सातारे मुक्कामीं लाख दोन लाख रुपये १३कर्ज घेऊन फौजेची तयारी करून स्वारीस जाण्याची आज्ञा राजे यांची घेतली. त्या समयीं आपले कनिष्ट बंधु १४चिमणाजी बल्लाळ यांस राजांस भेटवून महाराजांपाशीं ठेविलें, आणि आपण सारी फौज घेऊन स्वारीस निघाले ते दोहों तिहीं दिवसांत पुण्यास येऊन दाखल झाले. तेथें मुक्काम करून आणखी फौजेची तयारी करून तेथून कूच करून निघून गेले. साताऱ्यामुक्कामाहून वकील रवाना झाले होते ते औरंगाबादेस पोहोंचून नबाब निजामन्मुलुख यांस भेटून झाला मजकूर तो सारा विदित केला. बाजीराव पेशवे पुण्याहून कूच करून निघाले ते कूचदरकूच १५गंगा उतरून औरंगाबादेच्या अलीकडे *खराडी दुर्गाबाद आहे तेथें आले व श्रीमंत यांचा मुक्काम झाला.

ती बातमी औरंगाबादेस मोंगल यांस लागली कीं मराठे यांची फौज दुर्गाबादेवर येऊन उतरली. हें ऐकून नबाब यांणीं मराठे यांचे लष्करांत

---

१२ पाठवणी करावी, निरोप द्यावा.

१३ स्वाऱ्यांच्या खर्चामुळें बाजीरावास प्रथम पासून शेवटपर्यंत कर्ज फार होतें. व त्याचें प्रायश्चित्त त्याचा पुत्र जा बाळाजी यास बरेंच भागावें लागलें. बारामतीकर नाईक हे त्यांचे मुख्य सावकार.

१४ चिमणाजीला नायब पेशवा केलें होतें.

१५ गंगा = गोदावरी.

* खराडी, (?)

जासूद पाठविलेकीं फौज मराठे यांची आली आहे ती कशी आहे तें पाहून यावें. तेव्हां ते जासूद पेशवे यांचे लष्करांत येऊन फौज पाहून माघारे फिरले. शहरांत जाऊन नबाब यांस वर्तमान जाहिर केलें कीं फौज आली आहे, परंतु बेसरंजामी. खराबी फौजेची बहुत आहे. तेव्हां निजामन्मुलुख ह्मणतात, "अशा फौजेनें आमची मदतगारी करून आमचें काम शेवटास कसें जातें?" तेसमयीं बाजीराव पेशवे यांजकडील कारभारी आबाजीपंत पुरंदरे यांस नबाब यांणीं जासूद पाठवून शहरांत बलावून नेलें. आबाजीपंत शहरांत गेल्यावर पुरंदरे यांची व नबाबांची भेट झाली. भेट झाल्यानंतर आबाजीपंतांस नबाब यांणीं मजकूर विचारिला कीं, "आह्मी तुम्हांस आपले कार्यासाठीं आणिलें, तें कार्य आमचें तुमच्यानें शेवटास लागतें असें आमच्या दिसण्यांत येत नाहीं." हा मजकूर ऐकून पुरंदरे आबाजीपंत नबाबास अर्ज करितात कीं "आपण कशावरून ह्मणतां कीं 'तुमच्यानें काम शेवटास लागत नाहीं!' हें आपणास कशावरून समजलें? आपलें काम कोणतें आमच्यानें शेवटास जाणार नाहीं असें आह्मीं कशावरून बोलावें? आम्हांस कोणताही मजकूर विदित नाहीं, तेव्हां आम्हीं कार्यभाग होतो न होतो हें आपणांस कशावरून सांगावें." हें नबाब यांणीं ऐकिल्यानंतर ते म्हणतात, "आम्ही ७।८ वर्षें दिल्लीस गेलों नाहीं व सरकारचा खजीनाही दिला नाहीं यामुळें पातशहाची आम्हांवर गैरमर्जी होऊन इतराजी झाली. त्यामुळें आमचा सुभा तगीर करून आम्हांवर फौज हुजूरची रवाना झाली आहे. यासाठीं तुम्हांस आम्हीं मदत आणिलें. त्या तुमचा प्रकार सारा खराबीचा पाहून आम्हांस असें वाटलें." हें ऐकून आबाजीपंत नबाबांस म्हणतात, "बोललां ही गोष्ट खरी. आम्ही फौजेविषयीं खराबींत आहों. परंतु काम करण्यास कोणासही हटणार नाहीं. सर्व गोष्टीनें हुशारी काम करण्याची आमची आहे. परंतु एक गोष्टीनें आम्ही बहुत अडचणींत आहों. तेवढी आमची तर्तुद झाली असतां मग पातशहाच्या +पलीकडे जाऊन बं-

---

+ पातशहापेक्षांही मोठा शत्रु आडवा असतां त्याचा बंदोबस्त करूं (?)

दोबस्त करूं." तेव्हां नबाब म्हणतात, " कोणती गोष्ट तुम्हांस कमती आहे ती सांगावी." तेव्हां आबाजीपंत यांणीं नबाबास अर्ज केला कीं, "आम्हांपाशीं खजीना नाहीं त्यामुळें आम्ही फार अडचणींत आहों." असा मजकूर ऐकिल्यानंतर नबाब म्हणतात, " तुम्हांस लागेल तो खजीना आम्हीं १६देतों." हें ऐकून आबाजीपंत बोलतात. " आपण पैक्याचा पुरावा केला तर आम्ही मोठ्या काळाच्या तोंडांतही जाण्यास मजबूद आहों. आतां आपण इतकाच बेत राखावा,—आपण शहराबाहेर दिल्लीस जाण्याच्या उद्योगें निघावें; आम्ही आपले पाठीवर पाठलाग करीत लागलेच १७येतों." असा नबाब यांणीं मजकूर ऐकिल्यावर आबाजीपंतांस म्हणतात, "बरें आहे." असें म्हणून आबाजीपंतास निरोप दिला. आबाजी पंतांनीं निघते वेळेस नबाबास अर्जकेला कीं " आपण बाहेर निघाल्यावर आपले फौजेस थोडा फांटा द्यावा." असें बोलून आबाजीपंत आपले लष्करांत येऊन बाजीराव साहेब यांस मजकूर शहरांत झाला तो सारा समजाविला.

नंतर नबाब यांणीं औरंगाबादेहून *पन्नास लक्ष रुपये श्रीमंतांचे लष्करांत पांठविले. तो खजीना लष्करांत पोहोंचताच श्रीमंतांनीं नवी फौज चाकरीस ठेविण्याविषयीं १८कलमजारी केली. नित्य हजार दोन हजार फौजेची हजीरी होऊं लागली. असें इकडे होत असतां औरंगाबादेस नबाब यांणीं ही बाहेर निघण्याची तयारी केली.

या समयीं जनानखान्यामध्यें वर्तमान समजलें कीं बाजीराव आले

---

१६. १७३२ चे सुमारास भेट झाली तेव्हां बाजीरावानें पैशांचें मागणें केलें खरें, पण तें निजामानें कबूल केलें नाहीं. फक्त पूर्वीप्रमाणें दक्षिणच्या सुभ्यांची खंडणी देऊं इतकेंच सांगितलें. म्रा० ड०

१७ ही विलक्षण युक्ति म्रा० उ० देत नाहींत.

* मागें ११—(४) व १६ पाहा.

१८ कलमजारी=नांवनिशी; चाकरीस ठेवणें.

आहेत ते फार देखणे १९सुरतपाक आहेत. तेव्हां त्यांस दृष्टीनें पाहावें हा मजकूर त्यांणीं नबाबास सांगितल्यावरून नबाबांच्या ही मनांत भरला कीं बाजीराव यांची भेट आपण घ्यावी. या प्रमाणें मजकूर नबाब यांचे मनांत येऊन, बाजीराव यांजकडे वकील पाठविले आणि "तुम्हांस २०जाफत करावयाची आहे यासाठीं तुम्ही आमचे येथें यावें," असें बलावणें करायास सांगितलें. त्या वकिलांनीं श्रीमंतांस मजकूर समजाविला. त्यावेळेस श्रीमंतानीं उत्तर केलें कीं, "आम्ही शहरांत येणार नाहीं. बाहेर कोठें बसावयाची जागा केल्यास तेथें येऊं. तुमची आमची मुलाखत होईल." असें श्रीमंतांनीं सांगितल्यावर तो मजकूर वकिलांनीं येऊन नबाबांस समजाविला. तें नबाबांच्या मनांत येऊन बरें म्हणून "आम्ही शहराबाहेर २१साताऱ्यानजीक मेजवानीची जागा करितों, तेथें तुम्हीं यावें," असें सांगून पाठविलें. तें श्रीमंतांनीं कबूल केल्यानंतर नबाब यांणीं सातारे मुक्कामीं मेजवानीची तयारी केली, आणि श्रीमंतांस सांगून पाठविलें कीं, "आतां आपण सडे पांच खिजमतगारांनिशीं यावें." तेव्हां ती गोष्ट श्रीमंतांचे मर्जीस येऊन श्रीमंतांनीं रुकार दिला. नंतर साताऱ्याजवळ मेजवानीची जागा करून, डेरे-दांडे देऊन, बिछायत करून, सभोंवतीं २२चिकाचीं बाडें चिरून आंत सारा जनानखाना मोंगलांकडील बसला. इकडून बाजीरावसाहेब स्वारी तयार करून निघाले. ते साताऱ्यापासून आलीकडे कोसावर सारी फौज ठेवून खासा स्वारी तेथून घोड्यावर स्वार होऊन निघाले ते डेऱ्याजवळ आले. नबाबही डेऱ्याबाहेर येऊन बाजीराव यांस आंत घेऊन गेले. उभयतांच्या भेटी होऊन बिछायतीवर जाऊन बसले. मग साऱ्या बायकांनीं बाजीराव यांस पाहिलें तेव्हां मोहोर, चांगला पाहून सर्व बायका खुष होऊन दोन पायली मोत्यें बाजीराव यांजवर

---

१९ चांगले चेहऱ्याचा, सुंदर.
२० मेजवानी. जाफत १७२८ तील भेटीच्या वेळीं निझामानें केली. मा० इ०
२१ हें सातारें गांव औरंगाबादजवळ किती अन्तरावर आहे ?
२२ बांबूचे कूड घालून, चिकाचे पडदे लाऊन (?)

उघळली. नंतर श्रीमंत व नबाबांची बोलणीं बहुत झालीं. यावेळेस नबाब बाजीराव यांस म्हणतात, " आतां कसें ! आतां तुह्मी आमचे हातांत सांपडला ! ! तुमचे शिंदे, होळकर ते कोठें आहेत ? आतां तुह्मांस येथें आह्मीं एखादा दगा केला तर कसें होईल ? " असें बाजीरावसाहेब यांणीं ऐकून श्रीमंत बोलतात, " मी जेथें आहे तेथें माझ्याजवळ सारे आहेत. " असें उत्तर ऐकून नबाब म्हणतात, " कोठें आहेत ? " मग होळकर व शिंदे यांच्या भेटी नाबाबांशीं २३करविल्या. यासमयीं निजाम-न्मुलुख यांची २४खातर जमा झाली. नंतर नबाब बाजीराव यांस म्हणतात, " आह्मी तुम्हांस या वेळीं दगा करणार नाहीं, कारण यासमयीं आम्हांस तुमची गरज. तुम्हांशीं काम बहुत आहे. याउपर आमचे विश्वासावर आमचे भेटीस कोणीं येऊं नये. आम्ही दगा करावयास चुकावयाचें नाहीं. " असें म्हणून नबाब बोलतात, "एक बाजी, सब पाजी. " हें श्रीमंतांनीं ऐकूस श्रीमंत नबाबांस बोलले, "एक निजाम, सब हजाम. " अशीं परस्परें बोलणीं होऊन, श्रीमंतांस वस्त्रें, अलंकार, जवाहीर, वगैरे देऊन समागमें सरदार होते त्यांसहो पोषाग दिले. नंतर बाजीरावसाहेब नबाबांचा निरोप घेऊन आपले लष्करांत येऊन दाखल *झाले.

---

२३ वर पांचा खिल्मतगारांनिशीं आले असें आहेच. तेच हे सरदार लोक.

२४ खातरी, संशयनिवृत्ति.

* हें भेटीचें वर्णन मोठें मनोवेधक आहे. यावरून बाजीरावाचा साधा शिपाईबाणा व समयसूचकता निजामाच्या स्वभावाबद्दल त्याची माहिती व तद्विषयीं पुढील तरतूद वगैरे गोष्टी प्रकट होतात. तो रूपानें देखणा असून बोलणारा मोठा बांका होता असें ही या वर्णनावरून निष्पन्न होईल. तसेंच निजामाचें कपट व आत एक असून प्रसंगानुसार बाहेर दुसरेंच दाखविण्याचें त्याचें कसब हीं ही व्यक्त होतात. युरोपमध्यें अशाच राज्य स्थितीच्या एका प्रसंगीं दोन मोठे मोठे राजे भाऊपणाच्या नात्यानें भेटले. त्यांची व प्रस्तुतच्या दोघा राजपुरुषांची तुलना चांगली करितां येईल. बाजीराव हा फ्रान्स देशाचा राजा पहिला फ्रान्सिस या सारखा मोकळया मनाचा व शब्दाला मान देणारा होता. निजाम हा इंग्लंडचा राजा आठवा हेन्री या सारखा कपटी व आपमतलबी होता. या दोन्ही युरोपिय भूपतींची भेट मोठ्या थाटानें फ्रान्सदेशांत क्याले जवळ भार्ड्स येथें १५२० त झाली. तो थाटमाट इतका होता कीं, त्या स्थलाचें नांव 'किनखाफी अ० भरजरी ठिकाण ' असें पडलें.

या भेटीची हकीकत मा. ड. चे मंथांत नाहीं.

इकडे २५मोंगल दिल्लीस जाण्यास निघाले ते अजिंठ्याचा घांट उतरून खानदेशांत आले. बाजीरावसाहेबही फौजेसुद्धां खानदेशांत आले. आणखी फौज कूच २६मुक्कामास ठेवीत चालले. असे जातां जातां मोंगल फौजसुद्धां नर्मदा उतरून गेले. पाठीमागून श्रीमंतही उतरले. असे उज्जनी पावेतों पाठलाग करीत चालले तेव्हां २७कोट्याचे मैदानांत दिल्लीहून फौज आली होती तिची व निजामन्मुलुख यांची गांठी पडून भेटी झाल्या. तेव्हां दिल्लीहून सरदार आले होते त्यांणीं नवाबांस विचारिलें, "तुम्ही असे २८बदमस्त कां झालां? दाहा दाहा वर्षे पर्यंत पातशहा यांची भेट नाहीं, व ऐवजही नाहीं. अशी मस्ती पातशहा बरोबर चालेल कीं काय?" असें ऐकून दिल्लीचे सरदारास निजामन्मुलुख म्हणतातकीं, "हल्लीं बंड आमचे पाठीवर येत आहे. अशीं अशीं बंडें दक्षिणेंत २९हरदम, नेहेमी लढाईशीं गांठ; तेव्हां या बंडांचा बंदोबस्त करावा किंवा पातशहाचे भेटीस यावें? असा निश्चय उठून दंगा. असो हल्लीं आमच्या पाठीवर बंड येत आहे, याचा आतां बंदोबस्त करावा." अशीं त्यांचीं ह्यांचीं बोलणीं होतात तों श्रीमंतांची फौज जाऊन पोहोंचली. तेव्हां दिल्लीचे फौजेची व श्रीमंतांचे फौजेची गांठ पडून लढाई होऊं लागली. लढाई होतां होतां पातशाही फौजेचा मोड झाला. त्यासमयीं पातशाही फौज पळूं लागली. त्यांच्या समागमें निजामन्मुलुख ही पळूं लागले हें पाहून श्रीमंत फौजसुद्धां पाठीमागें लागले. त्यांणीं शत्रूंस मजल दर

---

२५. म्ह० निजामाचे लोक.
२६. निघतांना व तळ दिल्यावरही.
२७. कोटा चंबळा नदीचे तीरीं.
२८. गर्वानें धुंद.
२९. प्रतिवर्षी; नेहमीं.

मजल नेऊन दिल्लीमध्यें घातलें. श्रीमंतांच्या फौजेनें दिल्ली भोंवतीं मोठी धूम ३०केली.

नंतर निजामन्मुलुख पुढें गेले होते त्यांच्या व पातशहाच्या भेटी झाल्या. तेव्हां पातशहा मोठया घुरशांत येऊंन नबाबास बोलीले कीं " ही तुमची रीत! कीं दाहा दाहा वर्षें पर्यंत तुमचा पैका सरकारांत दाखल नाहीं व हिशेबही नाहींत, व तुम्हांस हुजूर येण्याची गरज देखील नाहीं!! असें तुम्हीं जोरावार होऊन सरकाराशीं मस्ती करितां हें नीट नाहीं." असा सारा मजकूर ऐकून घेऊन निजामन्मुलुख हात जोडून अर्ज करितात, "आम्हीं सरकारास ३' बदमामलेची गोष्ट कधीं ही सांगितली नाहीं, व पुढें ही सांगावयाची नाहीं; परंतु दक्षिणेंत अशीं बंडें, यांचा बंदोबस्त राखावा किंवा सरकारची ३२पैरवी ठेवावी ?" अशा मतलबाचीं बोलणीं बोलून "हल्लीं हें बंड आलें आहे; हुजूरची फौज गेली होती त्या फौजेचा मोड होऊन फौज पळून माघारी आली. हें बंड येऊन मुलुखामध्यें धूम मांडली आहे, त्याचा बंदोबस्त सरकारांनीं करावा." असा अर्ज नबाबांनीं केला. इतक्यांत बाहेरीलही बोभाट आले, त्यामुळें पातशहाची खातरजमा झाली कीं निजामन्मुलुख वर्तमान सांगतो हें खरें.

तेव्हां पातशहा यांणीं चिताऱ्यास बलावून आणून हुकूम केला कीं, "बाजीराव धूम करितो तेव्हां तूं जाऊन त्याची तसबीर बाजीराव कसा अ-

---

३०. बाजीरावानें १७३६ सालीं दिल्लीच्यापर्वे तळ दिला, तेव्हां बादशाहीची आर्दबी राखावी म्हणून त्यांणें बादशहास निरोप पाठविलाकीं मांड्या फौजेपासुन कदाचित् तुमच्या शहरच्या लोकांस इजा होईल, याजकरितां मी आपला मकाम जरा दूर करतों असा निरोप जातांच दिल्लीकरास स्फुरण चढून आठ हजार लोक मराठ्यांवर चाल करून आले. मराठे तयार होतेच. बाजीरावानें हुकुम केल्या बरोबर दिल्ली बाल्यास दोहों कडून घेरून त्यांणा त्यांचा अगदीं चुरा उडाविला. एक चतुर्थांश लोक शहरांत परत गेले असतील कीं नाहीं कोण जाणे. ग्रां० ड०

३१. दांडगावा, उलट जाबसाल.

३२. जा ये करणें, भेट घेणें.

सेल तशी लिहून आणावी.[33] " तेव्हां चित्र्याने लष्करांत येऊन, बाजीराव साहेब यांची तसबीर लिहून नेऊन पातशहास दाखविली. ती पातशहा यांणीं कशी पाहिली? बाजीराव घोड्यावर बसले आहेत, घोड्याची अनीमानेवर टाकलेली आहे, एक पाय घोड्यावर आडवा टाकलेला आहे, खांद्यावर भाला, आणि घोडा चालला आहे. ते वेळेस शेतांतलीं कणसें हातानें तोडून, हातावर चोळून दाणे तोंडांत टाकीत असावें. अशी तसबीर पाहिल्यानंतर पातशहा[34] ह्मणूं लागले, "ए तो सैतान है!" असें ह्मणून नबाब निजामन्मुलुख यांस पातशाही हुकुम झाला कीं "बाजीराव याशीं समजूत पाडून वाटेस लाविलें पाहिजे."

असा हुकुम होतांच नबाब बाजीराव यांजकडे येऊन बोलणीं चालणीं झालीं. या वेळेस श्रीमंतांनीं नबाबास सांगितलें, "आमचा स्वारी खर्च, काय झाला असेल तो द्यावा, आणि पातशाही मुलुख आहे इतक्याच्या सनदा बाबती सरदेशमुखी व चौथाई मोकासा या अमलाच्या शाहू महाराज छत्रपती यांचे नावें करून द्याव्या." अशीं बोलणीं होऊन तो मजकूर नबाब याणीं पातशहास समजाविला. ते समयीं पातशहा यांणीं मजकूर समजून घेऊन त्या बोलण्यास रुकार देऊन नव्या सनदा सरदेशमुखी चौथाईच्या शाहू महाराज यांच्या नांवाच्या करून दिल्या व स्वारी खर्च ही दिला. तेव्हां श्रीमंतांची स्वारी माघारी आली. दिल्लीस निजामन्मुलुख यांस हुकूम झाला कीं, "तुह्मीं दक्षिणेंत जावें. तेथील बंदोबस्त चांगला

---

३३. मां० ड० ह्मणतात ही गोष्ट प्रथमच निजाम उल्मुल्क व बाजीराव यांची लढाई होण्याचा प्रसंग आला तेव्हां घडली. त्या वेळीं निजामानें आपल्या चित्र्यास बाजीराव जशा स्थितींत असेल तशा स्थितींत त्याचें चित्र काढून आण," असें सांगितलें, व त्याणें काढिलेली तसबीर बखरींत लिहिल्या प्रमाणेंच होती. बाजीरावास पेशवाईचा डौल वगैरे कांहीं नव्हता. तो साधारण शिलेदारा प्रमाणेंच तोबरा, मेखा, पायबंद वगैरे घोड्याचे पिछाडीस बांधून व हातांत भाला घेऊन जाई.

३४. हे बादशहा महंमदशहा हे होत. (१७२०—४८) आयुःक्रमण करण्याच्या यांच्या रीति व संवयी बाजीरावाच्या रीति व संवयीं पासून अगदीं भिन्न होत्या. तेव्हां असें चित्र पाहून त्यांचे अंगावर झहारे उठावे यांत आश्चर्य नाहीं. एकास ऐश्वर्य व कीर्ति मिळविण्याची अत्युत्कंठा असून तदर्थ त्याचे श्रम चालले होते, दुसऱ्याच्या अज्या-पणव्यानें सर्व मिळतून आयतें तयार करून ठेविलें होतें. या फरकाचा इतका परिणाम!

राखीत जावा." असें होतांच नवाब ही हुकूम घेऊन दक्षिणेस आले. या स्वारीला मोंगल यांणीं खानदेश येथील महाल सारे सरकारांत दिले.

असा मजकूर झाला तेव्हां बाजीराव पेशवे कूच करून निघाले ते नीट सातान्यास आले. सातान्यास आल्यानंतर शाहू महाराज यांची भेट झाली. स्वारीचा सारा मजकूर महाराजांस विदित केला. व नव्या सनदा बादशाही बाबती सरदेशमुखी चौथाईच्या आणिल्या होत्या त्या महाराज यांजपुढें ठेविल्या. तें पाहून शाहू महाराज यांचो मर्जी बहुत प्रसन्न झाली. आणि बाजीराव यांस शाहू राजे बोलले "शाबास बाजीराव! खूप काम बजाविलें!" असें बोलून नंतर बाजीराव यांस महाराज आज्ञा करितात कीं, "तुम्हीं आपल्यास रहावयास जागा पेशवाईचे कारभारा जोगी, मध्य देशीं पाहून, तेथें वाडा बांधून, शहर वसवून तयार करावी." अशी आज्ञा होतांच बाजीराव साहेब यांणीं महाराजांस विनंती केली कीं, "पुणें जागा मध्यदेश आहे. आज्ञा झाल्यास तेथें रहावयाची सोय करूं." अशी विनंती करितांच ही गोष्ट शाहू राजे यांच चित्तांत येऊन राजे यांची आज्ञा श्रीमंतांस झाली. तेव्हां श्रीमंत बाजीराव महाराजांची आज्ञा घेऊन चिमाजी आपा बरोबर घेऊन पुण्यास आले. पुण्यास येऊन वाड्याची जागा पाहून वाडा बांधावयास आरंभ केला. वाड्यास काम लाविलें व शहर वसविण्यास आरंभ केलें.

पुढें वर्तमान असें झालें. *मोंगल यांचा बंदोबस्त मराठी फौजकुमक

---

३५. पेशवे यांस.

३६. पुणें या कारकिर्दीत पेशव्यांचें रहाण्याचें ठिकाण झालें, याबद्दल ग्रां० ड० नें कोठें स्पष्टपणें लिहिल्याचें आढळात नाहीं. या पूर्वी पेशव्यांचीं मुलें माणसें सासवडास रहात असत.

वाडा=शनवारचा वाडा. वाड्यास हीच जागा पसंत करण्याचें कारण बरोबर समजत नाहीं. तरी अशी गोष्ट सांगतात कीं बाजीराव एके दिवशीं त्या रस्त्यानें जात असतां त्यांनीं कुत्र्याच्या मागें ससा लागलेला पाहिला. यावरून त्यांनीं असें अनुमान बांधिलें कीं ह्या जागेवर वाडा बांधिला असतां आपला पराजय कधींही होणार नाहीं. कोणी म्हणतात त्यांच्या घोड्याचा पाय तेथें रेंचाळला. यावरून आमचें राहणें येथेंच असावें असें श्री गणपतीचे मनांत आहे असें त्यांस वाटलें. व तेथेंच वाडा बांधावा असा निश्चय झाला. (पुणें शहराचें वर्णन.)

* मोंगल—निजाम उलमुल्क.

येऊन केला. तशीच मोहिम पातशहा याची बुंदेलखंडाचे राजावर झाली. त्या समयीं त्या राजानें हा मजकूर मोंगलांचा ऐकिला होता, त्याजवरून सात[३७]याप्त वकील पाठविले. त्यांच्या बरोबर शंभर दोहे[३८]यांचें पत्र बाजीराव यांस पाठविलें. त्यांत दर दोह्यास तीन चरण आपल्या मजकुराचे व चवथे चरणांत मजकूर असा कीं, "असे राव बाजी राखे बुंदेलेके बाजी." असें पत्र वकील घेऊन आले तें बाजीराव साहेब यांस त्यांणीं दिलें, आणि शाहू महाराज यांजलाही मजकूर बुंदेलखंडच्या वकीलानें समजाविला. त्याजवरून महाराज यांची आज्ञा बाजीराव पेशवे यांस बुंदेलखंडात जाण्याची झाली कीं, "तुम्हीं बुंदेलखंडांत जाऊन त्या राज्याचा बंदोबस्त करून द्यावा." त्याजवरून श्रीमंतांची तयारी होऊन फौजेनिशीं बुंदेलखंडांत जाऊन पोहोंचले. तेथील छत्रसाल राजा यांच्या भेटी झाल्या. नंतर दिल्लीहून फौज आली होती त्या फौजेची व श्रीमंतांची लढाई मोठी मातबर झाली. त्या वेळेस दिल्लीची फौज आली होती तिचा मोड होऊन फौज माघारी गेली. त्या समयीं छत्रसाल राजा यांणीं बाजीराव पेशवे यांस मोठी शाबासकी दिली आणि सांगितलें कीं, "दोन बेटे माझे आहेत तसाच तूं ही तिसरा माझा बेटा." मग आपले राज्याचे तीन विभाग करून दोघां लेकांस दोन वांटे देऊन, तिसरा वांटा बाजीराव यांस दिला[३९] आणि सांगितलें कीं, "मीं आपले संतोषानें तुह्मांस आपले राज्यापैकीं

---

३७. राजा छत्रसाल यावर महंमदखान बंगश, अलाहाबादेचा सुभेदार, हा चालून आला (१७३३). राजानें बाजीरावाचा लौकिक ऐकिला होता व मदतीं करितां त्याजकडे वकील पाठविले ह्या दोन्ही गोष्टी साहजीक होत्या.

३८. हें पत्र मोठें चमत्कारिक असेल. पण हें आतां सांपडण्याची मारामार. निबंध माले च्या ३१ व्या अंकांत का. ब. ह्या सहांचें पत्र आहे त्यांत एक दोहरा दिला आहे तो असा:—

"जो गति ग्राह गजेंद्रकी सो गत भइ है आज !
बाजी जात बुंदेलकी राखो बाजीराव ॥

अर्थ:—ओवी ॥ जी गती झाली गजेंद्राची । तीच आज आमची साची ॥
बाजी जाते बुंदेलाची । राखी बाजी राजया" ॥

ह्या दोह्याची शेवटची पंक्ति व बखरींतील चवथा चरण हीं बहुतांशीं जमतात. नक्रानें गजेंद्रास ग्रस्त करण्या करितां तोंडीं धरिलें असतांनां त्यानें विष्णूचा धांवा करून आपली सुटका करून घेतली, ही गोष्ट पुराणप्रसिद्ध आहे.

३९. पहिल्यानें झांशीचा किल्ला व त्या खालचा मुलूख सव्वादोन लाखांचा दिला. व

मुलूख दिला. या मुलुखाचें राज्य तुम्हीं करून सुखरूप रहावें." त्या समयीं तेथें रहावयास कोणी कबूल होईना. तेव्हां गोविंदपंत कराडे स्वारीमध्यें उमेदवारी करून होते त्यांणीं श्रीमंतांस विनंती केली कीं, "मला आज्ञा झाल्यास मी येथें राहीन." असें श्रीमंतांनीं ऐकून "बरें आहे" ह्मणून सांगितलें, आणि त्या मुलखाच्या सनदा त्यांच्यानांवें करून देऊन त्यांचा स्थापना तेथें करून ठेविली. नंतर सरकारची स्वारी माघारी फिरली ती मागती पुण्यास येऊन, साताऱ्यास जाऊन, महाराज यांस भेटून झाला मजकूर महाराजांस विदित केला.

इकडे बाजीरावसाहेब बुंदेलखंडांत गेल्यावर निजामन्-मुलूख याजवर दिल्लीहून फौज रवाना झाली. याजमध्यें सरदार शाहाजतखान भडबुंजे दिल्लीहून रवाना केले. तो येऊन पोंहोचल्यावर निजामन्-मुलूख यांणीं शाहू राजे यांजकडे वकील पाठवून राजाची फौज कुमक मागितली. तेव्हां राजास असें वाटलें कीं, बाजीराव बुंदेलखंडांत गेला, आतां मोंगलांकडे कोण पाठवावा? असे फिकिरींत असतां, चिमणाजी बल्लाळ, बाजीराव यांचे धाकटे बंधु, यांणीं राजास विनंती केली कीं, "मजला आज्ञा होईल तर मी जाऊन मोंगलांस कुमक करीन." त्याजवरून त्याजला आज्ञा झाली कीं, "तुम्हांजवळ फौज नाहीं, सारे सरदार बाजीराव याजबरोबर गेले" तेव्हां चिमाजी आपा यांणीं विनंती केली कीं, "जे सरदार गेले त्यांचे लेक व पुतणे व भाऊ पाठी मागें आहेत, त्यांजला घेऊन मी जातों." त्याजवरून महाराजांनीं आज्ञा दिल्यावर पंचवीस हजार फौज घेऊन गेले, ते मोंगलांकडे न जातां जो सरदार दिल्लीहून आला होता त्याजकडे जाऊन त्यास भेटले. त्यांणीं विचारिलें कीं, "तुम्ही कोण आहां?" तेव्हां आपासाहेब

मरण समयीं सवें राज्याचा तिसरा हिस्सा दिला. हा रजपूत राजा फार वृद्ध होता. मोंगलां पासून सूटका झाल्यानंतर तो लवकरच मृत्यु पावला. याचे मुलांचीं नांवें जगत राजजी देव व हरदेश अशीं होतीं. झांशी व बाजीरावाची मैत्री पुढें सदोदित चालली व ते त्यास सर्वदा मदत करीत. (प्रो० ड०)

४०. यासच पुढें गोविंदराव बुंदेले व गोविंदराव झांशीवाला असें झणूं लागले. हा कऱ्हाडा ब्राह्मण, याचें उपनांव खेर. यास नेवाळकर असें ही म्हणत. हा या प्रांतीं पेशव्यांचा सुभा झाला. झांशीचा मुलुख त्याच्या वंशजांकडे लॉर्ड डल्ह्यौसे यांच्या कारकीर्दी पर्यंत चालला. पुढें दत्तक घेण्याचा प्रसंग आल्यावर माजी कंपनी सरकारच्या वाहिवाटी प्रमाणें तें संस्थान खालसा करण्याचा निश्चय झाला. राणी लक्ष्मीबाईची पुढील

यांणीं सांगितलें कीं, "मी बाजीराव याचा धाकटा भाऊ आहें. बाजीराव राजाकडेस चाकरीस आहेत; त्यांचें आमचें बनत नाहीं, म्हणून दुसरी निराळी चाकरी पहावयास निघालों आहों. तुह्मी ठेवाल तर आह्मी राहूं." त्याजवरून शाहाजतखान[41] यांणीं चिमाजी आपा यांचे फौजेची हजिरी घेऊन चाकरीस ठेविलें, व पुढें त्यांची बोली करून खर्चास द्यावें या प्रमाणें ठरविलें. दरम्यान एकदोन दिवस गेल्यावर दोनप्रहर दिवसाचे सुमारें चिमाजीआपा यांणीं आपले फौजेची तयारी करून शाहाजतखान याचे फौजेवर छापा *घातला. ते वेळेस ते मुसलमान लोक बेसावध असून, थंड हवा घेण्यास झाडां झाडां खालीं बसावयास गेले होते. त्यांजला मारामार करून उधळून दिलें. नंतर शाहाजतखान याची कलावंतीण मस्तानी[42] होती ती सांपडली. ती फार नाजूक होती. तिणें विडा खाऊन पीक गिळली तर दिसावी. तिचे पिसवादीचे[43] गुंडीस लाख रूपये किमतीचा हिरा होता. आणखी

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

हकीगत सर्वांस महशूर आहेच. स्वत: गोविंदराव पुढें पाणिपत झालें त्यांत निवर्तले.

४१ हा शाहाजतखान कोण तें स्पष्ट होत नाहीं. कदाचित् 'सादतखान' असेल. सादतखान हा इराणीलि एका फेरीवाल्याचा मुलगा होता. पुढें तो आयोध्येचा नबाब झाला.

चिमाजी आपा एकदां (१७२४) उदाजी पवार यांस घेऊन माळव्यांत गेला होता. तेव्हां माळव्याचा सुभेदार राजा गिरिधर याचा त्यांणें पराभव केला. नंतर सारंगपुरावर येऊन तेथील मुसलमान सरदारापासून १५००० रुपये खंड घेतला. मालकम, म० इ०.

पुन: एकदां दाभाड्याचा पराजय केल्यानंतर (१७३१) बाजीरावानें त्यास माळव्यांत पाठविलें होतें. म्रां० ड०.

* या गोष्टीचा उल्लेख म्रां० ड० कोठें करीत नाहीं.

४२ मस्तानीबद्दल म्रां० ड० कोठें बोलत नाहीं. 'समशेर बहादर' यवनीपासून बाजीरावास झाला इतकें मात्र तो लिहितो.

'लोकहितवादी' ह्मा० कीं ही छत्रसाल राजाची दासीपुत्री. ती त्यांणें आपल्या राज्यविभागावरोबरच बाजीराव यास दिली.

मस्तानी वरील बाजीरावाची आसक्ति, निजामाची व त्याची भेट, तेव्हांची देशास्थिति व काल यांस अनुलक्षून, कांहीं गोष्टी पुढें मागें करून एक उत्तम प्रकारची ऐतिहासिक कादंबरी लिहितां येईल. लिहिणारा मात्र कुशल पाहिजे.

४३ झगा (कलावंतिणीचा).

तिजजवळ जवाहीरही पुष्कळ होतें. अशी तिची वरदास्त शाहाजतखान याणें ठेविली असतां तिजवर असा वखत पडला, तेव्हां ती वीष खाऊन मरूं लागली. त्या समयीं चिमाजीआपा यांणीं विचारिलें "तूं विष कां खातेस?" तेव्हां तिणें उत्तर केलें कीं, "माझा सांभाळ करील असा आतां कोणी नाहीं, तुम्ही आपले आंगा खालीं ठेवाल तर मी जीव देणार नाहीं." त्यावरून चिमाजी आपा बोलले कीं, "माझे वडील भाऊ बाजीराव साहेब बुंदेलखंडांत गेले आहेत ते आल्यावर तुझा प्रतिपाळ करतील." * असें सांगितल्यावरून ती बरें म्हणून आपा साहेब यांजपाशीं राहिली.

नंतर चिमाजी आपा यांणीं शाहाजतखान याची कांहीं फौज राहिली होती ती आपण चाकरीस ठेवून मोंगलांवर चढाई करून गेले, आणि मोंगलांस सांगितलें कीं, "तुमच्या म्हणण्याप्रमाणें तुमचे गहिमाचें पारिपत्य केलें, आतां आमचा स्वारीखर्च व आह्मांस काय देतां तें सांगावें; नाहीं तर तुमचें ठिकाण आम्ही घेऊं" त्यावेळेस निजामउलमुलूख यांणीं कसेंही करून आपले सर्व लोकांत विचारिलें कीं, "आतां +कसें करावें? गलीम मोडण्यासाठीं बलाविलें त्यांणीं गलीम तर मोडला; परंतु

---

* येथें वडिलांस मान देण्याची व त्यांची मर्यादा राखण्याची आमच्या लोकांची चाल स्पष्ट दिसून येते. खेरीज आपला मनोनिग्रह ही व्यक्त होतो.

+ या गोष्टींत इंग्रजी इतिहासांचा आधार नाहीं. निजामउलमुलकही अशा नुसत्या दाडदपटणीस ऐकणारा नव्हता. तो मेठा दूरदर्शी मुत्सद्दी असून उत्तम शिपाई ही होता. तरी त्यावेळीं खनदौरान (ह्म० बादशाही वजीर) यांसारखे भेकड व पोरकट बद्रीचे ही लोक हे तेच. मुझफरखान म्हणून एक सरदार या वजीरानें मराठ्यांस नर्मदे पलीकडे हांकून लावण्यास पाठविला होता. तो तर नस्ता सिरींज पदेनीं घेऊन परत दिल्लीस गेला. तेथें जसा काय तो मोठा दिग्विजय संपादून आला असा लोकांनीं त्याचा सन्मान करून वाहवा केली! (१७३५). सादतखान यांणीं दुआबमध्यें होळकराचा मोड करून त्यास तेथून पांठिमागें वळविलें इतक्या वरूनच बादशहास एक लांबलचक पत्र लिहून आपल्या पराक्रमाचें वर्णन करून मराठ्यांचें बंड मोडून टाकिलें असें कळविलें. ही बातमी बाजीराव यास कळल्या नंतर थोडेच दिवसांत दिल्ली मोंगती प्रबल होऊन मराठे जावंत आहेत असें कळून आलें. ग्रां० ह०

तूर्त आपणास हेच गलीम झाले. त्यांचें न ऐकावें तर ते आज फौजबंद असून यांचे भाऊ बाजीराव बुंदेलखंडांत गेले आहेत त्यांणीं तिकडे फत्ते केली आहे. आतां यांच्याशीं कज्जा करावा तर यांचा आपला वांकडेपणा पडून दोस्तींत अंतर पडतें." तेव्हां सर्व सरदार यांच्या मनांत आलें कीं, "दक्षिणेंत आपण एक व दुसरे शाहूराजे; त्यांशीं वांकडें होऊन तट करावा हें चांगलें नाहीं, आणि राजापाशीं आपण कुमक मागितली त्यापेक्षां त्यांचा स्वारीखर्च देऊन त्यांस कांहीं मुलूख देऊन पुन्हां त्यांचा आपला कज्जा न होतां एकमेकांस मदत करावी असा ठराव करावा." त्याजवरून निजामनें मुलूख यांणां चिमाजीआपा यांजकडे वकील पाठवून तहाचें बोलणें करून त्यांचा स्वारीखर्च देऊन दौलताबाद किल्ला, बिड, पाथरी, वगैरे *मुलूख साठ लक्षांचा दिला.

याप्रमाणें ती मसलत पार होऊन चिमाजीआपा साताऱ्यास आले, व बाजीराव साहेब बुंदेलखंडांत गेले होते तेही आले. आपले स्वारीचा मजकूर चिमाजीआपा यांणीं बाजीरावसाहेब यांस सांगितला. "मस्तानी कलावंतीण आणली आहे तिचें म्हणणें जे, 'मजला आंगाखालीं घालावें' त्याजवरून तिजला मीं सांगितलें कीं, 'आमचे वडील बंधु बाजीराव बुंदेलखंडांत गेले आहेत ते आल्यावर तुझा प्रतिपाळ करतील' असें सांगुन तिचे सरंजामा सुद्धां तिजला बरोबर आणली आहे, आतां आपले मर्जीस येईल तसें करावें." त्याजवरून बाजीराव साहेब यांणीं तिला बलावणें पाठवून आपले डेऱ्यांत आणिली. तिचें स्वरूप पाहुन बाजीराव साहेब भुलले, आणि तिजला सांगितलें कीं, तुजला मी आपले आंगा खालीं घालितों. त्याजवरून बाजीराव साहेब आपल्यास पाहून भुलले, आतां आपण जें मागूं तें देतील, असें चित्तांत आणून बाजीराव साहेब यांस तिणें विनंति केली कीं, "महाराज, मी आपली आज्ञा कबूल करितें; परंतु माझें मागणें आपण कबूल केलें पाहिजे." तेव्हां बाजीराव साहेब बोलले कीं, "काय

* हे प्रांत हल्लीं मोंगलाईत आहेत. हे पुनः पुनः घेतले व परत केले गेले.

मागणें आहे तें माग." त्याजवरून तिनें विनंति केली कीं, "माझे पोटीं आपले पासून बेटा झाला, तर त्याजला आपले संस्थानचा वांटा द्यावा." हें श्रीमंतांनीं ऐकून तिजजवळ कबूल केलें कीं, "माझे पासून *बेटा झाला तर त्याजला मी आपले संस्थानचा वांटा देईन." असें म्हणून तिजला आंगाखालीं घातली आणि तिची बर्दास्त पहिले प्रमाणें ठेविली.

पुढें महाराज यांची आज्ञा घेऊन पुण्यास आले. वाडा बांधावयास प्रारंभ केला तोही मजकुर महाराजांस विदित केला, तेव्हां महाराज बोलले बरें आहे. पुढें स्वारीस जाण्याची आज्ञा मागितली, ते समयीं श्रीमंत शाहू-राजे यांणीं पेशवे यांस सांगितलें, "कारभार कराल तितका सावधगिरीनें, मोठ्या †जुर्तीनें करीत जावा." असें सांगून स्वारीस जाण्याची आज्ञा दिली. मग बाजीराव साहेब पेशवे पुण्यास येऊन दाखल झाले. वाडयाचा कारखाना चालता केला. वाडया भोंवती तट बांधिला. तटास दहा बारा बुरूज चांगले केले.

नंतर चिमाजी आपा यांचे मनांत आलें कीं, कोंकण काबीज करावें. असा विचार करून बाजीराव यांस विचारून कोंकणाकडे स्वारी तयार करून मावळांतून फौजेसुद्धां निघाले ते मावळचा अंमल बसवून +भीमाशंकर येथील दर्शन घेऊन ‡कोळवणांत उतरले. सारें कोळवण सर करून, अंमल बसवून, §वज्रजोगिणीवरून देवीचें दर्शन घेऊन, तेथें अंमल चालता

---

* हा बेटा समशेर बहादर. यास पुढें बुंदेल खंडांत मुलुख दिला. असें म्हणतात कीं या समशेर बहादराचें उपनयन करून त्यास ब्राह्मण करण्याचें बाजीरावाचे मनांत होतें. पण ब्राम्हणांच्या पसंतीस न आल्यामुळें तो बेत तसाच राहिला.

† धारिष्टानें, हुशारीनें.

+ भीमाशंकर हें बारा ज्योतिर्लिंगांपैकीं एक होय. हें जुन्नर व कर्जत या तालुक्यांच्या हद्दीवर सह्याद्रीत आहे.

‡ कोळी-वन, कोळी लोकांचा मुलुख. ठाणें जिल्ह्यांतील बोंडे, शहापूर वगैरे तालके.

§ वज्रर जोगिणी=वज्रयोगिनी. मूळस्थान कोटी, ता० बोंडे. पुढें एका भक्ता करितां वडवली ता० भिवंडी येथें ही देवी नेली असें म्हणतात. हल्लीं वज्राबाई नांवानें प्रसिद्ध. या देवस्थानास इनाम गांव पांच आहेत. येथें उष्णोदकाचीं कुंडें आहेत.

करून, किल्ले *माहुली येथें येऊन, किल्लयास + शह दिला. काहीं दिवस किल्ला भांडला. शेवटीं किल्ला सर करून आपलें निशाण चढवून किल्ला सही केला.[४४] सभोंवता मुलूख होता तेथें अंमल बसवून, तेथून कूच करून, कल्याणास येऊन दाखल झाले. कल्याण भिवंडी वगैरे ठाणीं बसवून तेथून कूच करून स्वारी पुण्यास गेली. झाला मजकूर बाजीराव यांस समजावून आपासाहेब सातारयास जाऊन शाहू महाराज यांची भेट भेतली. स्वारीस गेल्याचा मजकूर राजे यांस विदित केला, आणि महारज यांची आज्ञा घेऊन पुण्यास निघून आले.

नंतर वाड्याचें काम पुरें झालें. बुरूज, दरवाजे व तट सारें काम तयार झालें. वाड्याची वास्तुशांति करून आंत रहावयास लागले.

मागती चिमाजी आपा कोंकणपट्टीला स्वारीला निघाले, ते कोंकणांत येऊन तळा, घोसाळा, अवचितगड, बिरवाडी, करनाळा, रेवदंडा, बेलापूर, साष्टी, असा मुलूख आपले कबजांत आणून आपला अंमल चालता केला. पुढें मुलूख काबीज करावा अशा बेतानें जाऊन वसईला लागले. तेथें अंमल पहिला फिरंग्यांचा. तेव्हां शह जाऊन दिला; परंतु किल्ला समुद्रांत. एक आंग खुपकीला. यासमयीं आपासाहेब यांणीं जहाजें

---

* हल्लीं शहापूर तालुक्यांत. (ठाणें)

+ वेढा.

४४ सही केला =घेऊन आपलासा केला.

४५. तळा, घोसाळा, अवचितगड व बिरवाडी हे सर्व किल्ले व त्यां खालचा मुलुख जंजिऱ्याच्या शिद्दी पासून घेतला. (१७३५) ह्या वेळीं खुद्द बाजीराव कोंकणात आले होते.

हे सर्व किल्ले हल्लीं माणगांव तालुक्यांत येतात. (जि० कुलाबा.)

करनाळा, रेवदंडा, बेलापूर व साष्टी हा मुलुख फिरंगी लोकां पासून घेतला. करनाळा, बेलापूर=ता० पनवेल. रेवदंडा=ता० आलीबाग. साष्टी=ठाणें.

इतका मुलुख घेण्यास बरोबर वर्षे लागलीं.

४६. वेढा दिला. ता० १७ फेब्रुआरी १८३९ रोजीं वेढा दिला व ता० १६ मे रोजी किल्ल्या वरील फिरंगी लोकांनी किल्ला खालीं करून देण्याचें कबूल केलें.

तयार करून, आरमार, जमवून समुद्रांतून लढाईचा उद्योग केला. तीन वर्षे वर्से भांडली. किल्ला हस्तगत होतां दिसत नाहीं मनुष्य फार कामास[४७] आलें. नऊ लाख बांगडी फुटली. लढाईचा मोठा प्रसंग केला, परंतु किल्ला हस्तगत होत नाहीं. चिमाजी आपा यांचा तर किल्ला घेण्याचा निश्चय मोठा. तेव्हां सर्व सरदार आपले जमा करून त्यांजला आपा साहेब बोललेकीं, "किल्ला हस्तगत होत नाहीं, याजकरितां मजला तोफेचे तोंडांबांधून माझें डोकें तरी किल्ल्यांत पाडावें, नाहींतर किल्ला घ्यावा." तेव्हां सर्व सरदार यांणीं आपा साहेबांस सांगितलें की, "जो आपला निश्चय झाला तोच नेम आमचा आहे; परंतु कांहीं तरी किल्ल्यांतील भेद समजल्या शिवाय किल्ला हस्तगत होणें कठीण. याकाठीं याचा विचार करून कांहीं तरी मसलत काढली पाहिजे, मग दुसरा विचार किल्ला घेण्याचा ठरवूं. आधीं किल्ल्यांतील भेद आणावा."

तेव्हां सर्वांनीं विचार करून खंडोजी मांजकर[४८] यांस तुरासी करून त्यांणीं किल्ल्यांत जाऊन गुरें राखावयाची चाकरी पतकरिली. रोज किल्ल्यांत जाऊन लोकांचीं गुरें चारावयास न्यावीं, आणि फिरून किल्ल्यांत पावतीं करावीं, असा क्रम मांणकर यांणीं चालविला. दुसरे *आंजुरकर पंचकळशे सुतार सरदार होते, त्यांणीं सुतार काम करावयास किल्ल्यांत जाण्याचें पतकरून रोज किल्ल्यांत जावें आणि लोकांचे घरीं सुतार काम करावें. दुल्लबाजी ‡मोडे सरदार होते, त्यांणीं कांतारपणा पतकरून रोज किल्ल्यांतील लोकांचे बायकांस किल्ल्यांत जाऊन बांगड्या भरून बाहेर येत जावें.

---

४७ कामास आलें—लढाईत पडलें.

४८. खंडोजी माणकर व वेंकटराव घोरपडे हे सरदार कोंकणांत पेशव्यांनीं ज्या लढाया केल्या त्यांत प्रसिद्धीस आले. माणकर याचे वंशज माणगांव तालुक्यांत खरवली येथें रहातात. खरवली वगैरे गांव त्यांस इनाम आहेत.

* आंजुरकर परशुराम नाईक सर पाटील यांचे वंशजांकडे आणजुर (ता० भिवंडी) हे गांव इनाम आहे.

‡ मोरे कि० मोडे (?)

याप्रमाणें तिघांनीं किल्याचा भेद[४९] आणल्यावर आपले लष्करांतून सुरुंग खणून किल्याचे बुरुजा खालीं सुरुंग नेऊन त्यांत दारूचे बुधले भरून बत्ती दिली, तेव्हां तो बुरूज उडाला. तो मागती जागचे जागीं बुरूज बसला. नंतर दुसरा सुरंग पाडावयात काम चालविलें त्या समयीं किल्यांतील फिरंगी यांची बायको जहाजांत बसून बाहेर निघाली. तें पाहून सरकारचीं जहाजें धाऊन फिरंग्यांचें जहाज धरिलें आणि त्या बायकोस श्रीमंतांकडे आणिली, व ती बहुत देखणी, रूपवान, होती म्हणून श्रीमंतांस दाखविली. त्यांणीं पाहून आपले लोकांस बोलले कीं, "ही कशाला धरून आणली ?" असें बोलून तिला साडी, चोळी, नेसवून सोडून दिली.[५०] तेव्हां ती माघारी जाऊन आपले नवऱ्यास तिनें वर्तमान सांगितलें कीं, "तुम्हीं त्याशीं कशा साठीं भांडतां ? तो पुण्यवान् आहे, मी तेथें गेलें असतां मला वाकडे दृष्टीनें पाहिलें देखील नाहीं, तेव्हां त्याशीं लढून यश येईल असें दिसत नाहीं, व तुम्हांस दुसरे कडून कुमकही येत नाहीं." अशा तिणें उपदेश केला. याजकारितां गलिमांशीं सलूा करून, खेह ठेवून, आपले खटल्यानुद्धां निघून

---

४९. या भेदाची तपशीलवार हकीगत कळली तर त्या पासून फायदा कसा झाला तें समजतें.

५०. शिवाजी आपा मोठा निश्चयी असून त्याचा मनोनिग्रह कांहीं विलक्षण होता, असें मस्तानीच्या व प्रस्तुतच्या उदाहरणावरून उघड होतें.

शिवाजी महाराजा विषयीं ही असें एक उदाहरण आहे.' (निबंधमाला अंक १३ पृ० २२) अशा काळांत व लोकस्थितींत हे पुरुष शुक, भीष्म, मारुती यांचे अवतार होत असें कोणां म्हटल्यास शोभणार नाहीं असें नव्हे.

‡ ही हकीगत ग्रां० ड० देत नाहीं. फिरंग्याची बायको हातीं लागली असतां श्रीमंतांनीं तिचा गौरव करून परत किल्ल्यांत पाठविली हा गोट वसईचे क्रिस्तीव लोक अजूनही मोठया अभिमानें सांगतात.

वसईस पोर्तुगीज लोकांचा मुख्य सरदार सिल्व्हेरा डी मिनेझिस Silveira de Menezes हा होता. पण तो एका हल्ल्यांत पडल्यावर कप्तान डि सौझा पेरीरा De Souza Pereira हा त्यांचा मुख्य झाला. त्यांनेंच शेवटीं नाइलाज झाल्यावर किल्ला खाली करून देण्याचें कबूल केलें.

५१ मराठ्यांनीं पुष्कळ श्रम करून व जीवाची आशा न धरितां हल्ला करून बाहेरील तटबंदी फोडून आंत प्रवेश केला होता, हें मुख्य कारण होय.

जावें याप्रमाणें ठरल्यावर फिरंगी यांणीं श्रीमंत यांजकडे बोलणारा पाठवून तह केला कीं, " आमचे पदरीं कारकून आहेत त्यांचा सांभाळ आपण करावा आणि आमची जात आहे त्यांजला आपण हरएक[५२] बेगार सांगूनये; आणि आम्हांस आठ दिवसांची मुदत द्यावी, म्हणजे आम्हीं आपला सरंजाम घेऊन जातों आणि किल्ला तुमचे हवालीं करितों." त्याजवरून आपासाहेब यांणीं कबूल करून " त्यांचे पदरचे कारकून होते त्यास दरसाल ३६ रुपये व पंधरा मण भात याप्रमाणें देऊं, त्यांजकडे काम काज सांगणार नाहीं. व तुमचें जातीचे लोकांस बिगार सांगणार नाहीं," असें ठरविल्यावर फिरंगी यांणीं आपली सर्व वस्तभाव, सारें खटलें, आपले जहाजांत भरून किल्यांतून निघून गेले. पुढें आपासाहेब यांणीं किल्यांत शिरून भगवे झेंडे किल्यावरते चढविले. वसई खालीं नवा लक्षांचा मुलूख होता तितक्या मुलखाचा अम्मल चालता केला. असा गुजराथ पावेतों अंमल बसवून श्रीमंत आपासाहेब मागती माघारे येऊन वसईवर मुकाम केला. तेथें आल्यानंतर लढाईंत लोक पडले होते त्यांस कित्येकांस पालख्या दिल्या, व कित्येकांस गांव इनाम दिले. कित्येकांस जमिनी दिल्या. बालेपरवेशी[५३] पडलेले लोकांची चालविली. ज्याला संतती नव्हती त्यांची नालपरवेशी[§] चालविली. असा सारा बंदोबस्त करून शंकराजी केशव फडके[५४] यांजकडे वसई सरसुभा सांगितला. असा बंदोबस्त करून श्रीमंतांची स्वारी पुण्यास येऊन, बाजीराव साहेब यांस सारा मजकूर सांगून, साताऱ्यास जाऊन, शाहू महाराज यांस भेटून, मुलूख सर केला हा मजकूर महाराजांस सांगून, मागती चिमाजी आपा पुण्यास आले. वाड्याचा कारखाना चालला होता.

पुढें बाजीराव साहेब हिंदुस्थानांत मोहिमेस निघाले तेव्हां साताऱ्यास

५२ कोणतेही वेठीचें काम सांगूं नये.

५३ बालपरवेशी = लढाईत पडलेल्या शिपायाच्या कुटुंबास दिलेला पगार, पेन्शन.
§ नालपरवेशी (?) हा शब्द लागला नाहीं.

५४ शंकराजी केशव फडके (?)

जाऊन महाराजांची आज्ञा घेऊन मोंगलाईतून वऱ्हाडप्रांतीं जावयाच्या उद्योगें चालिले. तेव्हां मोंगल यांणीं कटकट काढली त्याची लढाई करून मोंगल यांचा मोड झाला. त्या स्वारीला गंगथडीचे महाल मोंगलां पासून घेतले व खानदेशांत बऱ्हाणपूर[५५] शहर घेतलें. अशी स्वारी फत्ते करून पुढें श्रीमंत नेमाडांत उतरले. नेमाड मुलूख सर करून महेश्वर, मंडलेश्वर येथें अंमल आपला बसविला. तेथून निघून वऱ्हाड प्रांतीं येऊन चवथाई बाबती सरदेशमुखी यांचा ऐवज दोन चार वर्षांचा येणें राहिला होता तो ऐवज घेऊन पुढें अंमल चालता करून आणखी महालोमहाली मामलेदार आपले कडील ठेविले. इतका बंदोबस्त करून श्रीमंतांची स्वारी पुण्यास येऊन दाखल झाली. महिना दीड महिना पुण्यास मुक्काम करून, फिरून साताऱ्यास महाराजांचे भेटीस गेले. राजास भेटून सारा मजकूर विदित करून पुढें विनंती केली कीं, "कर्नाटकास जाण्याची आज्ञा असावी."

पुढें बाजीराव महाराजांची आज्ञा घेऊन पुण्यास येऊन कर्नाटकांत[५६] जाण्याचे स्वारीची तयारी करून निघाले. प्रथम खानदेशांतून पंढरपूर वगैरे महाल सरकारांत घेऊन, आपला अंमल बसऊन, पुढें विजापुरास जाण्याचा बेत करून स्वारी चालली. तेव्हां स्वारी चालतानां मोंगलाई महाल लागले त्यांच्या ठिकाणीं आपला चवथाई सरदेशमुखीचा अंमल यांचीं ठाणीं बसऊन, आपले कडील मामलेदार ठेवीत गेले. असे जातां जातां विजापुरास जाऊन विजापूर घेऊन तेथून माघारे फिरले ते मिरजेस येऊन

---

५५ ही मोहीम १७२४ साली त्यांतील एक असावी. बऱ्हाणपुरच्या सुभेदाराचा निरनिराळे वेळीं बाजीरावानें पराभव केल्याचें ग्रां० ड० म्हणतो. तसाच दाउदखान ह्याचा ही पराभव केला. हा दाउदखान माळव्याचे सुभेदाराकडून बाजीरावावर चालून आला होता.

५६ कर्नाटकांतील स्वारी—ही स्वारी १७२६ च्या सुमारास झाली असावी. या वेळीं श्रीरंगपट्टण पर्यंत गेले. ग्रां० ड०

कर्नाटकावर दुसरी एक स्वारी मराठ्यांनीं बाजीराव जीवंत असतां १७३९ मध्यें केली. पण खुद्द बाजीराव तींत नव्हता.

लागले. मिरजेचा किल्ला मासपक्ष भांडला. शेवटीं कौलांत[५७] येऊन किल्ला श्रीमंतांस दिला. मिरजेखालीं मुलूख होता तितका सरकारांत घेतला. सारा मुलूख सर करून स्वारी कुरुंदवाडाकडून मुलूख घेऊन सोलापूर प्रांतीं जाऊन सोलापूर घेतलें. असा मुलूख घेऊन सारे मुलखाचा बंदोबस्त करून स्वारी साताऱ्यास येऊन सारा मजकूर महाराजांस समजावून फिरून हिंदुस्थानांत जाण्याची आज्ञा घेतली आणि निघून पुण्यास आले.

पुण्यास येऊन मुलूख सोडविला होता तेथें कामदार मामलेदार पाठविले. आणि हिंदुस्थानांत जाण्याची तयारी केली. ते औरंगाबादे वरून चालले तेव्हां नवाब निजाम मुलूख यांणीं कटकट केली, त्या लढाईंत मोंगलांचा मोड झाला तेव्हां स्वारी खर्चाचा पैका घेऊन जुन्नर वगैरे मुलूख सरकारांत घेतला, व शिवनेरी किल्लाही नवाब यांजकडून घेतला आणि स्वारी खानदेशांतून नेमाडांतून नर्मदा उतरून *जांबाचा घाट चढून माळव्यांत आली. माळव्यांतील मुलूख सर केला. त्याचा अंमल बसवीत चालिले ते जाऊन उज्जनास लागले. तेव्हां उज्जन जैसिंग राजे जयपूरवाले याजकडे होती. यांणीं हें वर्तमान ऐकून जयसिंग राजे फौजेची तयारी करून श्रीमंतांवर चढाई करून आले. उभयतांची लढाई जुंपली. त्या लढाईंत जयसिंग यांणीं पाहिलें तों बाजीराव यांचे मस्तकीं ईश्वराचें चक्र फिरतें. असें पाहून जयसिंग राजे यांणीं विचार केलाकीं, "याचे मस्तकीं ईश्वराचें

---

५७ कौलांत येऊन = काहीं अटीवर हवाली करण्याचें कबूल करून.

* जांबाचा घाट = हा विंध्याद्रीमधून जातो. इंदूरच्या आलीकडे सुमारें ९ कोसांवर आहे.

५८ यास सवाई जयसिंग ह्मणत. यानें १६९२ पासून १७४३ पर्यंत राज्य केलें याची व बाळाजी विश्वनाथाची दिल्लीस भेट झाली तेव्हां बाजीरावाची ही त्याशीं ओळख झाला पढें बाजीरावाचा व जयसिंगाचा पत्रव्यवहार नेहमीं सुरू असे. हा जयसिंग मोठ ज्योतिषी असून साधारण सर्व विद्यांचा ही भोक्ता होता. ज्योतिषशास्त्रसंबंधी त्याचे ग्रंथ व कोष्ठकें अद्याप सर्वमान्य आहेत. तो आपणाविषयीं सर्वदा तृतीय पुरुषी लिहित असे. त्यानें अश्वमेध यज्ञ करून आपलेकडे ब्राह्मणांस भोजनें घातला. (कर्नल टॉड) असो, या वेळीं मराठ्यास आडवें येणें व्यर्थ अशा समजतीवर, किंवा मराठ्यांशीं त्याचें आंतन सूत असल्यामळें, (अशा प्रकार असल्या विषयीं मुसलमानी ग्रंथकारांचा त्यावर आक्षेप आहे) जयसिंगानें माळव्याच्या सुभेदारीचें काम बाजीरावाकडे देण्याविषयीं बादशहाचें मन बळविलें. तरी मराठ्यांस माळवा इतक्या सलूरयानें मिळाला नाहीच. (मालकम्)

चक्र रक्षण करतें, तेव्हां आह्मांस लढाईस आटोपतात असें दिसत नाहीं. त्यापेक्षां यांशीं तह करावा हें चांगलें". बाजीराव साहेब यांणींही जयसिंग राजे यांत पाहिलें तेव्हां श्रीमंतास असें वाटलेंकीं. "जयसिंग पुण्यवान्, तेजस्वी आहे हा आह्मांत आटोपतां दिसत नाहीं. तेव्हां यांशीं समेट करावा तें उत्तम". असा विचार करीत आहेत तों जयसिंग राजे यांजकडील वकील पेशवे यांजकडे बोलण्यास आले. परस्परें बोलणीं बहुत झालीं. त्या बोलण्यांत श्रीमंत यांचा मानस उज्जन घेण्याचा आहे असें समजून जयसिंग राजे यांणीं सागून पाठविलें कीं, "आम्ही उज्जन येरवीं देत नाहीं; तुम्हां दान घेत असाल तर तुम्हांस देतों." हे ऐकून श्रीमंतांनीं उत्तर सांगून पाठावलें कीं, "आम्हो ब्राह्मण आहों. दान घेण्यास आम्हांस प्रत्यवाय नाहीं." नंतर जयसिंग राजे यांची व श्रीमंताची भेट झाली. परस्परें बोलणीं होऊन उज्जन श्रीमंतांचे हवालीं केलें. मग श्रीमंतांची स्वारी पुढें चालली ते पुढें सुरंग, भेलसें, वगैरे मुलूख सोडून, झाशी पावेतों मुलूख सोडून, झांशी घेऊन, झांशीचा मुलूख सरकारांत घेतला. त्या झाशीचे कामावर कामदार ठेवले. पुढें स्वारी उदेपूर पावेतों जाऊन माघारे परतले. अशी स्वारी फत्तेकरून माघारे पुण्यास आले.

पुण्यास आल्यानंतर इकडे दक्षिणेंत त्रिंबकराव दाभाडे हे राजाचे सेनापति मोठे जोरावर, फौजबंद, माठ बंड होते. श्रीमंतांत मानीत नव्हते. तेव्हां बाजीराव साहेब फौजेची तयारी करून दाभाड्यावर चढाई करून गेले. दाभाड्यांशीं व श्रीमंतांशीं मोठी लढाई झाली. दाभाडे आटोपत नाहींतसे झाले. तेव्हां फौजेत शिरुर केला आणि लढाई मोठी मातबर चेतली. त्या लढाईंत दाभाडे यांचा मोड झाला. त्रिंबकरावदाभाडे जखमा लागून लढाईंत पडले. श्रीमंतांनीं सारी लूट केली.

---

५१. खंडेराव दाभाड्याचा पुत्र. त्रिंबकरावाचें बाजीरावाशीं बरेंच दिवस वांकडें होतें. त्यांत निजामानें त्यास चिथावून मदत करण्याचें कबूल केलें. तें बाजीरावास कळतांच त्यणें दाभाड्याशीं सलूरीचें बोलणें लाविलें. परंतु त्याचेबळ फौज परकळ असल्य,मळें व निजामाचा आश्रय मिळाल्यामुळें ता ऐकेना. शेवटं डुभई व बडोदें यांच्यामध्यें (सप्टें ता० ३ एप्रील १७३१) दोघांची चढाई झाली. दाभाड्याची फौज ३५ हजार होती व त्याजकडे पिलाजी गायकवाड, कानोजी व रावोजी कदम बांडे, उदाजी व आनंदराव पवार, त्रिंबकजीपंत, व कुरबहादर (?) असे मोठमोठे सरदार

दवलत मुबलख सांपडली. त्या समयीं दमाजी गायकवाड हे दाभाडे यांचे घरीं चाकरीस होते. ते सरकारचे उपयोगीं पडले म्हणून दमाजी गायकवाड यास श्रीमंतांनीं आपले जवळ चाकरीस ठेवून सरदारी सांगितली आणि आपले जवळ ठेविलें. तेव्हां पासून गायकवाड सरकारचे चाकर झाले. नंतर वाड्याचें काम पुरें झालें. शहर मोठें वसविलें. नंतर गुजराथ प्रांतीं स्वारी सरकारची निघाली आणि सुरते पावेतों सरकारचा अंमल बसला. सुरतवाला नबाब याणें लढाई केली; परंतु शेवट खालीं हारीस येऊन तह करून सुरते खालचे अठ्ठावीस

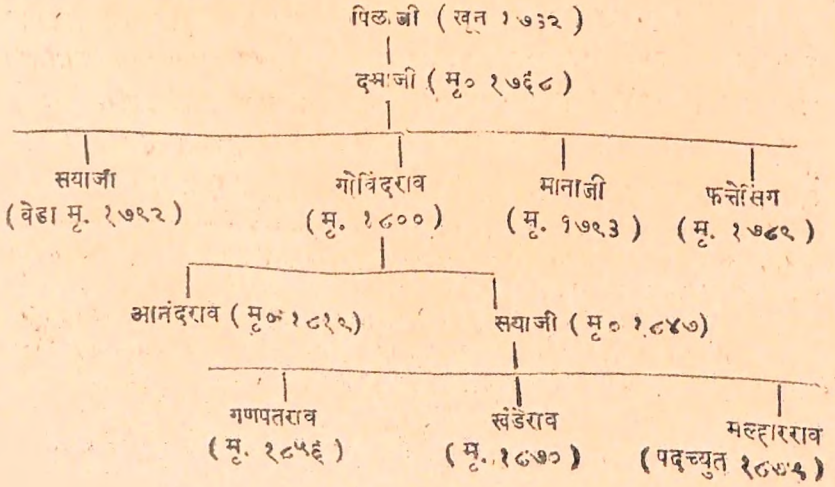
(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

मिळाले होते. प्रतिपक्षाची फौज १५।१६ हजार होती. दाभाडे हत्तीवर बसून आपलें लोकांस धीर देत होत व बाजीराव घोड्यावर स्वार होऊन आपले स्वारांस पुढें नेत होता. शेवटीं त्रिंबकरावास गोळी लागून तो पडला. म्रा० ड०

बाजीरावानें त्रिंबकरावाच्या मरणानंतर त्याचा मुलगा यशवंतराव यास सेनापतीचीं वस्त्रें देवविलीं व तो लहान होता म्हणून सर्व कारभार उमाबाईनें (त्रिंबकरावाच्या बायकोनें) चालवावा असें ठरऊन पिलाजीस त्याचा मदतनीस नेमिलें.

६० 'दमाजी' चे बद्दल 'पिलाजी' असें असावें. गायकवाडाचें घराणें :—

दमाजी व जनकोजी हे दोघे बंधु. पैकीं खंडेराव सेनापतीच्या शिफारसीवरून दमाजीस 'समशेर बहादर' हा किताब शाहू राजानें दिला तो बाळापूरच्या लढाईत लौकिकास चढला. दमाजी १७२१ सालीं मृत्यु पावल्यावर त्याचा पुतण्या म्हणजे जनकोजीचा पुत्र पिलाजी यास त्याचें पद प्राप्त झालें.

महाल सरकारांत दिले. तेथून स्वारी पुढें चालली. सारी गुजराथ सर करून, अहमदाबाद शहर घेऊन, काठेवाडांत अंमल बसवून, द्वारके पावेतों अंमल चालता केला[1]. अशी गुजराथ सर करून श्रीमंतांची स्वारी माघारी फिरली. त्या समयीं अहमदाबादेस सरकारचा सरसुभा ठेविला. त्यानें द्वारके पावेतों अंमल करावा. दमाजी गायकवाड समागमें होते त्यांजला गुजराथेंत पाऊण कोटीचा मुलूख देऊन बडोदें त्यांस रहावयास दिलें. त्याच्या पुढे गुजराथेंत जें उत्पन्न होईल तें निमें गायकवाडाचें व निमें सरकारचें हा ठराव झाला. सुरते खालच्या अठ्ठावीस महालांपैकीं चवदा महाल सरकारांत ठेवून चवदा महाल गायकवाड यांस दिले. असा गुजराथेचा बंदोबस्त करून स्वारी पुण्यास आली. कर्नाटक प्रांतीं धारवाड पावेतों सरकारचा अंमल बसवून धारवाड किल्ला सरकारांत घेतला. असें राज्य काबीज करून स्वारी पुण्यास आली. राज्य चालूं लागलें.

पुढें मस्तानी कलावंतीण आणली होती तिच्या शिवाय श्रीमंतांस चैन पडेनासें झालें. तिचे वेड भारीच लागलें. तिला घेऊन बाजीराव साहेब साताऱ्यास गेले. शाहू महाराज यांच्या भेटी झाल्या. सारा मजकूर राजास विदित केला. परंतु वेड सारें कळावंतिणीचें. तिच्या शिवाय अगदीं एक घटका चैन नाहीं. साताऱ्यास मुक्काम दोन चार महिने केला त्या समयीं सौभाग्यवती *राधाबाईचें नांव घेतनासे झाले. अहोरात्र कळावंतिणीशीं लंपट होऊन राहिले. हें वर्तमान शाहू महाराज यांस समजलें. तेव्हां महाराज यांणीं बाजीराव यांचे स्नेही साताऱ्यास जोशी व आनगळ हे मोठे सावकार त्या वेळेस होते, त्या उभयतांस महाराज यांणीं बोलावून सांगितलें कीं, "तुम्हीं उभयतां बाजीराव यांजकडे जाऊन त्यांस सांगावें कीं, 'तुम्ही येथें चार महिने असून दरबारांत एक दोन वेळां आलां, एरव्हीं आठही प्रहर कंचनीस[2] घेऊन पडतां ही गोष्ट नीट नाहीं. या मुळें तुमचें पद तु-

---

६१. गुजराथेचा सुभेदार सर बुलंदखान यास चौथाई व सरदेशमुखी द्यावी लागली. म्रा० ड०

* राधाबाई हें नांव बाळाजी विश्वनाथाच्या कुटुंबाचें म्ह० बाजीरावाच्या आईचें होय असें ग्रंथांतरी आढळतें. तेथेंच बाजीरावाच्या कुटुंबाचें नांव काशीबाई असें दिलें आहे.

६२. कंचनी = वेश्या.

म्हांस देणार नाहीं. शुद्धीवर आला तर चांगलें.'' असें जोशी व आनगळ यांजपाशीं सांगून त्यांजला बाजीराव यांजकडे पाठविले. तेव्हां ते उभयतां बाजीराव यांजकडे येऊन त्यांची भेट घेऊन शाहू महाराज बोलले हा मजकूर त्यांस विदित केला. खेरीज आनगळ व जोशी यांणीं ही बहुत फजीत केलें. तेव्हां श्रीमंतांनीं उभयतांपाशीं करार केला कीं, ''मी आत पाहिले चाली प्रमाणें चालतों; परंतु ही मला सुटेल असें घडत नाहीं. मग उभयतांनीं येऊन महाराजांस मजकूर विदित केला. महाराज ''बरें आहे'' म्हणून बोलले. नंतर बाजीराव साहेब आठ पंधरा दिवस तेथें राहून, नित्य दरबारास येऊन, महाराजांची आज्ञा घेऊन पुण्यास आले.

*नंतर राधाबाई यांचे पोटीं तीन पुत्र झाले. वडील पुत्र बाळाजी बाजीराव, त्यांच्याहून धाकटे जनार्दन बाजीराव, त्याच्याहून †धाकटे रघुनाथ बाजीराव अशी संतती झाली. मस्तानीच्या पोटीं एक पुत्र समशेर बहादर झाला. बाळाजी बाजीरावादि तिघां पुत्रांचे व्रतबंध झाले. पुढें त्यांचीं लग्नें केलीं. वडील पुत्रास रास्ते यांची कन्या केली. जनार्दन बाजीराव यांचे लग्न केलें ते धाकटेपणींच लग्न झाल्यावर मृत्यु पावले. रघुनाथ बाजीराव यांस बर्वे यांची कन्या केली. अशीं त्यांचीं लग्नें झालीं. मस्तानी कळवांतीण इजला सरकारच्या वाड्यांत जागा वेगळी राहाण्यास बांधून दिली. असें राज्य जोरावर होऊन पुढें हिंदुस्थानांत जावयाचा तयारी केली. चिमाजी आपा यांस एक पुत्र सदाशिव चिमणाजी झाले.

असें राज्य करीत असतां पुढें बाजीराव हिंदुस्थानांत जाण्यासाठीं निघाले; परंतु औरंगाबादप्रांतीं महाल होते तेथें अंमल सरकारचा बसला नाहीं. कारण नबाब निजामनमुलुख औरंगाबादेस राहात होते. सबब अंमल सुरळीत न बसून तेथील पैका सरकारांत न येई. प्रयत्न बहुत केला, परंतु

---

*''नंतर.....पुत्र झाले'' हें बरोबर दिसत नाहीं. ''नंतर पुत्र झाले ते सांगतों'' असें घेऊन 'नंतर' या क्रियाविशेषणाचा संबंध 'सांगतों' या क्रियापदाकडे घेतला पाहिजे; कारण नानासाहेब यांचा जन्म शके १६४२ म्हणजे इ० सन १७२०. रघुनाथराव यांचा जन्म शके १६४५ म्हणजे इ० सन १७२३. जनार्दन बावा यांचा जन्म शके १६४९ म्हणजे इ० सन १७२७ या साली झाल्याविषयीं दाखले सांपडतात.

† जनार्दन सर्वांत धाकटा असें वरील टिपेवरून होतें.

अंमल सुरळीत न चाले. तेव्हां पिलाजी जाधवराव यांणीं श्रीमंतांस विनंती केली कीं, औरंगाबाद प्रांतींचे महाल येथील बाबती सरदेशमुखीचा अंमल व मोकाशाच्या सनदा मला करून दिल्यास मी तेथील अंमल बसवितों. असें ऐकून श्रीमंतांनीं गोष्ट कबूल केली आणि जाधव यास सांगितलें कीं, " महालानिहाय येथील मोकाशे तुमचे फौजेचे खर्चास लावून देतों. बाबती सरदेशमुखी या अमलाची मामलत तुह्मांकडे सांगतों. त्याची रसद तुह्मीं सरकारांत द्यावी. " ती गोष्ट पिलाजी जाधवराव यांणीं कबूल केली. नंतर त्या प्रांतींच्या सनदा जाधवराव यांस करून दिल्या. जाधवराव औरंगाबाद प्रांतीं जाऊन मोठी कष्टी मेहनत वर्ष दीड वर्ष पर्यंत केली. घोड्यास नाल उलटे बांधून दोन दोन महिने घोड्याचें खोगीर उतरलें नाहीं, अशी मोठी मेहनत केली. तेव्हां अंमल औरंगाबादेसभोंवता बसला. शहरच्या दरवाजावर जाधवराव यांची चौकशी बसली. जकातींत अंमल घेत जावा असा तह झाला. तेव्हांपासून पिलाजी जाधवराव त्या महालाचा अंमल करूं लागले. पुढें बागलाण सर केलें. बागलाणांत अंमल चालू झाला. वऱ्हाडांत वर्धानदीपावेतों पेशवाई अंमल बसला. खानदेश मागेंच घेतला आहे. आशेरी किल्ला नबाबापासून सरकारांत घेतला. असें राज्य जोरावर झालें. बाजीराव साहेब यांणीं बहुत पराक्रम करून बहुत मुलूख सोडविला व राज्य ही बीस वर्षें पर्यंत चांगलें केलें.

हिंदुस्थानांत मुलूख सोडविला तेव्हां मल्हारराव होळकर व † जनकोजी

---

६३. उलटे कां ? लवकर झिजूं नयेत म्हणून ?

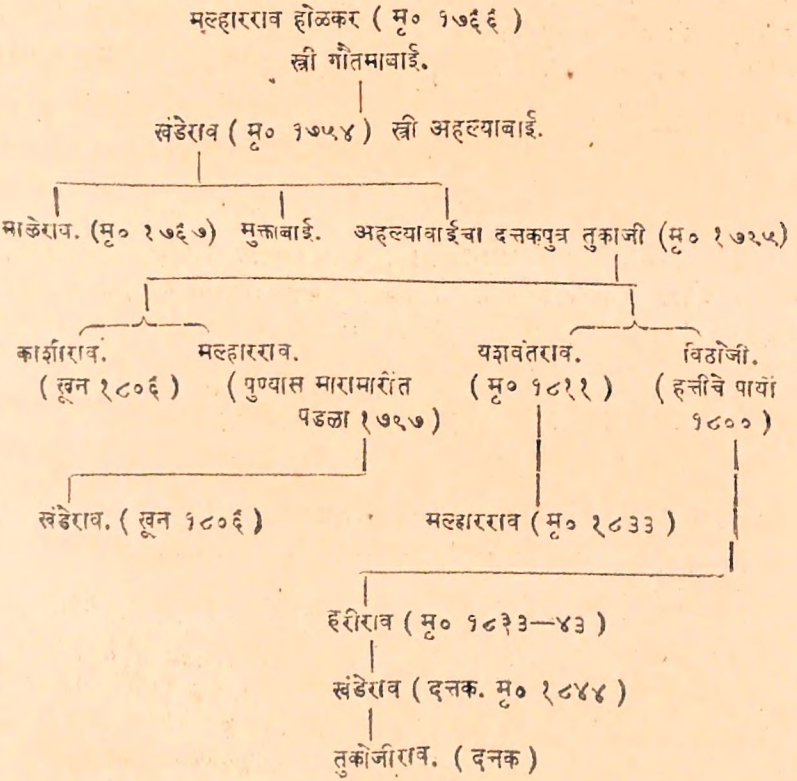
६४. मागें एकदां बाळाजी विश्वनाथाच्या पाठीमागें सेनापतीचे स्वार लागले असतां तो आपल्या पत्रांसह एका झाडांत लपून बसला. तेथें दोन शिल्लेदारांनीं पांडवगड येथें त्यांस पोहोंचविण्याचें कबूल केलें. व त्याप्रमाणें कांहीं स्वार त्यांणीं जमवून, शत्रूंशीं लढत लढत, त्यांजला पांडवगडास सुखरूप नेलें. त्या दोन शिल्लेदारांपैकीं हा एक पिलाजी जाधव. हा माळव्यांतही बाजीरावाच्या तर्फे लढत होता.

† बखरींत " जनकोजी " असें आहे. पण ही चूक आहे. राणुजी किंवा जयाप्पा असें पाहिजे. जनकोजी हा जयाप्पाचा मुलगा. हा या वेळीं फार लहान असावा; कदाचित् जन्मला देखील नसेल. असो. या बखरींत नांवांच्या संबंधांत बऱ्याच चुका आहेत. पिलाजीच्या ठिकाणीं दमाजी गायकवाड. कोणताही दक्षिणच्या सुभेदाराबद्दल निजाम उलमुल्क. जयाप्पाच्या ठिकाणीं जनकोजी. हैदराच्याबद्दल टिपु वगैरे विपर्यास इतिहास पढतात.

शिंदे यांस फौजेचे सरंजामास हिंदुस्थानांत मुलूख नेमून दिला व कांहीं स्वदेशांत दिला. त्या समयीं शिंदे यांणीं श्रीमंतांपासून उज्जन मागून घेतली. तसेंच होळकर यांणीं सरकारांत विनंती करून महेश्वर व इंदुर ह्या जागा मागून घेतल्यां. असें राज्य सुरळीत चालूं लागलें.

---

६५. होळकर व शिंदे यांचीं घराणीं.

(पुढें चालू)

पुण्या पाशीं तळेगांव ढमढेऱ्यांचें. तेथील ढमढेरे पाळेगार होते. त्यांजवर दौड पाठवून तो गांव सरकारांत घेतला. ढमढेरे यांचें बंड मोडून टाकिलें. असा सारा बंदोबस्त करून श्रीमंतांची स्वारी हिंदुस्थानांत जाण्याविषयीं तयारी करूं लागली. त्यावेळेस नाना साहेब हे १५।१६ वर्षांचे झालें. बाजीराव साहेब हिंदुस्थानांत जावयास निघाले त्या समयीं मस्तानीला बरोबर घेतली. अगोदर शिंदे होळकर यांस हिंदुस्थानांत मुलूख दिला त्यावेळेस सरकारची फौज हिंदुस्थानांत रहावी असा नेम तेव्हांच झाला होता. त्याप्रमाणें सरकारची फौज राहूं लागली. तिन्ही फौजा मिळून दोन लाख फौज नेहमीं राहून हिंदुस्थानचा बंदोबस्त ठेविला. त्याप्रमाणें गुजराथचा बंदोवस्त गायकवाड यांणीं व सरकरचे सरसुभे यांणीं राखावा. हिंदुस्थान प्रांतीं खंडण्या वगैरे मुलूख नवा घेणें असें झालें तर त्याचे तीन हिस्से बराबर व्हावे. असा नेम पूर्वीच हिंदुस्थान

(मागील पृष्ठावरून.)

राणोजी शिंदे (मृ० १७५४)
स्त्री मीनाबाई.

- जयाप्पा (नागोरास खन) — जनकोजी (१७६१ पाणिपत)
- दत्ताजी (रदबर येथें ल- ढाईत पडले)
- जोतिबा (कुंभेरीस मृ. पावला) — केदरजी
- तुकाजी — आनंदराव — दौलतराव (महादजीस द- त्तक दिला.) मृ०१८२७. — जनकाजी (दत्तक) (मृ०१८४३.) — भगीरथराव उर्फ जयाजीराव शिंदे (दत्तक.)
- महादाजी (मृ. १७९४)

काबीज केलें तेव्हांच ठरला. त्याप्रमाणें तिन्ही फौजा त्या नियमाप्रमाणें चालूं लागल्या.

इकडे बाजीराव साहेब हिंदुस्थानांत जाण्यासाठीं निघाले ते औरंगाबादेवरून चालले. तेव्हां मोंगल यांणी कटकट काढली. त्यासमयीं तेथें राहून मोंगलांशीं लढाई घेऊन मोंगलांचा मोड झाला. त्यासमयीं स्वारी-खर्च घेऊन पांसष्ट लक्षांचा मुलूख घेतला. आणखी दौलताबाद किल्ला मोंगल यांणीं तहामध्यें सरकारांत दिला. नंतर स्वारी सरकारची पुढें चालली. ती नर्मदेपावेतों गेली. नर्मदेच्या तिरीं मुकाम जहाला. तेव्हां श्रीमंताचे शरीरास विकृती झाली. त्यामुळें तेथेंच मुकाम झाला. दिवसें दिवस शरीर क्षीण झाले. ते मौजे *काकडें परगणें ‡रावरें या ठिकाणीं वैशाख शुद्ध १३, शके १६६२, या दिवशीं श्रीमंत बाजीराव साहेब कैलासवासी झाले.

---

(६७) मोगलाशीं लढाई—नाझिरजंग-निजामाचा मुलगा-यावेळीं भांडत होता. निजाम दिल्लीसच होता. स० इ० १७४०. हा तह मुंगीपैठण येथें झाला. त्यावेळीं नर्मदेच्या तीरचे हिंदिआ व कौरकून हे प्रांत पेशव्यांस दिले.

* किंवा कोलाडें ? ‡ रावरें (?)

(६८) इ० स० १७४० अप्रील ता० २८. या वेळेस बाळाजी व चिमाजीआपा हे दोघेहो कोंकणांत होते.

बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब.

[श्रीमंत बाजीराव साहेब कैलासवासी झाले.] तें वर्तमान पुण्यास कळल्यानंतर तेरा दिवसपर्यंत तो विधी उरकून* चिमाजी आपा पाठीमागें होते त्यांणीं बाळाजी बाजीराव यांस समागमें घेऊन, साताऱ्यास जाऊन, श्रीमंत शाहू महाराज यांचो भेट घेतली, आणि सर्व मजकूर विदित केला. त्याजवरून शाहू महाराज यांणीं बाळाजी बाजीराव यांस पेशवाईची वस्त्रें देऊन शिक्के कटार हवाली ‡केली. आणि त्या समयीं महाराज यांणीं नानासाहेब यांस आज्ञा केली जे, "आतां राज्याचा बंदोबस्त चांगला राखावा." असें सांगून निरोप दिला. महाराजांची आज्ञा घेऊन श्रीमंतांची स्वारी पुण्यात आली. राज्य करूं लागले.

पुढें नानासाहेब यांचे चित्तांत असें आलें कीं, "बाडिलांनीं सर्व पृथ्वी कर्नाटक, हिंदुस्थान व गुजराथ व स्वदेश, खानदेश, बागलाण, गंगथडी, भिवरथडी वगैरे मुलूख मोंगलाईंतून घेऊन स्वराज्य केलें; इकडे वसईपावेतों मुलूख काबीज केला; परंतु दक्षिण कोंकण येथें आपला अंमल चालत नाहीं. सारे कोंकणांत सांवंताचे बाडी पावेतों आंग्रे अंमल करितात हें नीट नाहीं." अशी मसलत मनांत आणून सरकारची स्वारी घांटा खालीं उतरून आपला अंमल रायगडाचे पलीकडून बतवीत चालले. सुवर्णदुर्ग, अंजनवेल, रत्नागिरी पावेतों स्वारी सरकारची गेली. त्यावेळेस तुळाजी आंग्रे येऊन श्रीमंतांस भेटले; त्या समयीं श्रीमंतांनीं आंग्रे यांस शाहू महाराज यांचो

---

* 'तो विधि उत्तर केलें.' असा दुसरे प्रतीचा पाठ आहे.

‡ बाजीरावाच्या बढतीस जसा श्रीपतराव प्रतिनिधी आडकाठी आणीत होता तसे बाळाजीच्या बढतीस रघूजी भोंसले आडकाठी आणीत होते. त्यांजो बारामतीकर बापूजी नाईक यांस पेशवाईचें पद द्यावें अशी शाहूस शिफारस केली. शेवटी ३—४ महिन्यांनीं चिमाजी-आपाच्या मदतीनें बाळाजीस वस्त्रें प्राप्त झालीं.

१. बाजीरावाच्या मृत्युच्यावेळीं नानासाहेब आंग्र्यांशीं लढत होते. पण त्यांत तळाजी मुख्य नव्हता. या (१७४०) स्वारींत तुळाजीस कैद केलें होतें. पण पुढें बाजीराव मृत्यु पावल्याची खबर कळल्यावर चिमाजी-आपा व नानासाहेब हे दोघेही पुण्यास जाऊन मग साताऱ्यास गेले व तुळाजीस मुक्त केलें. इ० स० १७५५—५६

(पुढें चालू.)

आज्ञा सांगितली. त्याजवरून सारें कोंकण *साळशी, देवगड पावेतों श्रीमंतांचे हवालीं केलें, आणि आंग्रे निघून कुलाब्यास गेले. श्रीमंतांनीं तमाम तालुक्यानिहाय किल्लोकिल्लीं हवालदार व †सरनौबत वगैरे माणसें विश्वासु झाडून किल्ल्यांवरून ठेविलीं. तालुक्यांनिहाय मामलेदार आपले सरकारचे ठेविले. ‡दरकदार, फडणीस, पोतनीस, मुजुमदार, दप्तरदार, दिवाण, हाशमनीस, सबनीस, कारखाननीस असे किल्लोकिल्लीं तालुकेनिहाय ठेवून मामलेदारही ठेविले. असा कोंकणचा झाडून बंदोबस्त करून स्वारी संगमेश्वरास्तरून मळ्या घांट चढून सातार्‍यास येऊन दाखल झाले. श्रीमंत शाहू महाराज यांची भेट झाली. कोंकणचा झाला मजकूर महाराजांस विदित केला. तें ऐकून महाराजांची मर्जी संतोष झाली.

मग महाराजांचा निरोप घेऊन पुण्यास स्वारी आली. नंतर वाड्याचा कारखाना चालू होता. तेव्हां वाडा मोठा मजबूत बाहेरून तट संगीन असें असतां पाणी आंत चांगलें प्यावया जोगें नाहीं. त्या समयीं श्रीमंत नानासाहेब यांचे मनांत आलें कीं, नवें पाणी आंत नळ बांधून आ-

(मागील पृष्ठावरून.)

च्या स्वारींत तुळाजीस विजयदुर्ग येथें कैद करून सोलापुरच्या किल्ल्यावर ठेविलें. तेथें तो मरण पावला. या स्वारींत इंग्रजांनीं मदत केली व सुवर्णदुर्ग व विजयदुर्ग त्यांच्या आरमारानें घेतले. ग्रां० ड०.

* (?) † हवालदार=सुभेदाराच्या हाताखालचा एक अधिकारी. यानें महालचा वसूल करून सुभेदाराकडे पाठवावा व लहान सहान फिर्यादींचा निकाल करावा. किल्ल्यावरील एका कामगारासही हवालदार ही संज्ञा आहे. याचें काम चौक्या, पहारे नेमणें वगैरे.

सरनौबत=हवालदाराच्या हाताखालचा एक कामगार. याजकडे नौबतीचा वगैरे अधिकार.

‡ दरकदार=पोतनीस, फडणीस, चिटणीस वगैरे अधिकारी.

फडणीस=सरकारी कारभाराचें जें लिहिणें त्यावराल मुख्य अधिकारी. सनदा वगैरे देण्याचें व सर्व खात्यांतील हिशोबाची देखरेख करण्याचें काम याजकडे असे. तालुक्याच्या कचेरींत हिशेब वगैरे काम करणारा मुख्य कारकून त्यासही फडणीस म्हणत.

पोतनीस=खजीनदार.

हाशमनीस=शिबंदी वगैरे शिपायी लोकांची हजेरी व हिशेब ठेवणारा.

कारखाननीस=कोणत्याही कारखान्यावरील (फरासखाना, जिनखाना, अंबरखाना, इ०) कामगार. त्यानें त्या त्या कारखान्याकडील हिशेब वगैरेची देखरेख ठेवावी.

णावें. अशी मनांत मसलत योजून चारचार कोस पांचपांच कोस सभोवते कारकून पाणी पहावयास पाठविले. ते सर्व पाहून माघारे आले. कातरज गांव इकडे जे गेले होते त्यांणीं श्रीमंतांस विनंति केली कीं, "कातरजेच्या तळयांत पाणी मुबलख आहे. तें पाणी उन्हाळीं देखील आटावयाचें नाहीं असें आमचे कल्पनेनें वाटतें; मग सरकारचे मर्जीस येईल तें खरें." अशी विनंति त्यांची ऐकून खांसा स्वारी पहावयास निघाली. तेथें जाऊन पाणी सरकारांनीं पाहिलें. ते दिवस उष्णकाळचे. त्या काळीं त्या पाण्याला दहापांच मोटा अखंड अहोरात्र आठ दिवस पर्यंत चालवून पाहिल्या; परंतु तसूभर कमी झालें नाहीं. त्या समयीं श्रीमंतांची मर्जी प्रसन्न होऊन बेत झाला कीं, येथील पाणी नळ बांधून पुण्यास न्यावें. असा निश्चय होऊन गवंडी, पाथरवट बलावून नळास काम लाविलें. कातरजे पासून पुण्यांत काळेवाडयांत नळ येई तेथ पर्यंत संगीन चिरेबंदी नळ बांधून आणिला. तो असा आणिला कीं, त्या नळांतून कातरजे पासून काळेवाडयावर पावेतों घोड्यावर बसून स्वार यावा. असा संगीन नळ चिरेबंदी बांधून आणिला. पुढें लहान केला. त्या समयीं वाड्यांत पाणी आणावयाचें तें कसें येतें ? वाड्या भोंवता संगीन तट चिरेबंदी. त्या वेळेस त्या वाड्याच्या कामावर गवंडी होते त्यांस बलावून आणून विचारिलें कीं, "पाणी वाड्यांत आणावयाचें याची तजवीज कशी करावी ?" तेव्हां गवंडी यांणीं सरकारास विनंति केली कीं, "हा विचार पूर्वीच आम्हांला समजला होता. येवढा वाडा बांधतात ते पाणी बाहेरून नवें आणतील. असा निश्चय करून गणेशदरवाज्याजवळ बुरुजामध्यें खजीना करून ठेविला आहे." असें ऐकतांच सरकारची मर्जी खुष होऊन, खजीना पाहून गवंड्यास गांव इनाम दिला. मग पाणी आणून, त्या खजीन्यांत सोडून वाड्यांत पाणी खेळविलें. *

---

* नळ बाजीराव बल्लाळ यांच्या कारकिर्दीत बांधून आणिला असें कित्येक म्हणतात. हा "तलावावर खासा स्वारी (बाजीरावाची) ११ दिवस जाऊन राहिली होती व तेथें १० मोटा रात्रंदिवस एकसारख्या ११ दिवस चालविल्या पण पाणी १ तसू देखील कमती झालें नाहीं, अशी परीक्षा करून नळ आणिला. तो प्रथम खापरी होता. पुढें बाळाजी बाजीराव यांनीं दगडी बांधिला." (पुणें शहरचें वर्णन.)

पुढें श्रीमंतांनीं बाहेर जाण्याची तयारी करून स्वारी डेऱ्यास दाखल झाली. तेथून तमाम फौज जमा करून हिंदुस्थानप्रांतीं जाण्याची तजवीज करून निघाले ते मजल दरमजल हिंदुस्थान प्रांतीं चाललें. ते नेमाड, माळवा टाकून हिंदुस्थानांत स्वारी आली. तेथें राजेरजवाडे यांजपासून खंडण्या घेऊन उदेपुरावरून दिल्लीस येऊन दाखल झाले. तेथें दिल्ली-भोंवती मोठी धामधूम केली त्या समयीं बादशहा यांणीं *बासदाणा फौजेस देऊन, आणखी कांहीं मुलूख देऊन, तह करून, वाटेस लाविलें. ते ग्वाल्हेरीस येऊन ग्वाल्हेरीचा किल्ला घेतला. त्याच्या खालीं मुलूख †जरवर वगैरे माहाल घेऊन, अंमल बसवून, श्रीमंताची स्वारी माघारी फिरली ती मग पुण्यास येऊन दाखल झाली. दाखल होऊन, साताऱ्यास जाऊन शाहू महाराज यांची भेट घेतली. स्वारीचा झाला मजकूर महाराजांस समजावून राजे यांची आज्ञा घेऊन श्रीमंत पुण्यास आले.

नंतर नानासाहेब यांचे चित्तांत आलें कीं, बाहेरून मोठमोठीं शहरें आहेत, त्या शहरांभोंवते तट सभोंवते बांधलेले आहेत, तसा तट आपले शहरास बांधावा. असें मनांत आणून †शहरपन्हा बांधावयास काम लाविलें. तें नाकजरी पासून चिरेबंदी शहरपन्हा बांधावयास प्रारंभ केला. तो बांधीत चालिले. तट मोठा संगीन दाहा हात रुंदीचा असा बांधीत चालिले. हें वर्तमान साताऱ्यास शाहू महाराज यांस समजलें. त्यासमयीं श्रीमंत नाना साहेब यांस बोलावूं पाठवून साताऱ्यास नेलें आणि राजे यांणीं श्रीमंतांस

---

* बासदाणा=चौथाई व सरदेशमुखी खेरीज कांहीं मराठे सरदारांनीं आपल्याच अधिकारानें वसूल केलेला एक कर.

† जरवर किंवा नरवर (?)

२ ही स्वारी १७४२-४३ सालांतील. प्रथम नर्मदेपर्यंत जाऊन पर्जन्यकाळीं नानासाहेबांनीं तेथेंच मुक्काम केला. पुढें रघूजी भोंसले बंगाल्यांत फार धमधम करीत होते त्याम भागें हटविण्याकरितां बादशहानें नानासाहेबांस तिकडे पाठविलें,व रघूजीचा पराभव झाल्यावर माळव्याची सुभेदारी नानासाहेबांस बादशहानें दिली.

दिल्ली भोंवतीं धामधूम केल्याचें ग्रां० ड० कांहीं लिहीत नाहीं. उलटें असें म्हणतें कीं त्यावेळेस बादशहाची व पेशव्यांची सलूखीची बोलणीं चाललीं होतीं. माळव्याच्या सुभ्याबद्दल पेशव्यानें चार हजार स्वार ठेऊन चाकरी करूं व लागलीच त्यावेळेस बादशहाच्या खर्चानें आणखी ८ हजार देऊं असें आपणास बांधून घेतलें.

† शहर पन्हा=शहरची तटबंदी.

सांगितलें कीं, " तुम्ही आतां शहरास गांवकुसूं घालून राज्य करणार तेव्हां तुमचा पराक्रम समजला. ज्यांचे छातीचा कोट नाहीं, त्यांस या कोटानें काय होणार ? छातीचा कोट करून राज्य करावें. " अशी महाराजांची आज्ञा होतांच गांवकुसाचें काम बंद +केलें.

पुढें स्वारी कर्नाटकांत जाण्याचा बेत केला आणि महाराजांची आज्ञा घेऊन पुण्यास श्रीमंतांची स्वारी दाखल झाली. आणि कर्नाटकांत जाण्याची तयारी करून डेरे दिले. तमाम सरंजामी लोक जमाकरून स्वारी कर्नाटकांत नानासाहेब दरकूच चालिले. ते जाऊन सावनुरास लागले. लागून शहरास शह दिला. तेव्हां सावनुरामध्यें नवाब होता त्याणें आठपंधरा दिवस सावनूर लढविलें. शेवटीं सल्ला केला. सावनूर श्रीमंतांनीं घेतलें. सावनूरवाला नवाब यास पन्नास हजारांचा मुलूख देऊन त्याचें संस्थान राखिलें, बाकी मुलूख सरकारांत घेतला. तेथें सुभा ठेवून स्वारी सरकारची माघारी आली.

पुण्यास आल्यानंतर श्रीमंतांचे मनांत आलें कीं, अहमदनगर किल्ला एवढाच टापू मध्यें राहिला आहे. हा किल्ला सरकारांत घ्यावा. असा मनसुभा करून स्वारी तयार करून बाहेर निघाले ते नगरास येऊन नगराभोवता शह देऊन उतरले. महिना दोन महिने शह देऊन राहिले. किल्ला म्हणजे हस्तगत होतो असें नाहीं. तेव्हां श्रीमंतांचे मनांत आलें कीं, फितुरा शिवाय किल्ला यावयाचा नाहीं. असें मनांत येऊन किल्ल्यामध्यें कविजंग किल्लेदार मोगलांकडील होता त्याशीं बोलणें लाविलें कीं, "किल्ला

+ असें भाषण सखाराम बापू यांणीं सदाशिवराव भाऊ यांस करून शत्रु इतका जवळ येण्या पूर्वी तुम्हीं बातमी ठेवून तो इतका लगत न येई अशी तजवीज ठेवाव, असा त्यांस उपदेश केल्याचें सांगतात.

कोणी बखरींत लिहिल्याप्रमाणें महाराजांनींच हा बेत नाकारिला असें म्हणतात. महाराज म्हणाले, " कुत्रे खेडेगांवाला जेथें प्रभू नाहीं अशा ठिकाणीं बांधावें. येथें तुम्ही सिंहासारखे शूर असतां शहराची कोंडी करून उंदराप्रमाणें राहण्यास का इच्छिता?" (पुणेंशहरचें वर्णन)

४. करनाटकांतील स्वारीवर सदाशिवराव भाऊ व महादाजीपंत पुरंदरे यांस धाडिलें होतें (इ० स० १७४६) कृष्णा व तुंगभद्रा यांच्यामधील मुलुखाची खंडणी घेतली व बहादरभंडा या नांवाचा किल्ला घेतला. स्वारीहून परत आल्यावर राजानें भाऊसाहेबांस चिमाजीआपा प्रमाणें दुसरा पेशवा नेमिलें.

आमचे स्वाधीन केला असतां तुह्मांस ४०,००० चाळीस हजारांची जहागिरी इनाम करून देतों हेंच पक्कें मनांत तुह्मीं आणावें. तुह्मीं किल्ला न दिला असतां आह्मी किल्ला घेतल्याशिवाय माघारे फिरणार नाहीं हें पक्कें समजून ठेवणें." तेव्हां त्या किल्लेदारांनीं विचार केला कीं, " पेशवे ह्मणतात हीं गोष्ट खरी आहे. पेशवे यांचा जोर मोठा आहे. आमच्या खावंदांनीं आशेरी, दौलताबाद, शिवनेरी, अशा जागा पेशवे यांच्या स्वाधीन केल्या. तेव्हां आतां पेशवे यांचा जोर पोंचला म्हणजे हा हो किल्ला यांचे हवालीं करतील." असा विचार मनांत करून पेशवे यांजकडील बोलणारा होता त्यास किल्लेदार यांणीं सांगितले कीं, "मी किल्ला हवालीं करितों, परंतु मला शेवटीं फसवूं नये." असें बोलणें मध्यस्थ याचें श्रीमंतांनीं ऐकून लागलीच चाळीस हजार मुलखाच्या सनदा करून दिल्या. तेव्हां किल्लेदार यांस भरंवसा आला. नंतर किल्लेदार याणें सांगून पाठविलें कीं, " मी किल्याचे दरवाजे मोकळे ठेवितों, आपण किल्यावर चालून यावें." असा फितुर आंतून होतांच श्रीमंतांची स्वारी तयार होऊन किल्यावर चालून गेले. तेव्हां आंतील किल्लेदार याणें किल्याचे दरवाजे मोकळेच ठेविले होते. सरकारची फौज किल्यांत चालून गेली. किल्ला सही केला. किल्लेदार यांस बाहेर काढून दिलें. तो येऊन श्रीमंतांस भेटला. त्याची खातरजमा बहुत प्रकारें केली. आणि आपले जवळ ठेविला. त्याला जाहागिर द्यावयाची त्याच्या सनदा करून त्याचे हवालीं केल्या. असा नगरचा किला फत्ते करून घेतला. तेथील काम नारो बाबाजी लकडे यांजकडे सांगितलें. आणि स्वारी सरकारची फिरून पुण्यास येऊन कर्नाटकांत मोहिमेसें निघाली.

ते कर्नाटकांत जाऊन सावनुरास लागले. सावनुरवाला आठ चार दिवस लढला. शेवटीं श्रीमंतांनीं हल्ला करून सावनूर घेतलें. सावनू-

---

५. हा किल्ला कविजंग यांस फितूर करून भाऊसाहेबांनीं घेतला. व त्यामुळें मोंगल व मराठे यांजमध्यें पुढें १७६० त तुंबळ युद्ध होऊन मराठ्यांचा जय झाला.

६ ही कर्नाटकांतील 'मुलुखगिरी' १७५५-५६ त झाली. खुद्द नानासाहेब कृष्णातीरापर्यंतच गेले होते. या स्वारींत श्रीरंगपट्टनास वेढा घालून नंदराज यास जेरीस आणिलें व सावनूरवालाही शरण आला. बळवंतराव मेहेंदळे व गोपाळराव हरी हे मुख्य सरदार होते.

रवाला नबाब येऊन भेटला. त्यास थोडकेसा पोटा पुरता मुलूख देऊन त्याची स्थापना करून ठेविली. सावनूर सरकारांत घेतलें. वरकड सावनूर खालचे महाल वगैरे सर्व घेतले. असें कर्नाटक फत्ते करून ते थील संस्थानी वगैरे होते ते सारे जरबेंत आणून सालाबाद खंडणी द्यावी याममाणें तह ठरवून, ते आपले जागीं कायम करून ठेविले. पुढें स्वारी तुंगभद्रा पार जाऊन, टिपुच्या+ मुलखांत धूम करून मुलखाची लुटालूट करून, स्वारी मागती तुंगभद्रा उतरून माघारे आले. तुंगभद्रे पावेतों सरकारचा अंमल चालू झाला. अशी स्वारी करून माघारे पुण्यास आले.

या नंतर साताऱ्यास जाऊन महाराजांची भेट घेऊन, कर्नाटकाचा मजकूर समजावून मागती पुण्यास आले. चिमाजी आपा साताऱ्या मुकामींच होते. त्यांस शरीरव्यथा होऊन कैलासवासी झाले. त्यासमयीं सदाशिवपंत भाऊसाहेब साताऱ्यासच होते. त्या गोष्टीला वर्ष साहा महिने लोटल्या नंतर नानासाहेब महाराजांचे भेटीस गेले. त्यावेळेस शाहू महाराज यांणीं नानासाहेब यांस विचारलें कीं, "सदोबास पुण्यास न्यावयाचें नाहीं कीं काय?" असें महाराजांनीं विचारिल्यावर श्रीमंतांनीं उत्तर केलें कीं, "घेऊन जातों." त्या स्वारीस भाऊसाहेब यांस पुण्यास घेऊन आले. त्या वेळेस *गोपिकाबाईसाहेब यांची मर्जी रुष्ट झाली. कारण असे भाऊबंद जवळ आणून आपले पोरास ठिकाण नाहीं असें करतील. तो मजकूर नानासाहेब यांणीं मनांत ठेविला, त्याचें उत्तर कांहीं केलें नाहीं. भाऊसाहेब यांस पुण्यास आणिलें, परंतु भोजन करून पंक्तीस होते. कामकाज कांहीं नाहीं. पंक्तीस जेवावें आणि दप्तरांत लिहावें. असें वर्ष सहा महिने होत असतां रामचंद्रबावा शेणवई हे कारभारांत वागत होते. त्यांजवर

+ टिपूचा मुलूख अद्याप कोठेंच नव्हता. यावेळीं हैदर नाईक नुकते पुढें पुढें करण्यास लागले होते. हें राज्य म्हैसूरचें.

७. चिमाजी आपा १७४१ च्या जानेवारी महिन्यांत वारला. बखरींतल्या गोष्टी मागें पुढें झाल्या आहेत. त्यांचे मरणाचेपूर्वी ११ दिवस खंडोजीनें पोर्तुगीज लोकांपासून रेवदण्डा घेतला होता. हेंच एक स्थल त्या लोकांपाशीं दमण व गोवें यां दरम्यान राहिलें होतें. मरणाचे पूर्वी ही बातमी ऐकिल्यावर आपांस खरोखर फार आनंद झाला असेल!

* नानासाहेबांचें कुटुंब. रास्ते यांची कन्या.

श्रीमंतांची मर्जी क्रूर होऊन त्यांस आज्ञा झाली कीं, "तुम्हीं कारभारांत एकंदर बोलूं नये. अशी आज्ञा होतांच रामचंद्रबावा दरबारास येत, परंतु कामकाजांत बोलावयाचें नाहीं. तेव्हां कोणएके दिवशीं भाऊसाहेब दप्तरांत लिहीत आहेत. यांशीं कोणी बोलूं नये अशी सरकारची आज्ञा पूर्वीच होती, तेव्हां त्यांशीं कोण बोलतो? परंतु रामचंद्रबावा शेणवई यांस कारभारा विषयीं मनाई सरकारची झाली होती, तेव्हां त्यांस भाऊसाहेब यांशीं बोलावयाचें होतें. परंतु संधि कोठें सांपडेना. त्या समयास रामचंद्रबावा शेणवई भाऊसाहेब दप्तरांत ल्याहावयास बसले आहेत हें पाहून त्यांजपाशीं येऊन दूर बसले, आणि आपले ठिकाणींच आपणापाशीं बोलतात कीं, "कांहीं पाणी असेल म्हणून आम्ही म्हणत होतों, परंतु तें कांहीं दिसत नाहीं. यांणीं खरडेच लिहावे." असें बोलणें भाऊसाहेब यांणीं ऐकून तेही आपले ठिकाणीं बोलूं लागले कीं, "पाणी बहुत आहे. सोन्याचें ताट झालें तरी त्यास कुडाचें उठिंगण पाहिजे." हें बोलणें रामचंद्रबावा यांणीं ऐकून मग उभयतांची परस्परें गांठ पडून बोलणीं झालीं. त्या वेळेस रामचंद्रबावा यांणीं भाऊसाहेब यांस उपदेश केला, "तुम्हीं दप्तरांत लिहावयास बसतां हें नीट नाहीं. श्रीमंत

---

८ रामचंद्र मल्हार शेणवी—अरबळीचा कुळकर्णी—सातान्यास पळून गेल्यावर बाजीरावानें राणूजी शिंद्याची दिवाणगिरी त्यास सांगितली. राणूजी मेल्यावर जयापा त्यास दिवाण करीना. म्हणून त्यांणीं सदाशीवरावास कांहीं नदर देऊन पेशव्याकडून आपल्यास जयापाची दिवाणगिरी मिळावी म्हणत प्रयत्न चालविला. तों त्यांत मल्हारराव होळकरानें आडकाठी घातली; आणि पेशव्यानें त्यास ती दिवाणगिरी दिली नाहीं. म्हणून पुढें होळकरांचें व भाऊचें वाकडें पडलें व रामचंद्रबाबा नानासाहेबाचा द्वेष करूं लागला. शिंद्याकडचा बेत सिद्धीस जाईना तेव्हां भाऊसाहेबानीं रामचंद्रबाबास खुद्द आपला दिवाण केलें. पुढें रामचन्द्र बाबाच्या सांगण्यावरून भाऊनें 'कारभार मजकडे द्यावा' असें पेशव्याशीं मागणें केलें. तें पेशव्याच्यानें कबूल करविलें नाहीं; कारण चिमाजी आपा मेल्यापासून सर्व कारभारांत व मसलतींत महादाजीपंत पुरंदरे यांची मदत त्यास फार झाली होती. तेव्हां असा चांगला, हुशार, व फार उपयोगीं पडलेला कामगार काढून भाऊस ती जागा देतां येईना. तेव्हां सांगोळ्याची स्वारी करून परत आल्यावर रामचन्द्रबाबाच्या खटपटीनें भाऊ कोल्हापुरास जाऊं लागला. अशा समयीं महादाजीपंत पुरंदरे यांणीं मोठ्या समंजसपणानें हा तण्टा मिटविला. त्यांणीं आपल्या मुतालीकपणाचा राजीनामा दिला. व 'भाऊस ती जागा द्या' असें नानासाहेबांस सांगून त्यांस मोठ्या संकटांतून काढिलें.

राज्याचे वसुलाचे कामांत सदाशिवरावास मदत ज्यांणीं केली ते हेच रामचंद्रबावा.

कारभार करावयास बसतात तेथें तुम्हीं बसत जावें. तुह्मांस तेथून उठून जा असें त्यांच्यानें ह्मणवत नाहीं. तुम्हीं कारभारामध्यें बोलूंनये. त्यांणीं होऊन कांहीं विचारिलें असतां त्याचा मात्र जाब द्यावा." अशा उपदेश केल्यानंतर भाऊसाहेब यांणीं तो पाठ चालविला. अशा गोष्टीस सहा चार महिने लोटले. नंतर कोणे एके दिवशीं दरबार झाला आहे, सारे मुत्सदी वगैरे बसले आहेत, रामचंद्रबाबाही तेथें होते, त्याच समयास कर्नाटकांतील बोभाट बंडे झाल्याचीं पत्रें सरसुभा यांचीं व मामलेदार यांची आलीं. तीं पत्रें पाहून श्रीमंतांनीं विचारिलें, " आतां बंडाचे बंदोबस्तास कोणास पाठवावा?" हें ऐकून रामचंद्रबाबा यांणीं भाऊसाहेब यांस इशारत केली कीं, आतां बोलावयाची संधि हीच आहे. तेव्हां भाऊसाहेब उठून श्रीमंतांस विनंति केली कीं, "मला आज्ञा झाली असतां मी जाऊन बंडाचा बंदोबस्त करून येईन. करणार स्वामींचा प्रताप!" असें उत्तर श्रीमंतांनीं ऐकून नानासाहेब ह्मणतात, "तूं कधीं बाहेर गेलास नाहीं, व लढाईहो कोठें केली नाहींस, ह्मणून तुला जा ह्मणावयाचें अनमान." तेव्हां भाऊसाहेब यांणीं उत्तर केलें कीं, " माझ्याकडे करणें न करणें कांहीं नाहीं, सर्व पुण्यप्रताप चरणांचा आहे." अशी गोष्ट ऐकतांच नानासाहेब यांणीं आज्ञा केली, "हाच मुहूर्त आहे; निघावें." असें ऐकतांच भाऊसाहेब यांणीं तोच नमस्कार केला आणि निघून सर्व फौजेस सरकारची आज्ञा बाहेर निघण्याची झाली. भाऊसाहेब डेऱ्यास जाऊन दाखल झाले. त्या वेळेस रामचंद्रबाबा यांणीं भाऊसाहेबांस एकांतीं गांठून मजकूर सांगितला कीं, " तुम्हांस जाण्याची आज्ञा झाली, परंतु तुम्हांस पाठीमागें यावें ह्मणून सरकारचा सांडणीस्वार जाईल. यासाठीं येथून कूच करून वीस कोसांचा मुकाम करावा. तेथें ही माघारी येण्याची चिटी तुह्मांस येऊन पोंचेल तरी तुह्मीं माघारी येऊं नये. त्या चिटीचें उत्तर पाठवावें कीं, 'स्वामी राज्यावर आहेत; मी बेरोजगारी, तेव्हां मला पोटाचा उद्योग पाहिला पाहिजे. या साठीं मला कोल्हापूरचे राजमंडळचें बोलावणें आलें आहे तिकडे मी जातों. हें खटलें संभाळावयास पाठवावयाचा असेल तो पाठवावा.'" त्या वेळेस कोल्हापूरचे राजाचीं पत्रें भाऊसाहेब यांचे नांवाचीं आणलीं होतीं तीं रामचंद्रबाबा यांणीं भाऊसाहेब यांचे स्वाधीन केलीं.

असा मजकूर झाल्यानंतर भाऊसाहेब डेऱ्यास गेले होते तेथून कूचकरून वीस कोसांचा मुक्काम केला. इकडे पाठीमागें नानासाहेब व सौभाग्यवती गोपिकाबाई साहेब यांची गांठ पडल्यानंतर श्रीमंतांचे बुद्धीस बाईनें भ्रंश केला. तो मजकूर श्रीमंतांचे मनांत भरला आणि तेच समयीं चिटी लिहून सांडणीस्वार याजबळ देऊन भाऊस हेब यांजकडे रवाना केला. सांडणीस्वार रात्रौ जाऊन भाऊसाहेब निजले आहेत त्यांजला उठवून चिटी दिली आणि मुख जबानी सांडणीस्वार बोलला कीं, "आपणांस याच समयीं माघारें बलाविलें आहे." तो मजकूर ऐकून चिटी वाचून त्या चिटीचा जाब लागलाच माघारा पाठविला कीं, "हें खटलें सांभाळावयास कोण तो पाठवावा. मला कोल्हापूरचे राजाचें बोलावणें आलें आहे तिकडे मी जातों." असें उत्तर लिहून सांडणीस्वार माघारा रवाना केला. तो उजाडाला पुण्यास येऊन श्रीमंताचे हवालीं चिटी केली. चिटी वाचतांच नानासाहेब घाबरले, आणि मनांत विचार केला कीं, हें सारें कृत्य रामचंद्र बावांचें आहे. असा पक्का मजकूर ध्यानांत आणून, रामचंद्रबावांस समागमें घेऊन, लगेच श्रीमंत, भाऊसाहेब होते तेथें येऊन भाऊसाहेब यांची व नानासाहेब यांची भेट झाली. त्या वेळेस नानासाहेब यांणीं भाऊस विचारिलें कीं, "तुझे मनांत काय आहे हें खरें सांग." हें ऐकून भाऊसाहेब बोलले माझे मनांत आपणांविषयीं कांहीं नाहीं. आपण राज्यावर आहांत मला माझी सोई कांहीं तरी पाहिली पाहिजे. या साठीं कोल्हापूरचे महाराजाचीं पत्रें मला बलावण्या विषयीं आलीं आहेत तिकडे मी जातों." असें बोलून राजपत्रें होतें तें श्रीमंतांस दाखविलें. त्यांत मजकूर "साताऱ्याचे राज्यांत पेशवे आहेत, आमचे राज्यांत कोणी पेशवे नाहींत. आह्मी आपलें राज्याची पेशवाई तुह्मांस देतों." असा मजकूर नानासाहेब यांणीं वाचून घटकाभर उगेच राहून, भाऊसाहेबांपाशीं बोलले "हेंच निदान शेवटील कीं काय?" तेव्हां भाऊसाहेबांनीं उत्तर केलें कीं, "आपले आज्ञेशिवाय नाहीं." तेव्हां नानासाहेब बोलले कीं, "तूं पुण्यास चलावें." हें ऐकून

---

१ या पत्रीं तीन किल्ले व पांच हजारांची जहागीर भाऊस देऊं केली होती.

भाऊ म्हणतात, "पुण्यास येऊन काय करावयाचें?" तें ऐकून नानासाहेब यांणीं उत्तर केलें कीं, "सारा राज्यभार आज पासून तुझ्यावर ठेविला. सारा राज्याचा कारभार तूं कर, तुझ्या इतल्याशिवाय मी चालावयाचा नाहीं." अशी आण भाष क्रिया उभयतां बंधूंची झाली. भाऊसाहेब यांस पुण्यास घेऊन आले. कर्नाटकांत फौज रवाना केली. तिचे बराबर दुसरा सरदार दिला. त्या दिवसा पासून भाऊसाहेब राज्यकारभार करूं लागले.

पुढें दादासाहेब हिंदुस्थान प्रांतीं स्वारीस गेले ते अटक पावेतों मलूख कावीज करून आले. परंतु त्या स्वारींत दादासाहेब यांणीं कर्ज केलें. अशी मोहीम फत्ते करून पुण्यास आले. पराक्रम मोठा केला, परंतु स्वारीचें कर्ज पुण्यास आणिलें यामुळें सरकाराची मर्जी काईम राहिली नाहीं. त्यामुळें भाऊसाहेब नबाबावर स्वारी करूं निघाले.[१०]

अगोदर नबाबाच्या तहामध्यें वांकडेपणा आला होता तोच मजकूर ध्यानांत ठेवून मोंगल यांजवर स्वारीस निघाले. त्या समयीं नबाब निजामन्मुलूख औरंगाबाद शहरांत होते, त्यावेळेस कैलासवासी बाजीराव साहेब यांणीं २।४ लढाया मोंगलासीं घेऊन मोंगलाई मुलूख बहुत घेतला व औरंगाबाद प्रांतींचे झाडून महाल तेथें सरकारी अंमल बाबती सरदेशमुखी व चौथाईचा अंमल चालू केला. असें झालें असतां नबाबाशीं व पेशवे यांशीं बिघाड हो-

---

१० या स्वारींत दिल्ली घेऊन दिल्लीचा वजीर मीरशहाबुद्दीन यांचे सांगण्यावरून लाहोर येथील आबदालीचे ठाणेदार उठवून लाविले. या कामांत खर्च अतोनात होऊन आबदालीशीं वांकडेपणा आला. (१७५६-१७५८) पुढें पुण्यास आल्यावर ऐशी लक्ष कर्ज केलेलें पाहून भाऊसाहेबांची व दादांची बोलाचाली झाली. तेव्हां भाऊनें लढाईचा धंदा पतकरला व दादांनीं राज्यकारभार आपले आंगावर घेतला.

हा कलहाग्नि पेटविण्यास गोपिकाबाई ही प्रसिद्ध आनंदी बाईपेक्षां कमी होती असें नाहीं. दादा व भाऊ यांची बोलाचाली झाल्यावर एकेदिवशीं एक मारेकरी भाऊवर, तो कचेरींत काम करीत बसला असतां, पकडा वार करीत होता. पण पाठीमागें असणाऱ्या मनुष्यानें मारेकऱ्याचा हात धरल्यामुळें, त्या पासून फारशी इजा झाली नाहीं. नारायणरावाचा खून करण्यास जसे कवाईत शिकलेले शिपाईच धजले त्याप्रमाणें हा मारेकरी ही कवाईत शिकलेल्या पैकीं एक असून त्याच्या कवाईत शिकलेल्या वरिष्ठानेंच त्याची प्रेरणा केली होती— कोणाच्या सांगण्यावरून तें मात समजत नाहीं. भा० इ०

११ या खेपेचें कारण मागें अहमदनगरचा किल्ला फितूर करून घेतला तें होय. इ० स० १७६०.

ऊन दौलताबाद किल्ला मोंगल यांणीं माघारा घेतला. यासमयीं भाऊ साहेब यांणीं मसलत केली कीं, मोंगल यांजवर मोहीम करावयाची. असें ठरवून मोहिमेस भाऊसाहेब निघाले. ही बातमी मोंगल यांजकडील वकील यांणीं औरंगाबादेस नबाब यांस जाहीर केली. त्याज वरून निजामअल्लीखां मोंगल लढाईच्या उद्देशें सरंजाम तयार करून बाहेर निघाले. इकडून श्रीमंतही लाख-दीडलाख फौजनिशीं समागमें तोफखाना घेऊन व खेरीज पायदळ असा जमाव घेऊन भाउसाहेब बाहेर निघाले. खेरीज सरंजामी सरदार अवघे समागमें चाललें. या लढाईचा नेम +तांदुळजाचे मुक्कामीं ठरला. तिकडून मोंगल ही कट्टा सरंजाम घेऊन त्या मुक्कामीं येऊन दाखल झाले. इकडून पेशवेही त्या मुक्कामास येऊन उतरले. दोन्ही फौजेचे मुक्काम झाले. दोन्ही फौजेचें लढाईचें तोंड लागलें. लढाई होतां होतां श्रीमंतांचा फौज लढाईस कच खाऊन फौजेनें पळ काढिला. तेव्हां चार कोस पाठीमागें पळाली. यासमयीं मोंगलांची फौज श्रीमंतांचे फौजेचे पाठीवर चालून आली. हें पाहून सरकारची फौज श्रीमंतसुद्धां सगळा जमाव एके जागीं करून उभे राहिले आणि मोंगलांची फौज पाठीवर आली हें पाहून श्रीमंतांची फौज पाठीमागें उलटली. त्यावेळेस मोंगलांची व सरकारचे फौजेची लढाई होऊं लागली. तेथें लढाई मोठे शरथेची होत असतां बंदुक, भाला हें बंद होऊन तरवारीशीं गांठ पडली. यासमयीं लढाई मोठी हातघाईची एक प्रहर पर्यंत झाली. या लढाईंत मोंगल माघारे हटले आणि फौजेनें पळ काढिला. या वेळेस नबाब सुद्धां पळूं लागले. तेव्हां श्रीमंतांची फौज पाठीमागें लागली. ते ७–८ कोशपर्यंत मोंगलांचा पाठलाग केला. तेव्हां मुसलमान

+ तांदुळजाची लढाई पुढें झाली. हीस उदयागिरीची कि० उदगिरची असें ह्मा० उदगीरच्या लढाईत इब्राइमखान गाडदी यांणें पराक्रम केला. शेवटीं सलाबतजंग व निजाम अल्ली यांचा अगदीं मोड होऊन तहाची बोलणीं लागलीं. पण भाऊसाहेब ऐकेनात. तेव्हां निजामअल्ली यांणें आपला शिक्का मोर्तब भाऊकडे पाठविला, अशा अर्थानें कीं जो मुलुख आपण घ्याल तो घ्यावा, व जें आह्मास ठेवाल तें आह्मी घेऊन राहूं. पुढें तह झाला त्यांत दौलताबाद, अशीरगड, अहमदनगर वगैरे किल्ले व औरंगाबाद, विजापूर व बेदरचा कांहीं भाग असा मुलुख ६२॥ लक्षांचा दिला.

या वर्षी मराठ्यांच्या उत्कर्षाचा कळस झाला.

लोक पाणी पाणी करून घाबरले. त्यावेळेस सरकारची फौज पाठीमागे लागली होती, त्यासमयीं नबाब जेरीस येऊन सलूखाचें बोलणें लाविलें. तेव्हां दोन्ही फौजेचे मुक्काम दोन कोसांचे छाव्यानें त्याच ठिकाणीं झाले. नंतर मोंगल यांजकडील वकील व श्रीमंतांकडील वकील तहाचें बोलणें बोलावयास गेले. त्यांणीं बोलणें मोंगल यांशीं केलें. "आमचा अंमल सारे मुलखांत चालता झाला; परंतु खानदेश वरघांट असा मुलखाचा कोंपरा राहिला आहे तो आम्हांस या तहामध्यें द्यावा. तो कोणता म्हणाल तर मालेगांव, सालेरचा+ किल्ला व मुल्हेरचा+ किल्ला व +आणकाईचा किल्ला व त्रिंबक व रतनगड व +आवढापट्टा व +कावनई, गेहोज+ व धोडप+ हे किल्ले सरकारांत घ्यावे व माहाल नाशिक, वणदिंडोरी+, पाटोदें व चांदवड व आणखी किरकोळ माहाल द्यावे." याप्रमाणें बोलणें झालें असतां नबाब यांणीं बोलणें कबूल करून वर लिहिल्याप्रमाणें किल्ले व माहाल सरकारचे हवालीं केले. इतके ठिकाणीं सरकारचा अंमल चालू झाला. खेरीज खंडणी व स्वारीखर्च घेतला. अशी मोहीम फत्ते करून मुलूख घेऊन भाऊसाहेबांची स्वारी माघारी फिरली. इतक्या तहामध्यें दौलताबाद मोंगल यांस दिली होती ती माघारी घेतली. तेव्हां नबाब माघारे गेले ते औरंगाबादेस पोंचले. पोंचल्यानंतर नबाब यांणीं आपल्या ठिकाणीं विचार केला कीं, येथें राहिलें असतां नित्य उठून पेशवे यांचे दंग्यांत येववत नाहीं म्हणून औरंगाबाद उजाड टाकून नबाब जाऊन हैद्राबादेस राहाते झाले.[12]

इकडे भाऊसाहेब माघारे फिरले ते नाशिक मुक्कामीं येऊन मुक्काम केला. नाशिक जागा पाहून सरकारची मर्जी बहुत खुष झाली. यासाठीं कांहीं एक दिवस तेथें राहिले. तेव्हां मल्हारराव होळकर यांणीं सरकारांत विनंती करून चांदवड माहाल आपणांस मागून घेतला. तसेंच विंचुरकर यांणीं पाटोद परगणा मागितला तो त्यांस दिला, व आणकाईचा किल्लाही त्यांस दिला. चांदवड परगणा होळकर यांचे हवालीं केला. नारो शंकर[13]

+ (?)

१२ निजामउल्मुल्क यानें गादीचें ठिकाण हैदराबादशहर मागेंच केलें होतें

१३ दादासाहेबांनीं आमदाबाद वेढा देऊन सर केली तेव्हां नारो शंकर व विठ्ठल शिवदेव विंचुरकर यांणीं मोठा पराक्रम केला होता. (१७५५)

राजेबहादर यांणीं मालेगांव मागितलें तें त्यांस दिलें. बाकी मुलूख सरकारांत राहिला. किल्ले घेतले होते तितके किल्लयांवर सरकारचे मामलेदार गेले. नंतर भाऊसाहेब यांणीं नाशिक मुक्कामीं गोदामाहात्म्य सारें ऐकिलें. त्याजवरून सरकारची स्वारी श्रीत्रिंबकेश्वरीं येऊन तेथें राहून त्रिंबकच्या किल्लयावर ठाणें बसविलें. तेव्हां भाऊसाहेब यांचे मनांत आलें कीं, त्रिंबकेश्वराचें देवालय बांधावें. असें मनांत येतांच मोंगलाई राज्यांतील मशिदी वगैरे होत्या तें सारें मोडून देवालयास काम+ लाविलें. देवालय तयार झाल्यावर सारीं तीर्थें जागोजाग होतीं तीं बांधिलीं. कुशावर्त बांधावें असें श्रीमंतांचे मनांत येऊन कुशावर्त बांधावयास काम लाविलें. त्यासमयीं ओढेकर यांणीं सरकांत विनंति केली कीं, "देवालय सरकारांनीं बांधिलें, कुशावर्त बांधावयाची आज्ञा मला व्हावी." त्यासमयीं श्रीमंतांनीं ओढेकर यांस सांगितलें कीं, "कुशावर्त बांधावयाचें सरकारचें मनांत आलें तें आम्हीं बांधितों. तुम्हांस कांहीं बांधावयाचें तर पंचवटीस श्रीरामचंद्राचें देवालय तुम्हीं बांधावें." अशी सरकारची आज्ञा ओढेकर यांस झाली. तें ओढेकर यांस बरें वाटून त्यांणीं ती गोष्ट कबूल केली, आणि पंचवटीचें देवालय श्रीरामचंद्र यांचें ओढेकर यांणीं बांधिलें. कुशावर्त सरकारांतून बांधिलें. कुशावर्त व देवालय तयार झाल्यानंतर दोन्हींची अर्चा भाऊसाहेब यांचे हातून झाली नाहीं. कारण ब्राह्मणांच्या तटामुळें राहिली. यजुर्वेदी व आपस्तंब ब्राह्मण यांचा दक्षिणद्वारावियीं तट पडला. त्याचा निर्णय त्यासमयीं झाला नाहीं. सबब अर्चा तशीच राहिली. काम तयार झाल्यानंतर देवस्थानाचा बंदोबस्त नैवेद्य, नंदादीप, यांचा व त्रिकाळ पूजेचा वगैरे बंदोबस्त करून दिला. त्याप्रमाणें आजपर्यंत चालत आहे. सिंहस्थाचे सालीं गोसावी वगैरे यांचा मेळा त्रिंबकेश्वरीं भरतो. त्या गोसांव्यांमध्यें गिरी व पुरी[१४] यांचा स्नानाचा तंटा पडून मोठ्या लढाया होऊं लागल्या. तेव्हां एका सिंहस्थास भाऊसाहेब यांची स्वारी त्रिंबकेश्वरीं आली. गिरी पुरी

+ काळाचा महिमा अगाध आहे. हिंदूंचीं देवळें मोडून ज्या मुसुलमानांनीं मशीदी बांधिल्या त्याच काळपरत्वें हिंदूंनीं मोडून त्यांचीं देवळें बांधिलीं!!

(१४) गिरी व पुरी असे दोन भेद गोसाव्यांत आहेत.

यांचा तंटा लागलाच होता. तें पाहून श्रीमंतांनीं दोघांस बलावून सांगितलें कीं. " आम्हीं सरकारांतून तुमचा तंटा तोडितों. " तें त्यांणीं मान्य केल्यानंतर श्रीमंतांनीं गिरीचा व पुरीचा असे दोन्ही महंत हातीं धरून आपण खासा कुशावर्तांत स्नान केलें. त्या दिवसापासून गिरी व पुरी बरोबर स्नान करूं लागले. दोघांचा तंटा मिटला. हा मजकूर तांदुळजाचे लढाईचा असा झाला.

पुढें दादासाहेब हिंदुस्थान प्रातीं स्वारीस गेले. कारण मोंगल स्वारीस कर्ज घेऊन पुण्यास आले त्यामुळें सरकारची मर्जी काईम राहिली नाहीं. त्या अटीस्तव दादासाहेब पुनः स्वारीस श्रीमंतांची आज्ञा घेऊन गेले.[१६] तें दिल्लीपावेतों मुलखाच्या खंडण्या घेऊन दिल्लीस गेले. त्यासमयीं सखारामबापू समागमें होते. तेव्हां दिल्लीस मुकाम श्रीमंतांचा झाला. पूर्वी बाजीराव साहेब यांणीं वकील दिल्लीस पाठविले होते. त्यांचें उपनांव हिंगणे. हे मोठे अकलवान् म्हणून दिल्लीस श्रीमंतांनीं बादशहा यांजकडे वकीलीस पाठविले. ते तेथें कामावर गेल्यावर सारे बादशाहीचा कारभार करूं लागले. दौलत ही बहुत मिळविली. मोठे उन्मत्त झाले होते. तेव्हां श्रीमंतांचा मुकाम तेथें झाला असतां श्रीमंतांस भेटण्याकरितां मेजवानीचें आमंत्रण केलें. दुसरे दिवशीं दादासाहेब भोजनास गेले. पंक्तीस श्रीमंत बसले असतां सखारामबापू बराबर आहेत. त्या समयीं खासे हिंगणे पितांबर नेसून, पायांत रूप्याच्या खडावा, आंगावर शालजोडी, हातांत पंचपात्री जडावाची, असे पंक्तींत येऊन सखारामपंत यांस हांक मारून विचारिलें कीं, " रघुनाथराव ते कोणते ? " असें ऐकतांच सखारामबापू उभे राहून हात जोडून दाखविलें कीं, हे येथें बसले आहेत. हें दादा-

---

(१५) मां० ड० 'तांदुळज्याची' हे नांव दुसऱ्या एका लढाईस देतो.
या लढाईस 'उदगीर' ची लढाई हें नांव आहे (१७६०).

(१६) १७५८ चीं अटक पर्यंत मोहिम करून आल्यावर दादा पुन्हा एकवार रजपुतस्थानांत मात्र गेले होते (१७५९) दिल्लीस गेल्याचें मां० ड० कोठें लिहीत नाहीं. तेव्हां पूर्वीच्या खेपेस झालेली गोष्ट बखरींत आतां दिल्ली असेल. ही मोहिम १७५५।५६ त झाली ती असावी.

साहेब यांणीं पाहून उदक सोडलें होतें म्हणून आपोषणी करून, पंचप्राणाहुती करून, लागलेच उठले. पोषाग घेऊन, आपले लष्करांत येऊन, लागलीच लष्कराची तयारी करून, हिंगणे यांजवर चालून येऊन, हिंगणे यांची हवेली वेढून, लुटून फस्त केली. दिल्लींत हिंगणें होते नव्हते असें केलें. दौलत मुबलख सांपडली. तेथून स्वारीचा कूच होऊन हिंदुस्थनांत येऊन जयपूर, उदेपूर, येथील खंडणी घेऊन स्वारी पुण्यास येऊन दाखल झाली. त्या स्वारीला कर्ज झालें नाहीं. याजवरून श्रीमंतांची मर्जी प्रसन्न राहिली.

असा कारभार होत असतां शाहू महाराज छत्रपती यांचे शरीरास विकृती होऊन शके १६७१ मार्गशीर्ष वद्य ३ ते दिवशीं शाहू महाराज यांणीं कैलासवास केला. त्या समयीं नानासाहेब व भाऊसाहेब साताऱ्यास जाऊन, रामराजे यांस राज्याभिषेक करवून, आपल्यास वस्त्रें नवीं घेऊन शिक्के त्यांचे नांवाचे कोरून, नवी शिक्केकटार केली. तेथील बंदोबस्त करून स्वारी पुण्यास येऊन दाखल झाली.

नंतर पर्वतीस शाहू महाराज यांची स्थापना करून देवालयास काम लाविलें. देवालय मोठें बांधून देवाची स्थापना शिवलिंग स्थापिलें. सभोवतें पंचायतन[17] मांडिलें. शेजारीं विष्णूचें देवालय बांधिलें. त्या देवळांत विष्णूची स्थापना करावयाची. तेव्हां अवघे मंडळीचे मनांत आलें कीं येथें गंडकी शिलेचा विष्णु स्थापन करावा. तेव्हा गंडकी शिळा कोठें न मिळे. याजकरितां जासूद तयार करून गंडकीचे राजाकडे[18] पाठविले. त्याणें तीं पत्रें पाहून जासूद रिकामे माघारे पाटविले. तें पाहून श्रीमंतांस विषाद वाटून हिंदुस्थान प्रांतीं होळकर शिंदे यांस पत्रें गेलीं कीं, "तुह्मीं गंडकीस जाऊन त्या राजाडूकन गंडकीची शिळा पुण्यास पोंचती होई असें करावें." त्याजवरून शिंदे होळकर यांणीं गंडकीकडे ढालो[19]

---

१७ पंचायतन मांडिलें = भोवतीं दुसरे देवांचीं—सूर्य, गणपति, देवी व विष्णु यांचीं—देवालयें बांधिलीं.

१८ गंडकी नदी भागीरथीस मिळते. हिचा उगम नेपाळांत आहे. हिला 'शालिग्रामी' असें ही नांव आहे. 'गंडकीचा राजा' नेपाळवाला जागोरथी हा होय.

१९ ढालः = निशाण, नावटा. ढाला फिरविणें = चाल करून जाणें.

फिरवितांच तें वर्तमान त्या राजास गेलें. त्या समयीं त्यानें वकील पाठविले कीं, "तुम्हीं कांहीं येऊं नये, आम्ही शिळा पुण्यास पोंचती करितों." असा तह होतांच त्यांनीं शिळा काढून मूर्ति तयार करून पुण्यास पोंचती केली. त्या विष्णूची स्थापना पर्वतीस केली. तेथें श्रावण मासाचे दक्षणे साठीं रमणा[२०] बांधिला. पर्वतीची नेमणूक देवस्थानाची वगैरे सर्व करून देवस्थानाचा बंदोबस्त यथास्थित केला. श्रावण मासाची दक्षणा पूर्वी बाजीराव साहेब यांणीं चालू[२१] केली होती परंतु ती दक्षणा खेबुद्रखान्यांत[२२] पुण्यास वांटीत असत. तेथें ब्राह्मणांस अडचण होऊं लागली सबब हुजूरपागेत[२३] वाटूं लागले. पांच दिवस पर्यंत ब्राह्मण-भोजन करून मग दक्षणा सहावे दिवशीं द्यावी. तोच पाठ पुढें नानासाहेब यांणीं चालविला. यांचे कारकिर्दीत ब्राह्मण दक्षणेचे बहुत होऊं लागले. त्यामुळें पर्वतीस रमणा करून तेथें ब्राह्मणांस श्रावण शुद्ध १ पासून शुद्ध ५ पर्यंत खिचडी[२४] वांटून षष्ठीस दक्षणेस प्रारंभ करून ते सप्तमी पर्यंत सायंकाळ पावेतों

---

२० ह्या रमण्याच्या पडक्या भिंती अद्याप पर्वतीवर जातां येतां दृष्टीस पडतात.

२१ सेनापति त्रिंबकराव दाभाडे आपल्या तळेगांवीं दरसाल कांहीं दिवस ब्राह्मण-भोजनें घालीत असत. पुढें १७३१ सालीं डभईच्या लढाईत ते पडले. तेव्हां बाजीरावानें तोच प्रवात पुण्यांत सुरू करून शास्त्री व वैदिक लोकांस तो दक्षणाही देऊं लागला. लोकांची मनें मिळवून घेण्याची ही बाजीरावाची युक्ति ध्यानात ठेवण्या जोगी आहे. लोकांचीं मनें क्षुब्ध कशानें होतात, तीं शांत कशीं करावीं, व त्या पासून आपलें कार्य कसें साधावें हें त्यास चांगलें माहित होतें. असो, याप्रमाणें दक्षणेचा मेळारंभ झाला.

२२ खबुतखाना—"हा गांवाबाहेर नदीचे कांठीं (बाजीराव यांचे कारकिर्दीत) बांधिला. (यांत) पक्ष्यांस दाणा घालण्याकरितां चुनेगचीं बांधली होतीं व पाण्याकरितां हौद बांधिले होते." पु० श० व०

२३ हें स्थळ हल्लीं नारायण पेठेंत सांगलीकर यांची बाग आहे तें असें सांगतात.

२४ हल्लीं बडोद्यास वांटितात त्या प्रमाणेंच असावी. ह्या प्रसंगाबद्दल मनोहर म्हणतो :—

"श्रावण मासीं मोठा धडाका ॥ अन्नशांतीचा चालू तडाखा ॥
रमण्यामध्यें छपऱ्या रावटऱ्या ॥ सरोवर सुंदर निर्मळ्याणी ॥
आबेमोहराचे तांदुळ तिसडी ॥ डाळ तुरीची पिवळी बेगडी ॥
लवण ताबल गंडा रोकडी ॥ प्रतिपदेपासून चालू खिचडी ॥
षष्ठी दिवशीं मुहूर्त वेळीं ॥ गज उंटावर वाहे खजीना ॥" इ० (पु०श० व.)

दक्षणा देऊन ब्राह्मण मोकळे करावे. वर्षाचे वर्षास ब्राह्मण चढत चालले. त्या समयीं ब्राह्मण समुदाय बहुत होऊं लागला. तेव्हां सरकारांतून ठरलें कीं, उत्तम वैदिक दशग्रंथी व उत्तम शास्त्री पंडित, तसेच ज्योतिषी, व वैद्य, यांची परीक्षा घेऊन, नांवनिशी लिहून, वाड्यांत दक्षणा त्यांस द्यावी. त्या समयीं दक्षणेची आवाई बहुत लांब जाऊन काशी, रामेश्वर, तैलंग व द्रविड देश, व कोंकण देश व मैथिल[२५] व गुर्जर व मालव[२५] पावेतों ब्राह्मण मोठ-ठमोठे विद्वान् अपसूर्य[२६] येऊं लागले. त्या दिवसा पासून दक्षणेचाही श्रावण मासास तीन लाख चार लाख रुपये पावेतों खर्च होऊं लागला. अशी दक्षणा होऊं लागली. कोंकणचे ब्राह्मण येत, त्यांस पंनास, पाउणशें, ऐशीं रुपये पावेतों ब्राह्मण उत्तम विद्वान् पाहून दक्षणा देऊं लागले. त्यामुळें ४०।५० हजार ब्राह्मण रमण्यांत होऊं लागला. तेव्हां एके वर्षीं अशी गोष्ट झाली कीं, दक्षणेस प्रारंभ होतांच पर्जन्यवृष्टी अतिशय होऊं लागली. शहरांतून ब्राह्मण बाहेर पडवयाचा नाहीं अशी वृष्टी पर्जन्यानें केली. त्या समयीं श्रीमंत नानासाहेब यांस मोठा राग येऊन बोलले कीं, " मी धर्म करितों हा शक्रास आवडत नाहीं. " असें म्हणून आपण उघडे होऊन पर्जन्यांत येऊन बसले. ते दोन घटका पर्यंत उघडे पर्जन्यांत बसले असतां सर्व जन पहात आहे. सर्वांच्या देखतां खडखडीत पर्जन्य उघडून, चांगलें ऊन पडलें. तेव्हां श्रीमंत उठून, नवीं वस्त्रें घेऊन, दक्षणा वांटण्यास बसले. तो पर्जन्य सप्तमी, प्रहर रात्र, पावेतों—ब्राह्मण शहरांत येऊन पोंचतांत तों पर्यंत—पडला नाहीं. पर्जन्य उघडल्याचे हर्षानें त्या वर्षीं दक्षणा सालाबाद पेक्षां जास्ती दोन लक्ष रुपये वांटले. त्या आवाईनें ब्राह्मण दूर देशीचे येऊंलागले. दुसरे वर्षीं श्रीमंतांनीं द्रव्याची खिचडी वांटली. मोहरा, पुतळ्या, होन, रुपये, हीं एका जागीं करून वांटलीं. त्या वर्षीं रमण्यांत देकारांस[२७] १६ लक्ष

---

२५ मैथिल = नेपाळाजवळील प्रदेश, मालव = मेवाड इंदूर वगैरे.

२६ अपसूर्य = अपरसूर्य, प्रतिसूर्य.

२७ देकार = दक्षणा, धर्मादाय.

रुपये लागले. अशी कीर्ती दक्षणेची सर्व मुलखांत चार खुंटे[२८] पर्यंत झाली.

पुढें श्रीमंत नानासाहेब हिंदुस्थानांत स्वारीस गेले. तेथें जाऊन मुलखाच्या खंडण्या वगैरे घेऊन माघारे फिरले त्यावेळेस श्रीमंतांचे मनांत गोष्ट बागली कीं, काशींस जाऊन काशी घ्यावी. ह्या बेतानें स्वारीच्या ढाला पाठीमागें काशीकडे फिरविल्या. पुढें काशीच्या आलीकडे १९।१६ कोशांवर मुक्काम झाला. त्या समयीं काशीस सुजाउद्दवले राज्य करीत होते. त्यांस असा मजकूर समजला कीं, पेशवे काशी घ्यावयास येतात. हा मजकूर पक्का त्यांजला समजतांच घाबरून सर्व क्षेत्रीचे ब्राह्मण जमाकरून आणिले. त्यावेळेस नारायण दीक्षित पाटणकर हे काशीस होते. तेही त्यांणें आणिले. तेव्हां सुजा उद्दवला यांणें सर्वांस सांगितलें कीं, " तुमचे ब्राह्मण राजे काशी घ्यावयास येतात त्यांस माघारे फिरवावें, नाहींतर तुह्मां सर्वांस मुसलमान करीन." अशी जरब सुजा उद्दवला यांणीं देतांच सारे ब्राह्मण भिऊन सुजा उद्दवल्यास बोलले कीं, "आह्मीं त्यांस माघारें फिरवितों." असें बोलून तीन चारशें ब्राह्मण दीक्षित सुद्धां काशींतून उघडे बोडके निघाले, ते नीट श्रीमंतांचे लष्करांत चार साहा घटका रात्रीस येऊन पोंचले. ते ब्राह्मण आले हें पाहून नानासाहेब डेऱ्या बाबाहेर येऊन उभे राहिले. दीक्षित पाटणकर यांस पाहून श्रीमंत ह्मणतात कीं, "असे उघडे बोडके कां आलां?" त्या वेळेस नारायण दीक्षित यांनीं श्रीमंतांस सांगितलें कीं, "असा मजकूर झाला. तेव्हां आमचें ब्राह्मणपण राखावयाचें असल्यास आपण माघारें फिरावें हें चांगलें." असा मजकूर श्रीमंतांनीं ऐकून श्रीमंत दीक्षितांस ह्मणतात; " इतक्या ब्राह्मणांस दुःख आह्मांसाठीं होतें, तेव्हां या गोष्टीची गरज आम्हांस नाहीं, आपण स्वस्थ असावें." असें दीक्षितांनीं ऐकतांच दीक्षित श्रीमंतांस ह्मणतात "या वेळेस आपण कूच करून माघारें फिरावें." हें श्रीमंतांनीं

२८ चारखुंट = चारी कोंपरे. सीमांतपर्यंत, जिकडे तिकडे. 'चारखुंट जाहागीरि' ही त्याजोक्ति सर्वांस माहित आहेच.

२९ ही स्वारी १७४३ सालची. पुढील गोष्टही त्याच वेळेस घडली असावी. बखरलिहिणाराने शक दिले नाहींत. त्यास जशा गोष्टी आठवन गेल्या किंवा लोकांनीं सांगितल्या त्याप्रमाणें त्यानें लिहिल्या असाव्या हें स्पष्ट होतें.

ऐकून श्रीमंत बोलले, "आम्हांस गंगास्नान करावयाचें होतें तें कसें घडतें?" हें ऐकून दीक्षित बोलले, " आमचे मेळ्यांत आपण चलावें. गंगास्नान घालून माघारे लावितों." असें ऐकून, बरें आहे असें म्हणून, त्यावेळेस लागल्याच ढाला फिरवून, फौजेचा कूच करून माघारे फिरले. नानासाहेब एकटेच, सडे, त्या ब्राह्मणांत मिळून, काशीस येऊन गंगास्नान करून माघारे गेले. मग सारा मजकूर सुजा उद्दावला यास समजला कीं, " श्रीमंत स्नान करून माघारे गेले." " ही गोष्ट मोठी आमचे हातून +गेली." मग श्रीमंत नानासाहेब कूच दरकूच पुण्यास येऊन दाखल झाले. दुसरे वर्षी ब्राह्मण दक्षणेस ८०००० झाले.३०

पुढें दादासाहेब हिंदुस्थानांत स्वारीस जाण्यास निघाले. त्यासमयीं पुण्याची सरदार मंडळी व ३१हुजुरात व मानकरी अशी ६०।७० हजार फौज घेऊन खेरीज पायदळ व तोफखाना असे हिंदुस्थानांत जाऊन फत्तरगडास३२ लागले. त्या वेळेस सहा महिनेपर्यंत फत्तरगड लढला. सभोवते मोरचे सरकारचे बसले आहेत. किल्लयावर रसद§ जाऊं देत नाहींत. तेव्हां किल्यावरील दारूगोळा व धान्यें सारें सरलें. ही बातमी श्रीमंतांस पक्की लागली. त्या समयीं वरचा किलेदार घाबरला. आणि आपले ठिकाणी विचार करितो कीं, "दादासाहेब मला जीवंत सोडीत नाहीं." पूर्वीची जरब दादासाहेब यांची हिंदुस्थान प्रांतीं अवध्यांस माहित होती; त्यामुळें किलेदार विचारांत पडून मोठें संकट त्यास प्राप्त झालें. त्या समयीं त्याणें पेशवे यांचे फौजेंत डोईजड माणूस मला पाठीशीं घालील असा कोण आहे, असा विचार करितां

+ हे म्हणणें सुजा उद्दवल्याचें.

३० कल्याणच्या बखरींत आंकडा ८७८०१००० असा आहे. त्यांत पहिल्या आठां वर रेघ मारलेली आहे. तेव्हां तो खोडला आहे असें वेतलें तरी ७८ लक्ष ब्राह्मण होतात. ते इतके होऊंनयेत असें पुढील व मागील मजकुरावरून होतें. इंदूरच्या प्रतींत " ८०००० झाले" असें आहे तें बरोबर आहे.

३१ हुजुरात=खुद सरकारची फौज. (जहागीरदारांनी दिलेली नव्हे.)

३२ फत्तरगड रोहिल खंडांत आहे तो ?

§ रसद=दाणा गल्ला वगैरे सामान.

विठ्ठल शिवदेव विंचुरकर हे आहेत. तेव्हां त्यांजकडे किल्लेदार याणें सूत्र लावून "मला जीवदान द्यावें" असें बोलणें त्याचें येतांच विंचुरकरांनीं त्यास आश्वासन देऊन किल्लेदार यास आपले गोटांत आणून ठेविलें, आणि आपले चिरंजीव शिवाजीपंत यांस दारूगोळा देऊन किल्यावरतें पाठविलें. तेव्हां दुसरे दिवशीं किल्ला मातक्यान लढूं लागला. हें श्रीमंतांनीं पाहून श्रीमंत विचार करितात, "हें कसें झालें! काल[33] किल्यावर दारूगोळा व खावयास नाहीं असें असतां हें काय!" याची चौकशी करूं लागले. त्या समयीं कोणीं श्रीमंतास मजकूर समजाविला कीं, "विठ्ठल शिवदेव यांणीं किल्लेदार पाठीशीं घालून, आपले चिरंजीव शिवाजीपंत किल्यावर पाठवून, दारूगोळा पोंचवून, लढाईची तयारी त्याणें केली." हें ऐकून श्रीमंतांस मोठा राग येऊन, फौज तयार करून, हुकूम झाला कीं, "विंचुरकर यांचा गोट लुटावा." तेव्हां ती बातमी विंचुरकर यांस लागतांच पांच हजार स्वारांची तुकडी तयार होऊन आपला गोट आंवळून उभे राहिले. आणि सांडणी स्वारांचे हातीं सरकारची फौज उभी होती त्यांजला सांगून पाठविलें कीं, "विठ्ठल शिवदेव[34] जीवंत पांच हजार स्वारांच्या रांडा होतील, ते वेळेस किल्लेदार जीवंत तुमचे नजरेस पडेल. आज तुम्ही सारे मजवर चालून आले असतां इतके फौजेस मी पुरतों असें नाहीं; आज माझी गत, अशा तुमच्या गति उद्यां होतील." असा निरोप सांडणी स्वारांच्या तोंडचा ऐकिल्या नंतर कोणी फौजे पैकीं +व सरदार पुढें पाऊल घालीना. त्या वेळेस श्रीमंत म्हणतात, "अरे चल." तेव्हां अवघ्यांनीं श्रीमंतांस विनंति केली, "आम्ही विंचुरकर यांजवर लिढाईला जाणार नाहीं." असें श्रीमंतांनीं ऐकून विठ्ठल शिवदेव यांस चोपदार बलावूं पाठविला. तेव्हां तसेच निरोपा बरावर विंचुरकर येऊन श्रीमंतास भेटले. त्या वेळेस श्रीमंतांनीं विचारिलें कीं, "हें काय! आपणांमध्यें फितुर!" हें ऐकून विंचूरकर यांनीं उत्तर केलें कीं, "अशीं[35] माणसें स्वामींच्या पदरीं असावीं यांत भूषण सरकार-

---

३३ 'कालची बातमी अशी असतां' असा इंदूरच्या प्रतीचा पाठ आहे.

३४ "विठ्ठल शिवदेव" या अक्षरांपुढें 'व' घालण्यास अर्थ बराच स्पष्ट होईल.

+ 'व' च्या ठिकाणीं 'किंवा' असतें तर बरें.

३५ अशीं माणसें=किल्लेदारासारखीं.

चें. आतां विनंति अशी करतों कीं, किल्लेदार याजला जीव माफ करून त्याला सोडून द्यावा. किल्ला आपले स्वाधीनच आहे." ती गोष्ट श्रीमंतांनीं कबूल करून विंचुरकर यांस सांगितले कीं, "आतां सरकारचा हल्ला किल्ल्यावर चढावयाचा." त्यासमयीं विठ्ठल शिवदेव यांणीं जासूद आपले चिरंजिवांस किल्ल्यांत पाठविला कीं, "तम्हीं आतां लढूं नये. सरकारचा हल्ला किल्ल्यावर होत आहे." असें पत्र जातांच शिवाजीपंत खालीं उतरून लष्करांत येऊन पोंचले. सरकारचा हल्ला किल्यावर चढला. किल्ला सही केला. मालमत्ता, खजिना वगैरे किल्ल्यांत बहुत सांपडलें. सरकारांत ही पैका महामूर आला. सारे लष्करांत त्या दौलतेनें आभर झाले. कोणी रिकामा राहिला नाहीं. किल्ला सारा लुटून किल्ल्यावरील तोफा खालीं उतरून सरकारांत आणिल्या. अशी दौलत कोठेंही सांपडावयाची नाहीं. खेरीज जवाहीर व तलवारा व बंदुका व कटारी व पेषकबज[३६] व बिचवे व सांगा व बरच्या अशीं हत्यारें बहुत सांपडलीं. अशी स्वारी फत्ते करून स्वारी सरकारची पुण्याकडे यावयास निघाली.

पुण्यास येऊन दाखल झाल्यानंतर रास्ते[३७] यांस सरकारांतून सरदारी दिली. चार हजार फौजेच्या खर्चास दोन लक्ष रुपयांचा मुलूख जहागीर दिला. तसेंच पटवर्धन सरकारांत चाकर राहिल्यावर दोन चार कामगिऱ्या त्याणीं मोठ्या बजाविल्या; त्याजवरून त्यांस सरदारी देऊन मिरज प्रांत बत्तीस लक्षांचा मुलूख किल्ल्या सुद्धां पटवर्धन यांस जाहागिरी दिली. तसेंच विंचुरकर यांसही वीस लक्षांचा मुलूख जाहागीर दिला. नारो शंकर राजेबहादर यांसही ३० लक्षांचा मुलूख जाहागीर फौजेचे खर्चास दिला. असे सर्व ब्राह्मण व मराठे मिळून सर्वांस जहागिरी फौजेच्या खर्चाबद्दल दिल्या. राज्य जोरावार झालें.

जे सालीं श्रावण मासीं १६ लक्ष रुपये श्रीमंतांनीं खिचडी वांटली. त्याचे दुसरे सालीं ८० हजार ब्राह्मण दक्षणेस झाला, श्रीमंतांचे

---

३६ पेषकबज=एक प्रकारची कट्यार

३७ रास्ते पेशव्यांचे निकट संबंधी असून त्यांस इतरांच्या मानानें जहागीर इतकी थोडी का ?

मनांत लाख ब्राह्मण दक्षणेस व्हावा; परंतु ती गोष्ट [३८]नें घडली. श्रीमंतांची स्वारी पर्वतीस दर्शनास गेली म्हणजे पांच तोफा व्हाव्या, तेथून स्वारी निघाली म्हणजेही पांच तोफा सोडाव्या, असा बंदोबस्त करून सर्व राज्यांत हिंदुस्थानसुद्धां सरकारची जरब मोठी बसली.

पुढें [३९]रूमशामचे बादशहाकडून दिल्लीस फौज रवाना झाली. हें वर्तमान पुण्यास येतांच 'पुढें होणार तशी बुद्धि होते' या साठीं भाऊसाहेब यांचे मनांत आलें कीं, " आपण स्वारीस इराणी येत आहे यांजवर जावें. " असा निश्चय करून, फौजेची तयारी करून, तीन लाख फौज समागमें घेऊन शिंदे, होळकर गायकवाड, किरकोळ सरंजामी, विंचुरकर, पोंवार, निंबाळकर, खेरीज हुजुरात व तोफखाना असा २,२॥ लक्ष फौजेचा जमाव करून निघावयाची तयारी झाली. त्यावेळेस पदरच्या लोकांनीं व मुत्सद्दी व कारभारी यांणीं जावयासाठीं भाऊसाहेब यांस वारिलें. परंतु कोणाचें ऐकिलें नाहीं. होणार तें कधीं चुकावयाचें नाहीं. याप्रमाणें सिद्धता होऊन श्रीमंत नानासाहेब यांणीं भाऊसाहेबांची रवानगी केली. समागमे वडील पुत्र चिरंजीव विश्वासराव साहेब यांची [+रवानगी] केली.

ते निघाले ते मोंगलाईंतून चालिले. त्या वेळेस निजाम*अल्लीखां यांणीं कटकट काढून लढाईचा प्रसंग झाला. तेव्हां ती लढाई फत्तेकरून मोंगलांपासून खंडणी घेऊन स्वारी पुढें चालली. खानदेशांतून बऱ्हाणपुराकडून नर्मदा उतरून स्वारी माळव्यांत गेली. तेव्हां माळव्यांत व हिंदुस्थानांत सरकारच्या फौजा होत्या त्या भाऊसाहेब यांस मिळाल्या. बुंदले व

---

३८ कल्याणच्या प्रतींत 'न' नाहीं ती चूक आहे हें 'परंतु' या शब्दावरून स्पष्ट होतें. वरील पाठ इंदूरच्या प्रतीचा.

३९. रूमशाम म्हणजे कानस्टांटिनोपल येथील पादशहानें कंदाहारचा राजा अहमदशहा अबदाली यास दिल्लीपतीचे मदतीस पाठाविलें असा मराठी बखरींचा रोख असतो.

+ हा शब्द आह्मीं घातला आहे.

* निजामउल्मुल्क यांचा पुत्र सध्यगतजंग गादीवर होता व निजाम अल्ली हा कारभार करीत असे.

झांशीवाले तमाम समागमें निघाले. असे माळवा टाकून, हडोती‡ खेचि-वाड‡ हा मुलूख टाकून, हिंदुस्थानांत स्वारी गेली. यासमयीं हिंदुस्थान प्रांतींचे संस्थानी, राजेरजवाडे, पाळेमार, जयपूर, उदेपूर, भरतपूरवाले, डिग, कुंभेरी, चितोड, रामनगर, असे सर्व भाऊसाहेब यांस येऊन भेटले. तेव्हां फौजेचा जमाव चार लक्षाचा झाला.

असो मजल दरमजल दिल्लीस जाऊन पोंचले. चालतानां वाटेनें मुलू-ख वैराण झाला. फौजेस खर्चास पैसा नाहीं. यासमयीं दिल्लीचें बाद-शहाचें तख्त फोडून, खजीना काढून, तेथून निघून कुंजपूरावर येऊन, सारा कुंजपूरा लुटून, पैका मुबलख घेऊन, तेथून स्वारी दरकूच यमुनातीरास येऊन, तेथें मुक्काम केला. पलीकडून इराणी येत होता, त्याचा रस्ता कोंडून उभे राहिले. तेव्हां यांची यांची लढाई मोठी होऊन त्या लढाईस भाऊसाहेब जय +पावले. इराणी उतरून आलीकडे आला. त्याचेही

---

‡ हे प्रदेश राजस्थानातीळ होत.

४० वैराण=ओसाड.

४१ तरी भाऊनीं २ कोट रुपये बराबर घेतले होते.

४२. म्ह० अहमदशहा अबदाली. हा पूर्वी इराणचा बादशहा नादेर याचे पदरी सरदार होता.

+ह्या स्वारीची व पाणिपतच्या लढाईची हकीगत काशीराय पंडित, सुजाउद्दवल्याचा कारभारी, यांणें इत्थंभूत फारसी भाषेंत लिहून ठेविली. तिचें इंग्रजी भाषांतर एशियाटिक सोसायटी मध्यें ठेविलें आहे. काशीराय स्वतां ह्या लढाईत होता, व त्यानें निःपक्षपातानें ग्रंथकर्त्याची बारीक चौकशी करून ही हकीगत लिहिली. त्याच्या ग्रंथाचें मराठी भाषां-तर कांहीं वर्षांपूर्वी 'विविधज्ञानविस्तार' या मासिकपुस्तकांत छापिलें. आलीकडे 'लोक हितवादी' मध्ये ही जी पाणिपतच्या लढाईची हकीगत छापिली आहे ती ह्याचेंच भाषांतर आहे.

खुद मराठ्यांनींही ह्या हानिकर युद्धाच्या निरनिराळ्या बखरी लिहिल्या. यां बखरी पैकी मल्हारराव होळकरासारख्या त्या प्रसंगास असणाऱ्या लोकांनीं कांहीं लिहिल्या व कांहीं मागाहून लिहिल्या आहेत. आह्मांस पाणिपतच्या लढाईच्या ५ बखरी मिळाल्या आहेत. पैकीं एक रत्नागिरीस मिळाली. दोन आमच्या दोन पुणेकर मित्रांनीं दिल्या व एक नगरा-हून एका मित्रानें पाठविली. यांतून रत्नागिरीस उपलब्ध झालेली व पुण्यांत उपलब्ध झाल्यापैकीं एक ह्या एकच बखरीच्या प्रति आहेत असें ताडून पहातां कळून आलें. ह्या बखरींत ह्या लढाईची हकीगत फार विस्तृत व विपुल आहे. थोडेच दिवशीं ही बखर छापण्यास सुरूवात करण्याचा आमचा विचार आहे. पांचवी बखर एका बाणाचे दुकानीं रद्दीत सांपडली!

फौजेचा जमाव दोन लक्षांचा होता. त्यांच्या यांच्या लढाया मोठ्या शर्तीच्या झाल्या. त्यासमयीं इराणी आपले ठिकाणीं हार मानून भाऊसाहेब यांशीं सलग्याचे बोलणें लाविलें. परंतु सदाशिवपंत भाऊ कोणाचें ऐकत नाहींसे झाले. आपआपल्या मतें सर्व सरदार लहानथोर शिंदे, होळकर सुद्धां यांणीं विनंती बहुतां प्रकारें केली. परंतु सदाशिवपंत भाऊ यांचे म्हणणें "एक इराणी राहील किंवा आम्ही राहूं." असा निश्चय समजला तेव्हां मागती लढाईस उभे राहिले. एकून चार लढाया मिळून पेशवे यांजकडील फौज बहुत खपली. इराणीचीही खपली. परंतु इराणी याचा पिछा चांगला पाठीमागून होता. यामुळें त्याला कुमकेस फौज आणखी नवीन येत गेली. पेशवे यांचा पाठीमागून पुरावा नाहीं, यामुळें सैन्य थोडें राहिलें. तें पांचवे लढाईंत बहुत खपलें. शेवटीं विश्वासराव साहेब यांस अंबारींत गोळी कोणीं दुष्टानें मारली. त्याणें ते ४३ठार झाले. ते सदाशिवपंत भाऊ यांणीं पाहून अगदीं निदान केलें. आतां दक्षिणेंत जाऊन काय तोंड दाखवावें? असा निश्चय करून, राहिलें सैन्य समागमें घेऊन, मल्हारराव होळकर दहा हजार फौजेनिशीं होते त्यांस भाऊसाहेब यांणीं सांगितलें कीं, "आतां तुम्हीं सर्वांचे ×कबिले घेऊन, बाजारबुणगे संभाळून माघारें दक्षिणेंत जावें." तेव्हां नानाफडणीस वगैरे मंडळी होती तीं माघारी फिरली व भाऊसाहेब यांणीं युद्धास आरंभ करून आपण जातीनें तीन हजार स्वारांनिशीं गिलच्याचे फौजेंत मिसळून गेले. त्या समयीं युद्ध मोठें घनचक्र झालें. शके १६८२ पौष शुद्ध ८ मीस भाऊसाहेब गर्दींत मिळाले. कोठें ठिकाण नाहींसे झालें. साडेतीन लाख

---

४३ विश्वासराव पडेपर्यंत-सकाळपासून दुपारचे २ वाजेपर्यंत-मुसलमानांचाच मोड होत गेला. पण नंतर लोकरच पळापळ सुटली. पूर्वी विश्वासरावास बादशाही तक्तावर बसविण्याचें भाऊसाहेबांच्या मनांत आलें होतें. त्याबद्दल कांहीं लोक त्यास दोष देतात पण कांहीं असें म्हणतात की त्याणें तसें एकदम केलें असतें तर बरें झालें असतें. कारण त्या योगें रजपूत लोक ह्या नव्या हिंदु बादशहाकडे आपली दिल्लीपतीवरील राजनिष्ठा दाखविण्या करितां एकदम मिळाले असते. (मालेसनचे महादजी शिंद्याचें चरित)

×किंवेल=कुटुंब.

फौज तितकीही तेथें ४४खपली. त्या दिवशीं मोठे उल्कापात झाले. दिवसास तारा पडला. दिवाकर चार घटका असतां अंधःकार पडला. असें युद्ध मानवी मार्गे झालें नाहीं व पुढें होणार नाहीं. असा लौकिक सदाशिवपंत भाऊ यांणीं युद्धाचा मिळविला. ४५मल्हारराव होळकर दहा हजार फौजेनिशीं माघारे आले ते सर्व खटलें घेऊन पुण्यास पोंचले. तेव्हां श्रीमंत नानासाहेब यांस सर्व वर्तमान कळतांच भाऊसाहेब व विश्वासराव साहेब गेल्यामुळें या शोकानें नानासाहेब यांची कंबर † बसली.

या वेळेस तो मजकूर दादासाहेब यांणीं पाहून, लागलीच स्वारीची तयारी करून, लाख सरंजाम समागमें घेऊन, हिंदुस्थानांत गिलच्यावर मोहिमेस ४६ गेले. ते मजल दरमजल जयपुरास जाऊन जयपूरवाले यांस सांगून पाठविलें कीं, " तुम्ही लढाईस येऊन उभे रहा. नाहीं तर आह्मांस

---

४४ या लढाईत भाऊसाहेबांनीं जे आपले अंगीं दोष दर्शविले व त्याणीं ज्या चुकया केल्या असें म्हणतात त्या येणें प्रमाणें:—१ त्यांस उदगीरच्या लढाईत जय मिळाल्यामुळें फार गर्व झाला होता. २ पूर्वीचा मराठी साधेपणा सोडून त्याणीं मोगलांचा डामडौल उचलिला. ३ पूर्वीची मराठी लढाईची रीति म्हणजे शत्रूला जिकडून तिकडून आडवून त्याचा दाणा वैरण बंद करणें व त्याचे सैरा वैरा फिरणाऱ्या लोकांस ठार करणें, फार मारा झाल्यास पळ काढणें, शत्रूस पाठीवर घेऊन एकदम वळून त्यास दोहींकडून गाठणें वगैरे, ती सोडून कवाइती शिपायांच्या जोरावर त्याणीं एकदम साम्हा केला. ४ सुरजमल्लजाटाचा उपदेश न ऐकतां त्यास वाईट शब्द बोलून त्याणीं घालविलें. ५ होळकराचें मन दुखविलें; तसेंच दुसऱ्या सरदारांवरही त्याणीं जरब विशेष ठेविली. ६ पाणिपत येथें खंदक खणून आपणांस कोंडून घेतलें. ७ आपलें सर्व सैन्य एकदम लढाईत आणिलें; पाठिमागें राखून कांहीं ठेविलें नाहीं. ८ सुजा उद्दवल्यावर विश्वास फार ठेविला ; भाऊची जितकी पत्रें त्यास जात तितक्यांची उत्तरें अबदालीच्या मसलतीनें तो पाठवी. ९ विश्वासराव पडल्यावर धीर न करितां होळकरास ' कुटुंबें संभाळून न्या ' असा निरोप त्याणीं पाठविला व आपण अविचारानें नाशार्थच गर्दीत घुसले. इ०

४५ परत आलेल्या लोकांत मल्हारराव, दमाजी, राजेबहादर, नानाफडणीस, महादजी शिंदे वगैरे. त्या वेळची पळणारांची स्थिति कशी झाली होती ती ' नानाफडणिसाचें चरित्र ' अगर मालेतनचें ' महाजी शिंद्याचें चरित्र ' यांत वर्णन केली आहे.

† नानासाहेबास ही व तमी बऱ्हाणपुरास लागली तेथें एका सावकारास पत्र आल्यांत " दोन मोती गळालीं २७ मोहरा हरवल्या, व रुपये व खुर्दा यांचा पत्ता नाहीं " असा मजकूर होता. त्यावरून खरें वर्तमान नानाच्या ध्यानीं आलें. नंतर थोडेच दिवशीं नाना फडणीस वगैरे मंडळी उत्तरेकडून येऊन मिळाली.

४६ ही दादाची स्वारी कोठें दिलेली आढळत नाहीं.

खंडणी द्या." असा मजकूर सांगून पाठवितांच जयपूरवाले यांणीं दादासाहेब यांस सांगून पाठविलें कीं, " तुह्मीं आपली तयारी लढाईची करावी, आह्मी लढाईस येतों." असें सांगून पाठवून जयपूरवाले खांसा राजा पन्नास हजार साठ हजार मोठे मोठे पुरभ्ये व रजपूत असे एका मांडीचे स्वार केशरी पोषाग करून, बाहेर येऊन, लढाईच्या तोंडीं उभे राहिले. आणि लढाईस गलीम कोण आला आहे हें मनास आणतात, तेव्हां समजलें कीं ब्राह्मण आहे. त्या वेळेस जयपूरवाले राजे यांणीं दादासाहेब यांस सांगून पाठविलें कीं " आह्मी ब्राह्मणाशीं लढाई करीत नाहीं." हें ऐकून दादासाहेब यांणीं सांगून पाठविलें कीं " तुह्मी लढाई करीत नाहीं तर आह्मांस खंडणी द्यावी." त्यावेळेस जयपूरवाले यांणीं दादासाहेब यांजकडे सांगून पाठविलें कीं, " आह्मीं ब्राह्मणास खंडणी देत नाहीं, दक्षणा ह्मणून ध्याल तर देतों." त्यावेळेस दादासाहेब यांणीं उत्तर केलें कीं " आह्मी ब्राह्मण आहों, दक्षणा घेतों." असें जयपूरवाले यांणीं ऐकल्यानंतर दहा लक्ष रुपये दादासाहेब यांस पाठवून दिले व एक डेरा मखमाली सोन्याचे कळसाचा दिल्हा. तो घेऊन दादासाहेब पुढें दरकूच दिल्लीस जाऊन पोहोंचले. पोहोंचल्याच्या आगोदर गिलच्या दिल्लीस येऊन दिल्लीचा बंदोबस्त करून माघारा फिरला. त्यासमयीं श्रीमंतांची स्वारी तेथें पोंचली. तेव्हां वर्तमान ऐकलें कीं गिलच्या माघारा गेला. त्यावेळेस गिलच्याचा पाठपुरावा करीत श्रीमंत चालले. ते यमुना उतरून पार गेले. त्या मुलखांत हिंदूस पाणी प्यावयास मिळावयाचें नाहीं ह्मणून मुक्कामाचे मुक्कामास नव्या विहिरी खणीत गेले. असा पाठपुरावा करीत गेले ते अटकनदीच्या तेथें त्यांची यांची गांठ पडून लढाई मोठी झाली. त्यावेळेस गिलच्याचा मोड झाला. तेव्हां भाऊसाहेब मेल्याचा त्वेष दादासाहेब यांचे मनांत होता. त्या रागानें घोड्यावरून उडी टाकून, हातीं पेषकबज घेऊन, मुख्य इराणी यास खालीं पाडून त्याचे छातीवर गुढगा दिला, आणि त्याचा गळा कापावा आणि त्याचें रक्त प्राशन करावें असा राग आला होता. गळ्याला पेषकबज लाविलें. त्यावेळेस रणजीतसिंग[४७]

(४७) 'रणजीतसिंग.' पुढें प्रसिद्धीस आलेला रणजीत सिंग ह्या वेळीं जन्मला ही नव्हता (१७८०—१८३९) तेव्हां बखरींतला. शीक सरदार दुसरा कोणी असला पाहिजे.

शीक. समागमें होते. त्यांणीं दादासाहेब यांचा हात धरून एकीकडे काढिलें. आणि ह्मणतात, " मुसलमानाचें रक्त पिऊन ब्राह्मणपणा बुडवायाचा आहे कीं काय? " असें बोलून दादासाहेब यांस शीक यांणीं एकीकडे घेतलें.

अशी स्वारी फत्ते करून माघारें फिरून, लाहोरास येऊन, रणजीतसिंग शीक याची तेथें स्थापना करून, तेथून श्रीमंत निघाले ते दिल्लीस येऊन, दिल्लीचा बंदोबस्त केला.

तों इतक्यांत पुण्याहून श्रीमंत नानासाहेब यांची प्रकृति बिघडली ह्मणून पत्रें पुण्याचीं आलीं. तीं पाहून तेथून दादासाहेब मजल दर मजल मोठ्या मोठ्या मजला करून पुण्यास येऊन पोंहोंचले. नंतर नानासाहेब "भाऊ भाऊ" ह्मणून शके १६८३ जेष्ट शुद्ध ८ मीस कैलासवासीं झाले.४८

---

(४८) नानासाहेब पर्वतीच्या देवळांत कैलासवासी झाले.

माधवराव बल्लाळ उर्फ रावसाहेब.

[नानासाहेब कैलासवासी झाले] त्यांचें उत्तर कर्म होऊन पुढें रघुनाथराव दादा यांणीं थोरले रावसाहेब यांस समागमे घेऊन, सातान्यास जाऊन, ताराबाई साहेब यांस भेटून, रामराजे यांजकडून श्रीमंत रावसाहेब यांस पेशवाईचीं वस्त्रें देवविलीं व शिक्के करून दिले. नंतर दादासाहेब श्रीमंतास घेऊन पुण्यास आले. येऊन आपण राज्याचा कारभार करूं लागले. श्रीमंतांस आपले छापेंत ठेविलें. रावसाहेब यांणीं कारभारांत बोलूं नये अशा डौलानें श्रीमंतांस वाड्यांत बंदोबस्तानें ठेविलें. परंतु रावसाहेब या प्रमाणें रहातील असें न घडे. परंतु जातीनें लेंकरूंपणा ह्मणून चार दिवस त्यांच्या अनुसंधानानें राहिले. तत्रापि गंगोबा तात्या दिवाण, निजबत होळकर, हे कांहीं उर्मे उत्तर बोलले ह्मणून खासा स्वारी उठून आपल्या हातीं छड्या गंगोबास मारून पाठ फोडिली. दुसरे दिनकर महादेव जोशी हे वाड्यांत पंक्तीस जेवीत असतां पंक्तींत श्रीमंत असतां कांहीं असेंच उत्तर बोलतांच तें श्रीमंतांनीं एक पळभर सहन न करतां दिनकर महादेव यांच्या तोंडांत मारिल्या. तेव्हां साऱ्या वाड्यांत जरब बसली. कोणी समोर बोलेनासें झालें. समोर उभें रहाणें कठीण. परंतु वडिलांची अमर्यादा करूं नये ह्मणून त्यांच्या संधानानें वस्त्रें झाल्यापासून रावसाहेब होते.

---

१ माधवरावाचा स्वभाव तापट असे व त्याला उर्मे उत्तर किंवा अवज्ञा अगदीं खपत नसे. गंगोबा तात्या बद्दलची गोष्ट ग्रां० ड० निराळ्या तऱ्हेनें सांगतात. कोणे एके दिवशीं दरबारांत गंगाधर यशवंत ह्मणाले, " हल्लींच्या कारभारांत चाललेला सर्व पोरकट पणा ह्या वृद्ध दृष्टीस स्पष्ट कळत आहे ". हें बोलणें माधवरावास न खपून, त्यांणें एकदम मसनदीवरून उठून, भरदरबारांत गंगोबाच्या तोंडांत सडकून मारिली. हें पाहून सर्व आपापल्या जागीं थक्क झाले. यावरून पुढें दादांचें व माधवरावांचें वांकडे पडल्यानंतर गंगोबा तात्या दादांस मिळाला. (१७६८)

तेव्हां पुढें मोंगलाचा विघाड झाला. त्या स्वारीला सारी फौज घेऊन दादासाहेब निघाले. नबाब तिकडून राक्षसभुवन पावेतों चालून आले. तेव्हां श्रीमंत फौजेसुद्धां राक्षसभुवनास जाऊन पोंचले. नबाब निजामल्लीखां मोठा सरंजाम घेऊन आले. त्या समयीं राजे विठ्ठल सुंदर दिवाण होते. त्यांच्या मनांत बहुत दिवसांची खुमखुम* लढाईची राहिली होती कीं पेशवे यांशीं लढाई घेऊन त्यांचा मोड करावा. त्या उद्देशानें विठ्ठल सुंदर मोठा पोक्त सरंजाम घेऊन चालून आले. श्रीमंत ही इकडून मोठ्या सरंजामानें गेले. तेव्हां त्या लढाईच्या प्रसंगीं श्रीमंत रावसाहेबांस दोन कोसांचे छाव्यानें पाठीमागें ठेविलें. त्यांचे रखवालीस हजार पंधराशें स्वार मोठा निवडक, कीं दहा हजार फौजेस भारी, असा ठेविला. आणि दादासाहेब पुढें लढाईच्या प्रसंगास जाऊन उभे राहिले. लढाई सुरू झाली. पुढें लढाई होत आहे त्या समयीं दादासाहेब हत्तीवर अंबारींत बसले होते. त्या हत्तीस दारू पाजून पायांत अंदू खिळले असतां तेथून आपण अंबारींतून तिरंदाजी करीत होते. अशी सारी हुजुरात लढाई घेत आहे. परंतु विठ्ठल सुंदर जातीनें लढाईस उभे राहिले. लढतां लढतां नबाबाकडील फौजेनें मोठा लगट लढाईचा केला. एकसारखा ऐंशीं नव्वद हजार पठाण श्रीमंतांवर चालून आला.

---

३ ही मोंगलांवरील स्वारी १७६३ सालीं झाली. या पूर्वी निजामअल्लीस २७ लक्षांचा मुलूख देऊन मागें लाविलें होतें. नंतर दादांचा व माधवरावाची लढाई सुरू होऊन माधवराव दादांस शरण गेला तेव्हां दादांनीं त्यास नदर केंदेत ठेऊन आपण राज्यकारभार पाहूं लागले. त्यांत पुष्कळ सरदारांचीं मनें दुखविलीं. त्यामुळें ते सर्व जाऊन मोंगलांकडे विठ्ठल सुंदर याच्या मार्फत फितूर झाले. अशी ही १७६३ ची स्वारी उपस्थित झाली.

४ ह्या राक्षस भुवनच्या लढाईस मराठे तांदुळज्याची लढाई ह्मणतात असें ग्रां० ड० साहेब लिहितात. पण ह्या बखरींत तसा प्रकार नाहीं. येथें उदगीरच्या लढाईस मात्र तांदुळज्याची लढाई असें नांव दिलें आहे. (मागें पृ० ६६ पहा)

५ विठल सुंदर—हे साडेतीन शहाण्यांतील एक—यांस राजे प्रतापवंत असा किताब होता.

* खुमखुम असण्याचें कारण उदगीरच्या लढाईत झालेला अपजय.

६ अंदू—सांखळदंड.

त्यानें लढाईची मोठी शर्थ केली. त्यामुळें श्रीमंताच्या फौजेचा मोड होऊन फौजेनें पळ काढला. हें पाहून विठ्ठल सुंदर पुढें येऊन दादासाहेब यांचा हत्ती वळविला.* अशी शिकस्त लढाईची झाली. त्या समयीं दोन कोस पाठीमागें राव साहेब उभे होते त्यांजपाशीं लढाईंतून सांडणीस्वार येऊन झालें वर्तमान कच्चें श्रीमंतांस विदित केलें. त्या समयीं रावसाहेब घोड्यावरच वसले होते. तेव्हां सभोंवते रखवालीस स्वार होते त्यांस विचारलें कीं, " आतां विचार कोणता करावा ? " त्यावेळेस सर्वांनीं उत्तर एकच केलें, " जशी सरकारची आज्ञा होईल त्याप्रमाणें करूं. " असें श्रीमंतांनीं ऐकतांच श्रीमंत मागती विचारतात, " इतके असामी माझे जिवाचे सोबती आहां किंवा नाहीं ? " असें श्रीमंताचें वचन ऐकतांच सर्वांनीं मागती उत्तर केलें, " हें काय विचारावें ? आपण खावंद, आम्ही चाकर, जिकडे खावंद जातील तिकडे येणें भाग आहे. " असें सर्वांचें एकदिलाचें भाषण ऐकतांच श्रीमंतांनीं सांगितलें, " आतां घोड्याच्या †अनीना उचला. " त्या समयीं श्रीमंत सुद्धां पंधाराशें स्वारांची मांड‡ एकदांच उठली. तेव्हां त्या वाटेनें मल्हारजी होळकर भेटले त्यांणीं रावसाहेबांस सांगितलें कीं, " माघारे चला. पुण्याचें राज्य करूं. " ते वेळेस रावसाहेब बोलले कीं, " काका, भाऊसाहेब यांस आपण मागें बुडविलें असें ऐकत होतों, तें आज खरें झालें. " तें होळकर यांणीं ऐकतांच मल्हारराव बोलले कीं, " बाळा, आतां चलावें आणि माझी तलवार पहावी. " तेव्हां रावसाहेब चढ्या घोड्यानिशीं हो-

---

* ही लढाई राक्षसभुवन येथें झाली. हें गांव गोदावरीचे तीरीं आहे. निजाम अल्ली नदीपलीकडे उतरून गेला व विठ्ठल सुंदर आपल्या सैन्यासह जाणार तों मराठ्यांनीं त्यावर हल्ला सुरू केला. तेव्हां लढाईचा सर्व प्रसंग विठ्ठल सुंदर यांजवरच पडला. निजाम अल्ली नदी पलीकडे असल्यानें त्याच्यानें आपल्या दिवाणास मदत करविली नाहीं. ग्रां० ड०

† लगामाच्या दोऱ्या.

‡ मांड=तुकडी, थवा.

७ पाणिपतच्या लढाईच्या वेळीं फितुरी केल्याचा, किंवा निदान कसुरी केल्याचा, आरोप होळकरावर आला होता.

८ चढ्या घोड्यानिशीं=एकदांही घोड्यावरून न उतरतां; एका धांवे सरसे; थांबल्याशिवाय किंवा दम घेतल्याशिवाय.

ळकर सुद्धां गेले. दादासाहेब यांचा हत्ती घेरला होता त्याच्या आलीकडे नबाब निजामअल्लीखां हत्तीवर बसून उभे होते. तेथपावेतों रावसाहेब मारीत मारीत गेले. तेव्हां सारे लढाईची फळी फोडून जेथें नबाबाचा हत्ती उभा होता त्या हत्तीपाशीं जाऊन, श्रीमंत उभे राहून, समागमें स्वार होते त्यांस आज्ञा केली कीं, "अंबारीचें भारकसें कापा." पुढें माहात होता त्यास सांगितलें कीं, "हत्तीखालीं वशीव." त्या वेळेस नबाब अंबारींतून खवासखान्यांत बसले होते, त्यांणी रुमालें[११] फिरविला. इतक्या अवकाशांत श्रीमंताकडील फौज व हुजुरात व मानकरी पळाले होते ते सारे जरीपटका सुद्धां, माघारे येऊन रावसाहेबां भोंवते मिळाले. त्यासमयीं फिरून लढाई सुरू झाले. लढाई करीत करीत जेथें दादासाहेब यांचा हत्ती उभा होता तेथपावेतों मारीत मारीत गेले. तेव्हां विठ्ठल सुंदर मागती लढाईला उभे राहिले. तेथें लढाई मोठी कट्टी झाली. त्यावेळेस श्रीमंतांकडील किंवा नबाबाकडील विठ्ठल सुंदर यांस गोळी लागून लढाईंत वार झाले. तेव्हां नबाबाचे फौजेचा धर सुटला. फौज पळूं लागली. तेवेळेस श्रीमंताचे फौजेनें मोठा लगट करून दादासाहेब यांचा हत्ती माघारां आणिला. रावसाहेब पहिल्या तडाक्यास नबाबाचे हत्ती पावेतों पोंचत तों पर्यंत पंधराशें स्वारांपैकीं साहाशें स्वार ठार झाले. खेरीज जखमी. याप्रमाणें युद्ध मोठें मातबर झालें. दादासाहेब यांस घेऊन रावसाहेब सगळी फौज समवेत घेऊन आपले तळावर आले. मोंगलांचा मोड झाला. खंडणी जी काय घ्यावयाची ती घेऊन, सरकारचे स्वारीचा कूच होऊन, मजल दर मजल पुण्यास येऊन दाखल झाले.

तेव्हां दादासाहेब यांणीं रावसाहेब यांस सांगितलें कीं, "बाळा, तूं आतां राज्यकारभार संभाळावा." अशी वडिलांची आज्ञा होतांच रावसाहेब

---

९ भारकस=दोर, बंधन.

१० खवासखाना=अंबारीच्या माठीमागें खिजमतगाराची जागा. तेथें शस्त्राघात चुकविण्याकरितां मागें गेले असावे.

११ रुमाल फिरविला="आम्ही आपल्या स्वाधीन होतों, हल्ला बस करा" असें रुमाल उडवून दर्शविलें.

निजामअल्ली लढाईत नव्हता. तो नदीच्या (गोदावरी) पलीकडे उतरल्यावर आलीकडे लढाई जुंपली, असें मॉ० ड० ह्मणतात.

यांणीं कारभार संभाळला. जी रखवाली रावसाहेब यांजभोंवती होती तीच दादासाहेब यांस ठेविली[१२] आणि विनंति केली, " आतां आपण स्वस्थ वाड्यांत स्नानसंध्या करून असावें; मी कारभार करितों, याजवर आपण नजर ठेऊन असावें. " वरकड सखारामबापू वगैरे मुत्सद्दी मंडळी व कारकून वगैरे वाड्यांतील खासगीवाले, वांकनीस या सर्वांस ताकीद सरकारची झाली कीं, " आजपासून दादासाहेब यांजकडे कोणी गेला असतां त्याचें पारिपत्य करीन " अशी ताकीद होतांच त्या दिवसापासून दादासाहेब यांजकडे कोणी जाईनासे झाले. चार महिने गेल्यानंतर सखारामबापू यांची ढवळाढवळ करायाची खोड जाईना असें श्रीमंतांनीं पाहून सखाराम बापूस आज्ञा केली कीं, " आजपासून तुझी घरीं रहात जावें. बोलाऊं त्या समयीं येत जावें. " अशी आज्ञा होतांच बापूं नमस्कार करून घरीं गेले. लगेच पाठीमागून दरवाज्यावर सरकारांतून दोन पाहारे पाठविले. बापू यांस परवानगी खेरीज बाहेर जाऊं देऊं नये असा बंदोबस्त

---

[१२] दादास कैद १७६८ सालीं केलें.

दादाचें मन माधवरावाविषयीं शुद्ध कधींच नव्हतें. याचें मुख्य कारण आनंदी बाईचा उपदेश. अर्धे राज्य घेण्याविषयीं दादाच्या मनावर तिणें प्रेरणा केली होती. राज्यांत आवाडाव न करण्याविषयीं माधवराव त्यांस वारंवार सांगें, व एक विचारानें चालण्याविषयीं ही दादाची प्रार्थना करी. शेवटीं २५ लक्ष रु० रोख व १३ लक्षांची जहागीर तो दादास देऊं लागला. पण दादास अर्धे राज्य पाहिजे होतें. तेव्हां त्याणीं तें बोलणें नाकबूल करून युद्धाचा प्रसंग आणला. त्यांत त्यांचा पराभव होऊन माधवरावानें त्यांस कैद केलें. वखरींत लिहिल्याप्रमाणे सलूख्यानें राज्यकारभार माधवरावाच्या स्वाधीन त्याणीं केला नाहीं. पण ह्या शेवटल्या गोष्टी १७६८ सालीं झाल्या. ग्रां० ड०

१३ खासगीवाला=खासगीकडील रोकड ठेवणारा कामगार.

वांकनीस=वाड्यांतील भोजनाचे वगैरे जिनसांची व्यवस्था पहाणारा कारभारी.

१४ सखारामबापू यांचें पुरें नाव 'सखाराम भगवंत बोकील' असें होतें. हे हिंवऱ्याचे कुळकर्णी, महादाजीपंत पुरंदरे यांच्या पदरीं कारकून होते. हे साडेतीन शहाण्यांपैकीं १ होते- हे गोपीनाथपंत—ज्यांणें अबजुल खानाची व शिवाजी महाराजाची प्रतापगडीं भेट करविली—याचे वंशज.

सखारामबापूचा दुटप्पीपणा प्रसिद्ध आहे. तरी त्यांचा एकंदरींत कल दादासाहेबांकडे विशेष होता. तो दिवाण असतांना माधवरावाचें वजन कारभारांत बिलकुल पडेना. तेव्हां माधवरावानें त्यांस बलावून याचें कारण काय, असा प्रश्न केला. बापूनीं सांगितलें कीं, 'मला घरीं बसवाल तर आपला अंमल चोंगला चालेल.' मग त्यांची जहागीर त्यांजकडे ठेऊन कारभार त्यांजकडून काढिला.

सखारामपंत बापू बोकिल यांचा केला. परंतु चार घटका रात्र झाली, दरबार बरखास्त झाला, म्हणजे तेवढे रात्रीस बापूंस श्रीमंतांनीं बोलावून आणून प्रातःकाळपासून जो कारभार केला तो वांका[15] झाडून बापूंस सांगावा. त्याचें उत्तर बापूंनीं बोलत असावें. त्यामध्यें स्वहित किंवा गैरहित सांगतात यांची मात्र *दर्याप्ति श्रीमंतांनीं आपले ठिकाणीं करून बापूंस निरोप देत असावें. असा नित्य पाठ चालत होता. बापू जें काम करीत होते त्या कामावर मोरोबादादा फडणीस ठेविले. नाना-फडणीस यांणीं फडणीशीचा कारभार केला. हरिपंत[16] तात्या यांजवर कृपा मोठी, तसेंच गोविंद शिवराम[17] खासगीवाले यांजवरही कृपा सरकारची होती. मामलेदारांमध्यें विसाजी[18] केशव लेले हे सरकारचे कृपेतील मोठे.

असा कारभार होत असतां स्वारी सरकारची करनाटकांत मोहिमेस[19] निघाली. ती येतगिरीचे किल्ल्यावर स्वारी सरकारची जाऊन पोहोंचली. किल्ला घ्यावा या बेतानें तेथेंच मुक्काम करून किल्ल्यावर मोर्चे लाऊन बसले. दोन महिने किल्ला भांडला. तेव्हां रावसाहेब यांणीं मनांत विचार केला कीं येवढे किल्ल्यासाठीं लाख फौज घेऊन बसलों, तेव्हां पुढें आम्ही काय करणार? असा विचार करून दुसरे दिवशीं किल्ला हल्ला करून घ्यावयाचा निश्चय करून, लष्करांत ताकिदीसाठीं भालदार फिरले आणि सर्वांस सांगितलें कीं, " उदयीक किल्ल्यावर हल्ला आहे, तर सर्वांनीं साज बंदुका बांधून पायउतारा[20] यावें. " अशी आज्ञा होतांच हल्ल्याच्या

---

१५ वांका=हकीगत * विचार

१६ हरिपंत तात्या—त्रिंबकराव दिक्षित म्हणून सावकार पुण्यास होते त्यांच्या पदरीं प्रथम हरिपंत फडके होते. पुढें हे सेनापति झाले.

१७ गोविंदशिवराम खासगीवाले हे पुष्कळ उपयोगी पडले होते.

१८ विसाजी केशव हे बसणी (ता० रत्नागिरी) येथील रहाणारे. ज्यांस वेठीस लोक धरूं नये असा आपला हुकूम तोडिल्याबद्दल माधवरावानें शिक्षा लाविली तेच हे.

१९ ही स्वारी स० १७७०—७१ साली असावी. त्यांत मलवळचा किल्ला हल्ला करून घेतला. या किल्ल्यास मराठे लोक निरनिराळीं नांवें देतात असें ग्रां० ड० म्हणतां. येथें बाजी व नागोजी घाटगे यांचा वतनाचा तंटा लागून असें ठरलें कीं, जो किल्ल्यावर आपलें निशाण प्रथम लावील तो वतनदार. नागोजीचें निशाण प्रथम लागलें.

२० पायउतारा=पायीं.

शिद्या वगैरे सरंजाम तयार होऊन श्रीमंत खांसा स्वारी ढाल तरवार घेऊन पायउतारा लाख मनुष्य बरोबर तोडे शिलकावून[२१] सभोंवते चालिले. सरकारचे मोरचे बसले होते त्याच्या पलीकडे हल्ला चालून गेला. तेव्हां किल्लेदार यास बातमी लागली कीं सरकारचा हल्ला किल्ल्यावर येतो. हें जाणून त्याणें वरून तोफांची मारगिरी[२२] चालविली. शिवाय बंदुकी व जेजाला असा दुराठ्यांचा[२३] मार वरून होऊं लागला. त्यासमयीं अवघ्यांनीं श्रीमंतांस विज्ञापना केली कीं, " महाराज, वरून गोळ्यांचा पर्जन्य पडत आहे, या साठीं सरकारांनीं हल्ल्यांत येऊं नये. " अशी विज्ञापना सर्वांनीं केली. त्यावेळेस श्रीमंतांनीं उत्तर केलें कीं, " गोळी लागून मी मरावयाचा असलों तर घरीं बसून वांचेन कीं काय ? " अशी निश्चयाची गोष्ट सर्वांनीं ऐकली. त्यासमयीं सर्व फौज चोहींकडून लगट करून चालली. जो गोळी लागून पडला त्यास मागें ओढून टाकावा आणि पुढें चालावें. या प्रमाणें हल्ला सरकारचा चालला. दहा हजार मनुष्य ठार झालें. हल्ला निघाल्यापासून बारावे घटकेस किल्ल्यावर जाऊन भगवा झेंडा लाविला. असा येतगिरीचा किल्ला घेतला. किल्ला सही करून स्वारी करनाटकांत पुढें चालली. ते तुंगभद्रा पार होऊन + टिपूच्या मुलखांत आवाडाव मांडली. तेव्हां टिपू सावधहोऊन लढाईच्या उद्देशें आला. त्या फौजेचा व या फौजेचा मुकाम झाला. दोन्ही फौजांची गांठ पडून लढाई झाली. त्यावेळेस टिपू थोडासा चरकला हें पाहून श्रीमंतांचे फौजेनें मोठा लगट लढाईचा केला. लढाई मातबर झाली. शेवटीं टिपूनें सल्ला करून खंडणी देऊन श्रीमंत यांशीं बोलणें लाविलें कीं किल्ला माघारा आह्मांस द्यावा. तें बोलणें श्रीमंतांनीं ऐकून, श्रीमंताच्या मनांत गोष्ट येऊन,

---

२१ तोडे शिलकावून=बत्या पेटवून.

२२ मारगिरी=मारा.

२३ दुराठ्याचा= (?) देहीं कडून (?)

+ 'टिपूच्या' बद्दल 'हैदराच्या' असें पाहिजे. (मागें पृ० ५१, टीप पहा). हैदर माधवरावांच्या पाठीमागें १० वर्षें होता.

ई १७७०—७१ सालची लढाई माधवरावाचे मृत्युकालचे सुमारास तह होऊन बंद झाली. हैदरावर त्या कारकीर्दीत स्वाऱ्या झाल्या त्या १७६२ सालीं एक, १७६४-६५ सालीं दुसरी, १७६६-६७ सालीं तिसरी व १७७०-७२ सालीं शेवटली.

किला टिपूचे हवालीं केला. स्वारी खर्च घेऊन स्वारी माघारी पुण्यास आली.

पुढें भोंसले यांशीं सरकारचा बिघाड झाला. यावेळेस मुधोजी[२४] भोंसले राज्यावर होते. यांचे पूर्वी नागपूरकाले भोंसले श्रीमंतांच्या कबज्यांत नव्हते. यासाठीं नवीन कटकट उत्पन्न करून भोंसल्याच्या मुलखांत वऱ्हाडप्रांतीं सरकारचा अंमल बसविला. यासमयीं भोंसले नागपुराहून निघून, पुण्याहून श्रीमंतही वऱ्हाडांत गेले. तेथें भोंसल्याशीं लढाई झाली. तेथें लढाई होऊन मुक्काम झाला.

ह्याच्या अगोदर गोपाळराव[२५] पटवर्धन यांशीं व सरकाराशीं बोलाचाली होऊन गोपाळराव श्रीमंतांवर रुसून गेले ते नीट हैदराबादेस जाऊन नबाब निजाम अल्लीखां यांस भेटले. तेथें राज्य कारण करून नबाबांची फौज घेऊन पुण्यावर चाल केली. ते नीट पुण्यास येऊन तेथें कांहीं फौज होती. त्यांची व मोंगलांची लढाई होऊन ती फौज शिकस्त[२६] झाली. तेवेळेस न. बाबाकडील सरदार करांडा म्हणून होता त्यानें शहरावर जाऊन आग लाविली. यासमयीं वाड्याची खंडणी तीन लाख रुपये दिली. शहराच्या एकदोन पेठा जळाल्या. इतक्यांत ही बातमी श्रीमंतांस होती. तेथून फौज रवाना मोंगल यांचे फौजेवर केली ती येऊन पोहोंचे तों अगोदरच इकडे हें वर्तमान झालें. सरकारची फौज आली तिणें मोंगलांच्या फौजेशीं लढाई करून करांडा आला होता यास मागें हटविला.

---

२४ मुधोजी. ही बखर लिहिणाराची चुकी आहे. येथें 'जानोजी' असें पाहिजे. जानोजी १७७३ सालीं वारला; नंतर मुधोजी व साबाजी यामध्ये तंटे लागले. जानोजी भोंसल्यावर ही स्वारी १७६२ सालीं केली ती होय असें वाटतें. (मागें पृ० ५१ टीप पहा)

२५ गोपाळराव निजामअल्ली कडे १७६३ सालीं होता (मागें पृ० ८३ टीप ३ पहा) हल्लींच्या लढाईत गोपाळरावास भोंसल्यावर पाठविलें होतें परंतु त्याच्या फितुरीमुळें भोंसला पुण्या भोंवतीं लूटालूट करीत होताच. ह्या दोन गोष्टींचा येथें घोंटाळा केला आहे. बापू करंड्या म्हणून जानोजीचा सरदार होता तो या वेळीं व मागें १७६३ सालीं फार लुटालूट करीत होता. हल्लींच्या वेळीं त्यानें सिंहगड खालच्या खेड्यास आग लावली व तेणें करून पुण्याहून तेथें नेलेलें सर्व दफ्तर जळालें.

२६ शिकस्त झाली=पराभव पावली.

श्रीमंत वऱ्हाडांत होते त्यांशीं भोंसल्यांची लढाई दुसरी झाली. त्या लढाईंत भोंसले शिकस्त होऊन पळूं लागले. त्यांच्या पाठीमागें श्रीमंतांची फौज लागली. तेव्हां भोंसले पळत पळत नागपूरचे पार झाले. श्रीमंतांचा मुक्काम नागपुरावर झाला. श्रीमंतांनीं शहर जाळलें. त्यावेळेस मुधोजी भोंसले यांणी श्रीमंतांकडे बोलण्यास वकील पाठवून सरकारांत सल्ला केला. स्वारीखर्च व खंडणी भोंसले यांणीं दिली. पुढें तह केला. तहामध्यें असा ठराव झाला कीं ज्यावेळेस तुह्मी बोलावाल त्यावेळेस तुम्हां जवळ येऊं. असा तेह[२७] होऊन भोंसले निरोप घेऊन माघारे नागपुरास गेले.

श्रीमंत तिकडून निघाले ते मोंगलाई मुलखांत जाऊन बेदर पावेतों मुलूख जाळून लुटून दोन दोन वर्षे दिवे लावणीचा कौल[२८] होई अशी अवस्था करून स्वारी माघारी पुण्यास दाखल झाली. पुण्याच्या पेंठा दोन तीन जाळल्या होत्या त्या पुनः वसवून, रस्ते दोरी धरून घरें बांधावयास जागा दिली. वाड्याच्या लगत घरें होतीं तीं मागें हटवून जागा सभोवती पैस[२९] केली.

पुढें कारभार चालिला. हिंदुस्थानांत शिंदे, होळकर व रामचंद्र गणेश कानडे जरीपटका घेऊन होते. त्यावेळेस महादाजी शिंदे व तुकोजी होळकर यांणीं रामचंद्र गणेश यांची नालिस्ती सरकारांत लिहिली. त्याजवरून बिसाजी कृष्ण बिनीवाले त्या कामावर पाठविले. रामचंद्र गणेश यांस पुण्यास आणविले सबब रामचंद्र गणेश रुसून जेजुरीस राहिले. पुढें समजी करून पुण्यास आणिले.

---

२७ या तहास 'कंकापूरचा तह' ह्मणतात (२३ मार्च १७६९)

२८ 'दिवे लावणें चालवून दिलें' असा कल्याण येथील प्रतीचा पाठ आहे.

दिवेलावणी=ओसाडदेशाची किंवा निर्जन झालेल्या शहराची वसाहात करावणें.

दिवेलावणीचा कौल=ओसाड देशांत वसाहात करणारास दिलेली सनद. या सनदेंत अमुक काळ पर्यंत सरकार दस्त पडणार नाहीं असें वचन दिलें असतें. (पुढें ४८ पहा)

२९ यावरून हल्लीं मंडई भरते तेथें घरें होतीं असें होतें.

३० बिसाजी कृष्णाशीं भांडण झाल्यामुळें रामचंद्र गणेशास परत बलाविलें. बिसाजी कृष्ण बिनीवाले हे मुख्य सरदार होते (१७७१) म्रां० ड०

करनाटकांत स्वारी[31] जाऊन फिरून टिपूशीं लढाई घेतली. या लढाईंत टिपू हटला नाहीं. श्रीमंत तितक्यांतच उमजून, पानावर पान[32] ठेऊन, कांहीं स्वारीखर्च दिला तो घेऊन स्वारी पुण्यास आली.

गोपाळराव पटवर्धन रूसून मोंगलाईंत[33] गेले होते त्यांची समजी करून मागती पुण्यास आणून त्यांचे कामावर त्यांस पाठविलें. विसाजीपंत बिनीवाले हिंदुस्थानांत गेल्यावर एक दोन संस्थानें हिंदुस्थानांत नवीं साध्य केलीं. दिल्लीस बादशहा पावेतों सरशी सरकारचे फौजेची झाली. असा पराक्रम चौहीकडे झाला. सरकारचा अंमल दिल्ली पावेतों चालूं लागला.

इकडे श्रीमंत पुण्यास कारभार करीत असतां, सखाराम बापू यांणीं दादासाहेबांकडे कांहीं फितूर केला. श्रीमंतांपावेतों चिटी जाण्याचा इलाज नाहीं ह्मणून सरकारच्या कुळंबिणी नदीवर धुवावयास येत असत, त्या येण्याची संधी राखून बापू यांणीं आपल्या कुळंबिणी नदीवर धुवायास पाठविल्या. त्यांच्या हातीं चिटी पाठविली. ती चिटी दादासाहेब यांचे कुळंबिणी जवळ देत आहे तों इतक्यांत सरकारचा बातमीदार शिपाई फिरत होता त्याणें ती चिटी धरली आणि श्रीमंत रावसाहेब यांजपाशीं नेऊन दिली. त्या रात्रीं बापूंस बलावणें सरकारचें जाऊन बापू वाड्यांत आले. ते श्रीमंतास नमस्कार करून एकांतास बसले. त्यासमयीं श्रीमंतांनीं बापूंस विचारिलें, "सरकार +अपराधी आहे त्याचें पारिपत्य काय करावें ?" तेव्हां बापूंनीं उत्तर केलें कीं, "पायांत बिडी घालून किल्ल्यावर टाकावें." असें उत्तर होतांच श्रीमंतांनीं बापूपुढें चिटी टाकली. ती बापूंनीं पाहून बापू उ-

---

३१ ही मुलूख गिरी १७६६-६७ सालची असावी.

३२ पानावर पान ठेऊन=आपला मान कमी न होऊं देतां; आपला मोठेपणा राखून.

३३ हिंदुस्थानांत विसाजी कृष्ण, महादजी शिंदे व तुकाजी होळकर हे सरदार होते. त्यांणीं शहाअलम यास दिल्लीस तक्तावर बसवियेलें, व रोहिले यांचा बंदोबस्त करून ते दुआबामध्यें छावणी करून राहिले होते. अशा प्रकारें पुन्हां मराठ्यांचा दरारा हिंदुस्थानांत सर्वांस वाटूं लागला (१७७१)

+ म्हे० सरकारचा अपराध ज्यांणें केला आहे.

गीच राहिले. तेव्हां श्रीमंत बापूंस म्हणतात, "तुमचे अजून कुचेष्टा करावयाचे ढंग जात नाहींत." तेव्हां बापूंनीं श्रीमंतांस विनंती केली कीं, "आतां स्वामीं पुढें आमची अक्कल चालून एखादें कुभांड होईल असें नाहीं. आतां फिरून आह्मांपासून अशी गोष्ट वांकडी व्हावयाची नाहीं." असें उत्तर ऐकून श्रीमंतांनीं सांगितलें, "आजचा अपराध तुह्मांस क्षमा केला. फिरून आढळलें असतां क्षमा होणार नाहीं. फिरून असे ढंग करूं-नका." आणखी बारीक मोठीं वर्तमानें बापूंस विचारिलीं. त्यांचीं उत्तरें देऊन बापू घरीं गेले.

नंतर श्रीमंतांचे मनांत टिपूंचें[३४] पारिपत्याची कांहीं ईर्षा राहिली होती, त्या साठीं भोंसले यांस बलावणें सरकारचें गेलें. तेव्हां भोंसले येण्याची तयारी करून वकील पुढें रवाना झाले. देवाजीपंत पुण्यास येऊन श्रीमंतांची भेट घेतली त्या वेळेस *देवाजीपंत यांस विचारिलें कीं, "राजे कधीं येणार?" तेव्हां देवाजीपंतांनीं उत्तर केलें कीं, "नागपुराहून निघाले." ही बातमी सरकारचे डांकेचीच होती. तेव्हां त्या बैठकीस देवाजीपंत यांणीं विनंती केली कीं, "आज्ञा झाल्यास बापूंच्या भेटीस जाईन." हें ऐकून श्रीमंतांनीं उत्तर केलें, "बरें आहे." तेव्हां सरका-रचा कारकून देवाजीपंत याजबरोबर देऊन सखारामपंत बापू यांजकडे पाठविलें. ते जाऊन बापूंची भेट घेतली. त्या समयीं साखाराम बापू लोडाशीं टेंकून बसले होते. जवळ उपाध्या व एक कारकून बुदबळें खेळत बसले आहेत. त्या समयास देवाजीपंत जाऊन बापूंस भेटले.[३५] +सलामालकीचीं बोलणीं बहुत झालीं. सरकारचा कारकून बराबर आहे हें पाहून बापूंनीं आणखीं कांहीं मजकूर विचारिले नाहींत. बुदबळें खेळत होते त्या खेळण्या मधें एकजणास बापूंनीं डाव सांगितला कीं, "त्यां-

---

३४ वरतीं पृ० ८९, टीप † पहा. * हे ही साडेतीन शहाण्यां पैकीं एक होत.

३५ ही सखारामबापू व देवाजीपंत यांची भेट नारायणरावाच्या मृत्यु नंतर झाली असें निबंधमालेंत झटलें आहे तें कशावरून तें समजत नाहीं. (नि० मा० अं० १३ पृ० २८)

+ सलामालकी=रामरामी, नमस्कारचमत्कार, विचारपूस.

जकडील प्याद्याची चाल पुढें झाली आहे; तुह्मीं आपला राजा दोन घरें पाठीमागें न्यावा." हें ऐकून देवाजीपंत उठून सखारामपंत बापू ह्यांचा निरोप घेऊन आपले बिऱ्हाडीं गेले. बरोबर कारकून होता त्याणें श्रीमंतांस येऊन सारा मजकूर विदित केला. तेव्हां श्रीमंतानीं विचारिलें, "बापू काय करीत होते?" तेव्हां कारकून ह्मणाला कीं, "बापू उगाच बसले होते; दोघेजण जवळ बुदबळें खेळत होते." हें ऐकून श्रीमंतांनीं विचारलें, "बुदबळांत बापू कांहीं बोलले किंवा नाहीं?" तेवेळेस कारकुनानें सांगितलें कीं, "बुदबळांत एक डाव बापूंनीं सांगितला कीं, 'त्यांच्या राजाचे प्याद्याची चाल झाली आहे, तुह्मीं आपला राजा दोन घरें पाठीमागें न्यावा.'" हें ऐकून श्रीमंतांनीं कारकुनास सांगितलें "असा आजचे तारखेचा बंद तूं आपले हातचा झाल्या मजकुराचा लिहून ठेवावा." असें सांगतांच त्या कारकुनानें बंद बातमीचा लिहून श्रीमंतांचे हवालीं केला. नंतर एका दोहों दिवशीं सरकारची डांक नागपुराहून आली, त्यांत लिहून आलें कीं, "भोंसले दोन मजला बाहेर गेले होते, ते माघारे नागपुरास आले." अशीं पत्रें पोंचतांच लागलेच देवाजीपंत यांस बोलावून आणून विचारिलें कीं, "राजे दोन मजला आले ते अद्यापी कां येत नाहींत?" हें ऐकून देवाजीपंतानीं विनंती केली कीं, "आतां लवकरच येतील." त्यासमयीं श्रीमंतानीं नागपूरचे डांकेचीं पत्रें देवाजीपंत यांस दाखाविलीं आणि सांगितलें कीं, "बाहेर आलेले माघारे गेले, हा उपदेश सखारामपंत यांणीं तुह्मांस केला, त्याजवरून राजे माघारे गेले. परंतु आजपासून पंधरा दिवसांत राजे पुण्यांत आले तर उत्तम; नाहीं तर ब्राह्मण ह्मणणार नाहीं. मेखसूं* खालीं डोकें फोडीन." अशी जरब श्रीमंतानीं देतांच देवाजीपंत हात जोडून विनंती करितात, "आतां राजे पंधरा दिवसांत आपल्या जवळ दाखल होतील यांत संशय नाहीं." अशी खातरजमेची गोष्ट सांगून श्रीमंतांची आज्ञा घेऊन आपले बिऱ्हाडीं गेले. जाऊन लागलींच पत्रें डांकेंत नागपुरास रवाना केलीं.

---

* मेखसूं = मेख; खुंटी.

इकडे वर्तमान सोलापुर प्रांतीं मोंगलाईंत बखेडा होऊन सरकार अंमल देण्यास मोंगलाईवाले यांणीं खलेल केली. * अशीं पत्रें बोभाटा-चीं आलीं. त्याजवरून सरकारची मर्जी जाऊन तिकडे जाण्याच्या उद्देशें डेरे बाहेर दिले, आणि खासा स्वारी बाहेर निघाली. समागमें नारायण-राव साहेब यांसही घेतलें. तमाम सरंजामी व सरकारी हुजुरात तोफ-खान्यासुद्धां लाख सरंजाम समागमें घेऊन पंढरपुरचे रोखानें चालले. मानदेशांतून वर्‍हाड नांदेड पावतों स्वारी सरकारची गेली. तेथें नांदेडावर मोंगलाई फौज होती त्या फौजेशीं लढाई होऊन ती फौज माघारी मोड झाल्यामुळें गेली. सरकारची स्वारी त्यांच्याच मागें चालली ते बेदर पा-वेतों गेले. तेथें †भागानगराहून वकील बोलण्यास आले. ते श्रीमंतांची भेट घेऊन नबाब यांणीं मजकूर सांगितल्या प्रमाणें बोलले. तेव्हा श्रीमंत ह्मणतात कीं " आह्मांकडून बिघाड झाला नाहीं; तुह्मींच कटकट काढितां. हें नीट नव्हे ह्मणून आह्मी येथ पावेतों आलों. तुह्मांस तहा प्रमाणें चालावयाचें असल्यास स्वारी खर्च आतां आह्मांस द्यावा, ह्मणजे आम्ही तेथून माघारे जाऊं. बिघाड यावयाचें असल्यास तसेंच सांगावें म्हणजे हैदराबाद येथून लांब नाहीं." असा मजकूर झाला तो नबाबा कडील वकीलांनीं हैदराबादेस लिहिला. तेथून नबाबाकडून उत्तरें आलीं कीं, " स्वारी खर्च देतों, माघारें जाणें." त्यासमयीं पंधरा लाख रु० स्वारी खर्च घेऊन सरकारची स्वारी माघारी आली. ते पंढरपुरावरून मागती देवदर्शन घेऊन बारामतीवर येऊन मुक्काम झाला. तेथें बारामती-कर ‡बाबाजी नाईक यांणीं श्रीमंतांस मेजवानी करायाची म्हणून चार मुक्काम सरकारचे तेथें झाले.

तेव्हां एके दिवशीं सरकारची स्वारी दरबारांत बिछायतीवर बसली

---

* हा पाठ इं० प्रतीचा. क० प्रतीचा पाठ असा:—'सरकार अमलास सनद देण्यास मों-गलाई यांणीं [सुरुवात (?)] केली.'

(३६) ही मोंगलांवर स्वारी कधी झाली तें पक्कें समजत नाहीं. १७६३ सालची असा वी असें वाटतें.

३७ वर्‍हाड (?) इं० प्रतींत वस्त्म (?)

† भागानगर=हैदराबाद.

‡ बाबाजी नाईक=कवि मोरोपंत पराडकर यांचे यजमान

असतां तेथेंच जवळ खंडेराव दरेकर व हिरोजीराव पाटणकर बसले होते. त्यासमयीं लष्करांत सरकारचा हत्ती मस्त होता तो सुटला. त्या हत्तीच्या पाठीमागें शेंकडों मनुष्य * गडेकरी, महात वगैरे धांवत आहेत, भाले टोंचितात, + चिरक्या दारूच्या सोडितात, परंतु हत्ती कोणाला आटोपत नाहीं. नीट हत्तीनें चाल सरकारचे डेऱ्यावर केली. त्यासमयीं उभयतां बंधु श्रीमंत बसले होते व दोन असामी जवळ बसले होते. हत्ती समोर पाहतांच नारायणरावसाहेब उठले. तेव्हां रावसाहेब यांणीं हातांत धरून खालीं बसविलें, आणि सांगितले कीं, "हत्तीचे पायीं आपला मृत्यु नसला तर ह्या हत्तीच्यानें आपलें कांहीं व्हावयाचें नाहीं." असें म्हणून बसविलें[३८]. इतक्यांत हत्ती चांदणीचे[३९] तणाव्यापाशीं येऊन भिडला. पाठीमागें शेंकडो मनुष्य भाले बर्च्या घेऊन लागले आहेत. तें पाहून, चांदणीजवळ येतो असें जाणून, खंडेराव दरेकर व हिरोजीराव पाटणकर उभयतां पुढें धावून गेले. त्या वेळेस पाटणकर याचे हातांत कट्यार होती व दरेकर याचे हातांत ‡सांग होती. पाटणकर यांणीं कट्यार फेंकिली ती हत्तीचे गंडस्थळाखालीं सोंडेत चार बोटें आंत घुसली. दरेकर याचे हातींची वीट[४०] कानामागें लागली ती हत्तीला कारागीर[४१] झाली

---

* गडेकरी=हत्ती पुढें चालणारा भालेकरी.

† चिरक्या=चिरकांड्या.

३८ ही गोष्ट ग्रां० ड० निराळ्या रीतीनें सांगतो. तो म्हणतो पुण्याच्या नजीकच गुळटेकडी आहे तेथें हत्तींची झुंज लागली होती. ती पहाण्यास माधवराव व नारायणराव असे उभयतां गेले होते. पुढें झुंजणाऱ्या उन्मत्त हत्तीं पैकीं एकजण ने बसले होते त्या स्थळाकडे रागानें धावत येऊं लागला, तेव्हां जवळ असणारे लोक व चाकर मंडळी भिऊन पळूं लागली. तें पाहून नारायणराव हो पळण्याकरितां उठूं लागला तेव्हां माधवरावानें त्याचा हात धरून झटलें "नारायणा, तुझ्या विषयीं असबारनीस काय लिहितील!" असें ऐकून नारायणराव मुकाट्यानें खालीं बसला. त्यावेळेस आपाजीराव पाटणकर म्हणून एक मराठा शिलेदार जवळ बसला होता त्यानें मोठ्या शौर्यानें हत्तीकडे आपली कटार झोंकिली ती त्याच्या सोंडेस लागून तो माघारा फिरला, व दोघां बंधूवरचें संकट नाहींसें झालें.

३९ चांदणीचा=छताचा किंवा तंबूचा. तणावा=(तंबूचा) दोर.

‡ सांग=एक प्रकारचा भाला (हा सर्व लोखंडी असतो).

४० वीट=एक प्रकारचा भाला.

४१ कारागीर झाली=जायबंद पडली.

त्याणें हत्ती माघारां फिरला. तेव्हां भालेकरी होते त्यांणीं चौहींकडून भाले टोंचून हत्ती उभाकरून वरतीं महात चढला. मग हत्ती ठाणावर नेला. इकडे श्रीमंत याणीं पाटणकर यांस चौघडा दिला व दरेकर यांस सरलष्करी सांगितली. याप्रमाणें बक्षिसें देऊन बारामतीकर यांची मेजवानी घेऊन स्वारी पुण्यास यावयास निघाली, ती पुण्यास येऊन दाखल झाली.

भोंसले पुण्यास यावयास निघाले त्यांस पत्र गेलें कीं, "तुह्मी तूर्त येऊं नये." तेव्हां भोंसले यांचें यावयाचें राहिलें. पुण्यास श्रीमंत होते, त्या समयीं दादासाहेब पुण्यांत वाड्यांत होते. रात्रौ वाड्यांतून निघून गेले ते लागलेच नासिकचे वाटेनें जाऊन आनंदवल्लीस पोंचले. ही खबर श्रीमंतास लागतांच श्रीमंतांची स्वारी तयार होऊन, फौज समागमें घेऊन, दादासाहेब[42] यांचे पाठीमागें लागले. दादासाहेब पुढें गेले त्यांच्या बरावर दहापांच हजार फौज जमली. आनंदवल्ली भोंवतीं नाशिक प्रांतामध्यें लुटालूट करीत गेले. इतक्यांत श्रीमंत रावसाहेब जाऊन पोंचले. तेव्हां त्या फौजेची सरकारचे फौजेशीं लढाई झाली. दादासाहेब यांजकडील फौज पोटभरूच होती. त्यांचा मोड झाला. दादासाहेब तेथून पळाले ते गोहजे[43]च्या किल्ल्यावर गेले. ही बातमी श्रीमंतास लागतांच श्रीमंत पाठीमागून जाऊन गोहोजेस पोंचले. त्या वेळेस किल्ल्यावर सरकारचा किल्लेदार होता; त्यानें दादासाहेबांस वरती घेतलें; वरकड कोणास वरतें घेतलें नाहीं. पाठीमागून सरकारची स्वारी येतांच किल्लेदार यानें दादासाहेबांस सरकारचे हवालीं केलें. मग दादासाहेबांस घेऊन श्रीमंतांची स्वारी पुण्यास दाखल झाली.

---

४२ रघुनाथराव १७६५।६६ सालीं हिंदुस्थानांत स्वारीस गेले होते ते परत आल्यावर ६८ सालीं २५ लक्ष रु० रोख व १३ लक्षांची जहागीर नाकबूल करून अर्धे राज्या करितां युद्धाची तयारी करीत होते. माधवरावानें त्यांजवर हल्ला करून धुडपच्या किल्ल्यांत घातलें आणि तेथून कैद करून पुण्यास नेलें, या वेळेस दादा पळून गेले नव्हते. मागें १७६४।६५ सालीं मात्र, (जेव्हां माधवराव हैक्यानें करनाटकांत स्वारीस गेला तेव्हां) रूसून ते आनंदवल्लीस गेले होते; पण हैदराचा पराभव केल्यावर माधवरावानें त्यांची समजूत करण्या करितां त्यांस तिकडे बलावून नेऊन हैदराशीं तह त्यांजकडून करविला.

मागें टीप+पृ० ८२ पहा.

४३ 'गोहजे' बद्दल ग्रां. ड. 'धुडप' लाणतो ते ठीक दिसतें.

तेव्हां पासून दादासाहेबां भोंवती चौकी पहारे कडो निकडीचे झाले. ज्याणें फितुर करून बाहेर काढिलें होतें त्यांचें पारिपत्य करून त्यांस किल्यावर घातलें.

पुढें कर्नाटकांत[४४] स्वारी जाण्याचा बेत होता तिकडे पन्नास हजार फौज देऊन त्रिंबकरावें[४५] मामा पेंठे यांची रवानगी केली. ते मजल दर मजल जाऊन तुंगभद्रा पारहोऊन टिपूचे मुलखांत छावणी करून राहिले.

पेशवे यांचे वंशांत रावसाहेबां सारखा कोणी पुरुष झाला नाहीं. यामुळें परराज्यांतील फिर्यादी पुण्यांस येत असत. हैद्राबादेस नबाब ह्याचे दिवाण रुखमत दौला होते. ते आपणास हवेली बांधावयास लागले तेव्हां त्याचे शेजारी एक गरीब ब्राह्मणाची जागा होती ती जागा रुखमत दौला याणें जबरदस्तीनें घेतली. त्या ब्राह्मणाची दाद त्या दरबारांत लागली नाहीं, ह्मणून तो ब्राह्मण तेथून उठून पुण्यास फिर्यादी करितां निघाला. रुखमतदौला यास ब्राह्मण बोलूं लागला कीं, "ह्या जागेचा कोणी अधिकारी असला तर तेथें मी दाद लावीन, आणि आपली जागा घेईन; नाहींतर तुह्मांस दिली आहे." असें बोलून निघाला, तो नीट पुण्यास आला. त्या दिवशीं चतुर्थी होती. श्रीमंतांची स्वारी थेउरास गणपतीचे दर्शनास निघाली. तेव्हां ब्राह्मण रस्त्यांत उभा राहून 'फिर्याद!' ह्मणून आरडला. त्यावेळेस खासा स्वारी घोड्यावर बसले होते. फिर्याद ऐकून घोडा उभा करून ब्राह्मणास आलीकडे बोलावून, सर्व वर्तमान विचारिलें. त्यावेळेस तो मजकूर ऐकून घेऊन ब्राह्मणास आज्ञा झाली कीं, "तुह्मी पुण्यास या." असें ऐकून ब्राह्मण ह्मणतो, "माझा वाड्यांत प्रवेश होऊन माझी व सरकारची गांठ कशी पडेल?" हें ऐकून सरकारची आज्ञा मिरधे[४६] व खिसमतदार यांस झाली कीं, "ब्राह्मण वाड्यांत आला ह्मणजे त्याजला घेऊन मजकडे आणावें." अशी आज्ञा समक्ष

---

४४ ही कर्नाटकांतील स्वारी १७७० सालची.

४५ त्रिंबकराव पेंठे, हे सदाशिवराव भाऊ यांचे मामा. मागें पृ० ८२ टी०+पाह.

४६ मिरधा=भालेकऱ्यांचा मुख्य, नाईक.

होतांच ब्राह्मण पुण्यास आला. स्वारी गणपतीस जाऊन, देवदर्शन घेऊन, सायंकाळीं माघारी वाड्यांत येऊन दाखल झाली. दुसरे दिवशीं ब्राह्मण वाड्यांत आला तेव्हां खिसमतदार याणीं नेऊन सरकारची गांठ घातली. त्यावेळेस ब्राह्मण पाहतांच लागलेंच नबाबा कडील वकील धोंडोरामपंत यास बोलावून आणून समक्ष आज्ञा झाली कीं, "ह्या ब्राह्मणाची जागा तुमचे दिवाण जबरदस्तीनें घेतात," ह्या विषयीं तुम्हीं नबाबास पत्रें लिहून भटजींची जागा भटजींस देववावी, हें चांगलें." हा मजकूर ऐकून वकीलानें विनंती केली कीं, "पत्र लिहून जाब आणवितों." त्यावेळेस श्रीमंतानीं विचारिलें कीं, " किती दिवसांत जाब येईल?" तेव्हां वकील ह्यांनीं कबूल केलें कीं, " आठ दिवसांत जाब येईल." असें ऐकून श्रीमंतांनीं भटजींस सांगितलें कीं, " आठ दहा दिवस आतां तुम्हीं स्वस्थ असावें." ह्या प्रमाणें जाहल्यानंतर, दहा दिवस भरतांच ब्राह्मण फिरून वाड्यांत येऊन उभा राहिला. त्या ब्राह्मणास पाहून धोंडोरामपंत ह्यास बोलावून आणून विचारिलें, " ह्या ब्राह्मणाचा जाबसाल काय आला? " त्यासमयीं वकील बोलले कीं, " अजून जाब आला नाहीं; " तेव्हां श्रीमंत म्हणतात, " ह्याचा जाबसाल कधी येणार? " फिरून करार त्यांनीं आठ दहा दिवसांचा केला. तेव्हां भटजींस "स्वस्थ असा" अशी आज्ञा झाली. असे दोन तीन करार ठरले. दुसरी चतुर्थी आली, त्यासमयीं श्रीमंतांची स्वारी थेउरास निघाली तेव्हां तो ब्राह्मण मौजे कवडी येथें जाऊन उभा राहिला. तो स्वारी त्या ठिकाणीं येतांच ब्राह्मण " फिर्याद! " म्हणून आरडला. तेव्हां सरकारची स्वारी उभी राहून ब्राह्मणास जवळ बोलावून मजकूर विचारिला. तेव्हां ब्राह्मण बोलला "आज महिना जाहला, वाट पाहिली, आतां ब्राह्मण्य बुडालें ह्मणून मला वाट फुटेल तिकडे जातों." हें श्रीमंतांनीं ऐकून ब्राह्मणास सांगितलें कीं, " तुह्मीं येथेंच स्वस्थ बसा. मी देवदर्शन करून माघारा आल्यानंतर तुमचा बंदोबस्त होईल. कांहीं चिंता करूं नये." असें ह्मणून स्वारी देवदर्शन घेऊन, माघारी येऊन, तेथें उभे राहून निळकंठराव रामचंद्र पागे यांस आज्ञा झाली, " तुह्मीं येथून आतां मौंगलाई मुलखांत

चलावें. जेथून मोंगलाई मुलूख लागेल तेथपासून पुनः दिवे लावण्याचा कौल देत असें करावें. आह्मीं पुण्यास गेल्यानंतर तुम्हांकडे फौज व सरंजाम पाठवून देतों." याप्रमाणें आज्ञा करून श्रीमंताची स्वारी पुण्यास येऊन लागलीच फौज निळकंठराव रामचंद याजकडे १०।१५ हजार रवाना केली. डेरे दांडे, तोफखाना वगैरे झाडून सरंजाम पाठविला. खेरीज सरंजामी यांस पत्रें पाठविलीं कीं, "निळकंठराव रामचंद्र यांस मोंगलाई मुलखांत रवाना केले आहेत, त्यां समागमें तुह्मीं आपापली फौज घेऊन पंढरपुराचे मुकामीं त्यांस जाऊन मिळावें." अशी ताकीद-पत्रें सर्वांस सरकारचीं गेलीं. त्याप्रमाणें निळकंठराव पंढरपुरास दाखल होतात तों झाडून सरंजामी तेथें येऊन मिळाले. पन्नास हजार फौजेचा जमाव झाला. सोलापूर पार होतांच मोंगलाई मुलखामध्यें फौज गेली. तेथें मुलखांत फौजेचा उपद्रव झाला. लूट भारी होऊं लागली. असे लुटींत, मारींत बेदरचे आलीकडे चाळीस पन्नास कोस गेले. त्यासमयीं हैदराबादेस नवाब निजामअलीखां यास वर्तमान मुलखाचे बोभाट गेल्यामुळें समजलें. तेव्हां नवाब ह्यांनीं पुण्यास पत्रें आपले वकिलाकडे पाठविलीं कीं, "राव पंतप्रधान ह्यांचा आमचा बिघाड नसतां आमचे मुलखांत त्यांची फौज येऊन उपद्रव दिला, ह्याचें कारण काय असेल तें तुह्मीं त्यांस विचारून लिहून पाठवावें." अशीं पत्रें येतांच वकिलांनीं सारा मजकूर पूर्वीपासून झाला होता तो लिहून पाठविला. त्यावेळेस नवाबांनीं तो मजकूर समजून, श्रीमंताकडील वकील होते त्यांस बोलावून आणवून सांगितलें कीं, "ब्राह्मणाचे जाग्यासाठीं इतकी धूम केली ह्याचा विचार काय?" तेव्हां सरकारचे वकिलांनीं नवाबास अर्ज केला कीं, "याविषयीं दोन चार वेळां आपले कडील वकिलांनीं मजकूर लिहून पाठविला, परंतु तीं पत्रें मध्येंच दाबिलीं; आपणास मजकूर जाहीर केला नाहीं." रुखमतदौला दिवाण यास नवाबांनीं विचारितांच त्यांणीं मजकूर सारा सांगितला तेव्हां नवाब याची मर्जी दौला याजवर रोष झाली. मग श्रीमंताकडील वकील यांस नवाब यांणीं सांगितलें कीं, "तुह्मी आपले खावंदास लिहा, त्या भटजीचा बंदोबस्त आह्मी करून देतों." याप्रमाणें नवाबांचें बोलणें ऐकून सरकार-

४८ मुलुख इतका उजाड करून टाका कीं, त्यास त्याची पुनः वसाहत करण्याकरितां लोकांस सनदा द्याव्या लागतील. मागें पृ० ९१ टी० २८ पाहा.

च्या वाकिलांनीं पत्रें पुण्यास लिहिलीं. तीं पत्रें सरकारांत पाहून, त्यांचीं उत्तरें तत्क्षणींच डांकेंत रवाना केलीं, "ब्राह्मणाची जागा ब्राह्मणास द्यावी. फिरोन त्यांचे सरकारांतून या ब्राह्मणास कोणे एके गोष्टीचा उपसर्ग न लागे असें करून द्यावें. आज आमचे हिमायतीनें[४९] जागा ब्राह्मणानें घेतली. येविशी त्याचे मनांत कीं, 'मला कोणे गोष्टीचा उपसर्ग येऊं नये," काळ आमचा कमजोर आला असतांही ब्राह्मणास उपद्रव लागूं नये असें नबाब याजपासून कुराण उचलून घ्यावें; व फौज आमची गेली आहे त्याचा खर्च ते आपले संतोषानें काय देतील तो घ्यावा ह्मणजे फौज माघारी बलावून घेऊं." अशीं पत्रें जातांच गोविंदराव काळे वकील यांणीं तो मजकूर नबाबास समजाविला. त्यांणीं गोष्ट कबूल केली. आणि नबाब यांणीं त्याप्रमाणें कुराण उचलून दिलें. मग पांच लक्ष रुपये स्वारी खर्चाचे दिले ते घेऊन, फौज माघारी आली. ब्राह्मण यास भागानगरास[५०] नबाब यांणीं नेऊन त्याची जागा त्याचे हवालीं केली.

इकडे हिंदुस्थानांत विसाजी कृष्ण बिनीवाले होते त्यांशीं व शिंदे, होळकर यांशीं कांहीं आपसांत चुरस वाढली. तो मजकूर बिनीवाले यांणीं पुण्यास हुजूर सरकारांत लिहिला. त्याजवरून महादजी शिंदे व तुकोजी होळकर यांस पत्रें लिहून चार ढालाईत हिंदुस्थानांत रवाना केले ते ढालाईत तेथें पोंहचत तों मास पक्ष लोटला. इतक्या अवकाशांत उभयतां सरदार यांणीं बिनीवाले यांशीं मिळवून घेऊन त्रिवर्गांची सफाई झाली[५१]. असा मजकूर तेथें होऊन पुढें पातशाहा याचे भेटीस दिल्लीस जाण्याचा मजकूर ठरला होता. तेव्हां ढालाईत[५२] जाण्याच्या दिवशीं पातशाहा यांचीं बलावणीं भेटीचीं आलीं. तिघे सरदार फौज तयार करून अंबारींत बसून निघाले. त्यासमयीं चालते स्वारींत ढालाईत जाऊन

---

४९ आमचे हिमायतीनें=आमचें पाठबळ होतें म्हणून.

५० भागानगर म्ह० हैदराबाद.

या ब्राम्हणाच्या एकंदर हकीगती बद्दल ग्रां. ड. मुळींच कांहीं लिहीत नाहीं.

५१ सफाई झाली=तंटा मिटला.

५२ ढालाईत=ढाल बांधलेले शिपाई; परिचारक.

पोंचले. त्यांजला पाहातांच तिघांनीं हत्ती उभेकरून अंबारीखालीं उतरून महादजी शिंदे व तुकोजी होळकर हात जोडून त्या ढालाइतास विचारितात कीं, "श्रीमंतांची मर्जी कशी आहे?" हें ऐकून ढालाईत यांणीं लखोटे पुढें टाकिले. ते लखोटे उभयतांनीं फोडून वाचून पाहिले आणि ढालाइतांस सांगतात कीं, "आज तुह्मीं मुक्काम करावा, आह्मी दिल्लीस पातशाहाचे भेटीस जाऊन येतों; उदयीक तुह्मास रवाना करूं" त्या वेळेस ढालाईत यांणीं सांगितलें, "आह्मांस सरकारचा हुकूम नाहीं, आह्मी आज तुह्मांस जाऊं देणार नाहीं, आह्मास मार्गस्थ करावें; मग तुह्मीं भेटीस जावें." बहुत रदबदली केली परंतु ढालाईत यांणीं ऐकिलें नाहीं. तेव्हां तेथून फौजेतून वकील पातशाहा यांजकडे रवाना केले आणि त्या वकिलांस सांगितलें कीं, "आज आमचें येणें होत नाहीं. आमच्या खावंदांचीं पत्रें घेऊन आले आहेत त्यांची रवानगी करून उदईक आपले भेटीस येऊं" असे वकील दिल्लीस पाठविले आणि स्वारी माघारी परतली ते आपले डेऱ्यांत येऊन, तिघे खासे एक जागीं बसून पत्रांचीं उत्तरें सरकारास लिहिलीं. बिनीवाले यांणीं मागें गिल्ह्याचीं पत्रें लिहिलीं होतीं, परंतु ह्लीं सफाई झाल्याचा मजकूर लिहून दिला. तसेंच शिंदे, होळकर यांणीं तशींच पत्रें सरकारास लिहिलीं, "आह्मी सरकारचे आज्ञेशिवाय नाहीं." अशीं पत्रें लिहून ढालाईत यांचे हवालीं केलीं. चौघांस चार पोषाग दिले व आणखी बक्षीस दिलें. अशी ढालाईत यांची रवानगी केली, हा मजकूर दिल्लीस पातशाहा[३] यांणीं ऐकून तोंडांत बोट घातलें कीं, "धन्य आहे! कीं चार

---

५३ हे बादशहा शहा अलम हे होत. हे कांहीं वर्षें बहार अलाहाबाद वगैरे प्रांतीं भटक्या मारीत फिरत होते. त्यांस बिसाजी कृष्ण व महादाजी शिंदे यांणीं दिल्लीस आणून तक्तावर बसविलें. (१७७१)

माधवरावास एकंदर सर्व सरदार वचकत असत. १७६९ सालीं शिंदे, होळकर वगैरे सरदारांस हिंदुस्थानांत जाण्याचा हुकुम माधवरावानें दिला. त्या प्रमाणें ताबडतोब सर्व सरदार निघून चालते झाले. महादजी शिंदे मात्र, आल्यावर पेशव्यांची विशेष कृपा आहे असें पाहून, तसेच टंगळ मंगळ करीत आपले गोटांत राहिले. दोन तीन दिवसांनीं माधवराव घोड्यावर बसून थेऊरास जात असतां शिंद्याचे लष्कर त्यांच्या दृष्टीस पडलें. त्यांची जाण्याची तयारी देखील नाहीं, असें पाहून माधवरावानें महादजीस

ढालाईत यांणीं दोन लाख फौज माघारी फिरवून नेली हा ज्याचा हुकूम तो खावंद कसा असेल!!" असें बोलून मोठा विस्मय केला. दुसरे दिवशीं पातशहाचे भेटीस तिघे सरदार गेले. त्यांच्या यांच्या भेटी होऊन परस्परें बोलणीं होऊन तिघांस पोषाग देऊन मार्गस्थ केलें. ढालाईत पुण्यास दाखल जाहाल्यावर पत्रें पाहून श्रीमंत संतोष पावले.

पुढें त्रिंबकरावमामा पेंठे फौजेसुद्धां पेशजी जाऊन, तुंगभद्रा पारहोऊन टिपूचे मुलखांत छावणी करून होते, त्यांस पत्रें सरकारची गेलीं, "सालमजकूरीं आमचीं स्वारी टिपूवर करावयाचा बेत आहे. बरसात गेली ह्मणजे त्या रोखानें डेरे देतों; तुह्मीं टिपूस सावध करावें." अशीं पत्रें त्रिंबकराव मामा पेंठे यांस गेलीं. इकडे श्रीमंताचे शरीरास कांहीं विकृती झाली. ती दिवसानदिवस जडकावत चालली. त्यामुळें श्रीमंतांची प्रकृत फारच बिघडत चालली. तसेच श्रीमंत डेऱ्यास दाखल झाले. तेथून निघाले ते मजल दरमजल कर्नाटक प्रांतीं चालले. कृष्णे पावेतों गेले. तेव्हां शरीरास फार विकृती झाली. ह्मणून कृष्णातीराहून स्वारी माघारी फिरली. ते दरकूच पुण्यास येऊन दाखल जाहाले. तेव्हां शरीरास दिवसोंदिवस बहुतच विकृती होत चालली. वैद्यही बहूत आणिले. हिंदुस्थानांतून

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालूं)

बलावून आणिले आणि म्हटलें, "महादजी, तुमचें हें अवज्ञेचें व धिटाईचें वर्तन पाहून मी थक्क होत आहें? थेउराहून परत येतांनां जर येथें एक तंबू अगर एक माणूस उभा माझ्या दृष्टीस पडला, तर तुमची छावणी लुटून फस्त करीन व जहागीर हिसकावून घेईन याची याद राखा." हें ऐकून शिंदे निमुटपणें परत जाऊन आपला गोटमोडून एकदम चालते झाले.

या वेळीं पाटील बेबांचा हेतु यजमानांचें पाणी जोखण्याचाही कदांचित् असेल.

५४ या १७७०-७१-७२ च्या मुलुखगिरीचें वर्णन येथें दिलें नाहीं. या वेळीं हैदराची खोड खूपच मोडली. श्रीरंगपट्टणास वेढा घालून त्यास दुसरे ठिकाणीं इतकें जेरीस आणिलें कीं श्रीमंताच्या बळकट दुखण्याच्या बातमी वरून त्रिंबक मामा घाबरत परत आले तरी शिवाजी महाराजाच्या तीर्थरूपांच्या जहागिरीचे पांच प्रांत—कोल्हार, बंगलुर, उसकोय, बालापूर व सीरा—३६ लक्ष रुपये मागील बाकी व स्वारी खर्च, आणि १४ लक्ष रुपये दरसाल खंडणी, इतकें कबूल करण्यास हैदरास भाग पडलें.

गंगो विष्णु मोठे नाम्नांकित वैद्य त्यांस ही आणिलें. परंतु उताराची जात[५६] नाहीं. दिवसें दिवस शरीरही क्षीण होत चाललें. वैद्य यांणीं मोठे उपाय केले. परंतु औषध लागू पडेना. झाडून वैद्य मिळून रोगाची चिकित्सा करून निदान ठरविलें, "या रोगाचे नांव राजयक्ष्मा." असें जाहालें त्यासमयीं श्रीमंताचे मनांत अशी गोष्ट आली कीं, " आतां येथें राहून उपयोग नाहीं. आतां थेउरास श्रीगणपतीचे चरणांजवळ जाऊन पडावें.मग तेथें काय होणार असेल तें होईल. "

असा निश्चय करून झाडून सरदार व मानकरी व हुजुरात व सरंजामी लोक तमाम फौजेसुद्धां कारभारी झाडून थेउरच्या मुक्कामीं यावे, अशी आज्ञा सरकारची जहाली. त्याप्रमाणें सर्व फौजा व कारभारी व मुत्सदी व दरकदार झाडून थेऊर मुक्कामीं येऊन राहिले. तमाम फौजा सभोंवत्या डेरे देऊन उतरल्या. *अठरा कारखाने तेथेंच राहिले. याप्रमाणें सर्व निघून थेउरचे मुक्कामीं येऊन राहिले. पुण्यांत फक्त दादासाहेब व आणंदी बाई अशीं राहिलीं. व आणखी वाड्याचा बंदोबस्त करून सारे थेउरास येऊन राहिले. तेथें दैवी उपाय अनुष्ठानास ब्राह्मण घातले. गणपतीची आराधना मांडली. वैद्य उपायही चालला. नारायणराव साहेब सुद्धां थेउरचे मुक्कामास जाऊन राहिले. पुढें त्रिंबकराव मामा पेंठे कर्नाटकांत टिपूच्या मुलखांत छावणी करून होते त्यांस पत्रें पूर्वी सरकारचीं गेलीं होतीं कीं, " खासा स्वारी मोहिमेस येते, तुह्मीं टिपूस सावध करावें. " त्यांस फिरून पत्रें पाठविलीं कीं, " आमचे शरीरास फारच विकृति झाली तत्रापि कृष्णातीर पर्यंत आलों होतों; पुढें येण्याचें अवसान राहिलें नाहीं ह्मणून परत माघारे

---

५५ गंगा विष्णु [?] लागवणकर वैद्या विषयीं एक गोष्ट प्रसिद्ध आहे, तीस येथें आधार नाहीं.

५६ जात=लवलेश.

+ अठरा कारखानें=सरकारी मुख्य अठरा खातीं. हीं, उष्टर—खबुतर—जनान—जवाहीर—जामदार—जिकीर—तालीम—तोफ—थट्टी—दप्तर—दारू—दिवान—नगार—पील—फरास—बंदी—मोदी—शिकारखाना. हे १८ कारखानें निरनिराळ्या प्रकारें दिलें आहेत. (मोलस्वर्थकृत कोश पृ० १४) यांतील बहुतेकांचे अर्थ स्पष्ट आहेतच. 'जिकीरखाना' म्ह० अडगळ ठेवण्याची जागा. पीलखान'=गजशाळा. मोदीखाना=लष्करचे धान्याची वगैरे कोठी.

आलों. तों शरीराला फारच व्याधीनें ग्रस्त केलें ह्मणून हल्लीं थेउरचे मुक्कामीं येऊन राहिलों, तर तुह्मीं फौजसुद्धां निघोन माघारें यावें" अशीं पत्रें कर्नाटकांत जाऊन पोंचतांच त्रिंबकराव मामा पेंठे फौजसुद्धां तुंगभद्रा उतरून, आलीकडे येऊन, तेथून दरकूच येऊन पुण्यास पोंचले. तेथून थेउरास येऊन श्रीमंतांची भेट झाली. सर्व बारीक मोठें वर्तमान श्रीमंतांस समजाविलें. थेउरचे मुक्कामीं झाडून मुत्सद्दी येऊन थेउरास राहिले.

मग नाना फडणीस, व मोरोबादादा फडणीस, हरिपंत ताह्या फडके, त्रिंबकराव मामा पेंठे, व सखाराम बापू, व महादाजीपंत गुरुजी, बाजीपंत अण्णा, गोविंद शिवराम खासगीवाले, व आनंदराव जिवाजी पानसे, विंचूरकर, पटवर्धन, राजेबहादर, अशी सर्व लहान थोर सरदार मंडळी व मुत्सद्दी मंडळी येऊन दरबारीं बसले आहेत. त्या वेळेस श्रीमंत आंगांत आंगरखा घालून डोकीस पागोटें, वरून शालनाम्याचा रुमाल बांधून, पायांत विजार घालून बसले. त्यावेळस श्रीमंतानीं गोष्ट काढली कीं, "आमचे कारभाराचे हेतु बहुतेक पुरते झाले, परंतु तीन गोष्टी मनांत राहिल्या." असें सरकारचें बोलणें ऐकतांच नानाफडणीस व हरिपंत फडके यांणीं विनंती केली कीं, "कोणत्या गोष्टी मनांत राहिल्या असतील त्या आतां बोलावयास मनांत संशय येऊं नये, सेवकांच्यांनीं पार व्हावया जोग्या असल्यास रुकार देऊं, नाहीं तर उगेच राहूं." असें ऐकतांच श्रीमंत ह्मणतात, "पूर्वी भाऊ साहेब, विश्वासरावसाहेब, पाणिपतास लढाईंत गर्क झाले तें वर्तमान ऐकून गिलच्यांचे पारिपत्यास तीर्थस्वरूप दादासाहेब गेले, त्यांणीं पारिपत्य केलें; तथापि गिलच्यांचें पारिपत्य माझे मना जोगें झालें नाहीं." असें बोलून नाना फडणीस व हरिपंततात्या फडके यांस उत्तर सांगतात कीं, "तुम्हीं मघाशीं विचारिलें कीं काय असेल ती आज्ञा करावी ह्मणून त्याचें उत्तर तुह्मांला सांगतों. एक गिलच्यांचें पारिपत्य, दुसरें टिपूचें पारिपत्य, तिसरें मला कर्ज जाहालें व माझी खतें सावकारीं गुंतलेलीं आहेत तीं आणून द्यावीं, तर माझे हेतु पूर्ण झाले असें होईल."

त्या वेळेस सर्व मंडळी बसलेली होती, परंतु कोणाच्यानें हिंमतीचें उत्तर जाहालें नाहीं. त्यासमयीं नाना फडणीस यांणीं छातीला हात लावून श्रीमंतांची खातरजमा केली, "या तिहीं गोष्टींची काळजी सरकारांनीं ठेऊं

नये, तिन्ही गोष्टी आम्ही पार करितों." तें ऐकून श्रीमंत रावसाहेब संतोष पावले आणि म्हणतात, "सावकाराकडे खतें आहेत तीं माझ्या डोळ्यादेखत मजजवळ आलीं पाहिजेत तर माझा प्राण गुंतणार नाहीं." असें ऐकतांच नाना यांणीं रामचंद्र नाईक परांजपे यांस जवळ बलावून सांगितलें कीं, "नाईक, तुम्हीं सावकाराचे पंचवीस लक्षाचे हवाले घेऊन तुम्हीं आपले नावाचे चिठ्ठे देऊन श्रीमंतांचे नावांचीं खतें आहेत तीं आणून श्रीमंतांपुढें ठेवावीं." असें नानांनीं सांगतांच, परांजपे यांणीं सर्व सावकार यांजकडे जाऊन सरकारचे कर्जाचे हवाले घेऊन, आपल्या नांवाच्या चिठ्ठ्या देऊन, सरकारच्या नांवाचीं खतें होतीं तीं माघारीं आणलीं, आणि श्रीमंतांपुढें ठेविलीं, तीं खतें पाहून श्रीमंतांची मर्जी प्रसन्न जाहली.

त्यावेळेस हरिपंत ताम्या फडके तेथें होतेच, त्यांस श्रीमंत बोलतात कीं, "तुम्हीं माझी सेवा एकनिष्ठपणें केली; तुम्हांस काय द्यावें?" तेव्हां ताम्या यांणीं हात जोडून विनंती केली कीं, "जें स्वामी कृपा करून देतील तें घेईन." असें ऐकतांच श्रीमंत यांणीं उत्तर केलें कीं, "तुम्हांस गांव इनाम देईन, अथवा महाल मागितले तरी देईन, परंतु माझे मागे चालणें कठीण. अनेक तऱ्हेचे कारभार होतील तेव्हां तुम्हांस श्रम वाटतील कीं, 'श्रीमंतांनीं दिलें आणि आतां याला हे हिसके देतात' हें नीट नाहीं. यास्तव असें देणें देतों कीं ज्यावर कोणाचा वारसा नाहीं." हें ऐकून फडके यांणीं गोष्ट कबूल केली. त्यासमयीं आपले श्रीवर्धनचे देशमुखीपैकीं आपले जातीचा हिस्सा हरिपंत ताम्यांस बक्षीस देऊन, पत्रें करून दिलीं. असें देणें दिलें.

पुढें दादासाहेब यांस थेउरचे मुक्कामीं भेटावयास आणिलें. त्यांची व रावसाहेब यांची भेट होऊन, दादासाहेब यांस जवळ बसवून, सर्व राज्यप्रकरणीं बोलणीं दादासाहेब यांशीं बोलून, नारायणराव साहेब यांस जवळ

---

५७ ह्या शेवटल्या भेटी-माधवरावाचीं अंतकाळचीं भाषणें-रमाबाईचा शोक-तिचीं भाषणें व सती जाणें—ह्या सर्व गोष्टी, रा. रा. कीर्तने यांच्या थोरले माधवरावाच्या नाटकांत उत्तम प्रकारें वर्णिल्या आहेत. त्यांतच रामशास्त्री बाबांची निस्पृहता—रमाबाईची व माधवरावाची परस्पर प्रीति—दादांचा हेकटपणा—वगैरे गोष्टींचेंही चांगलें वर्णन केलें आहे.

आणवून दादासाहेब यांचे हातीं दिले; आणि सांगितलें कीं, "आतां याचा प्रतिपाळ करणें सर्व तुह्मांकडे. जसा नानासाहेब यांणीं सर्वांचा प्रतिपाळ केला, तसा तुम्हीं आतां या मुलास जवळ घेऊन राज्य कारभार करावा. आतां मनांत कोणते गोष्टीची आढी ठेऊं नये. सर्व तुमचें आहे असें समजून, या मुलावर दृष्टि देऊन राज्य चालवावें. या परतें आतां सांगणें काय? आपण सर्वज्ञाण आहां. मीं लेंकरानें काय सांगावें?" असें दादा साहेब यांणीं ऐकून रावसाहेब यांची खातरजमा केली कीं, "बाळा, तूं आतां या गोष्टीची चिंता कांहीं करूं नको. जसें वडिलांनीं चालविलें तसेंच पुढें चालवीन, यांत संशय तिळप्राय मनांत येऊं देऊं नको." अशी खातरजमा दादासाहेब यांणीं रावसाहेब यांची केली.

नंतर सखाराम बापू यांस जवळ बोलावून श्रीमंतांनीं जवळ बसवून बापूस सांगितलें कीं, "आतां पुढें राज्य चालविणें तुह्माकडे आहे. आजपर्यंत ज्या गोष्टी जाहल्या त्या मनांत न आणितां निःसंशय राज्य कारभार चालवावा." त्यावेळेस नारायणराव साहेब यांस बोलावून बापूंचे हातीं दिलें कीं, "हें लहान लेंकरूं, याणें कांहीं पाहिलें नाहीं. याचा सांभाळ चांगला करून, राज्य-कारभार न्याय-नीतीनें चालवावा. आतां दुसरा अर्थ मनांत न आणितां काम करावें." हें ऐकून बापूंनीं श्रीमंतांचे पायास हात लावून बोलले, "आतां मजकडून वांकडी वर्तणूक कांहीं व्हावयाची नाहीं." असें श्रीमंतांचे पायांस हात लावून सांगितलें.

पुढें रामचंद्र नाईक परांजपे यांणीं सावकारी हवाले घेऊन सावकारांच्या चिठ्या माघाऱ्या आणिल्या. त्याबद्दल सरकार परांजपे यांजवर कृपावंत होऊन पालखीचीं वस्त्रें परांजपे यांस दिली.

पुढें नाना फडणीस, व मोरोबादादा फडसणीस, हरिपंत फडके, रामचंद्र गणेश, गोविंद शिवराम, बाजीपंत अण्णा, महादजीपंत गुरुजी असे सर्व बोलावून आणून, राज्याची निरवानिरव केली. सर्व नारायणराव साहेब यांस निरवून शके १६९४, नंदननाम संवत्सरे, सनू सल्लास सबैन मयां व अलफ, कार्तिक वद्य ८, बुधवार, प्रातःकाळीं, प्रहर दिवसास थेउरास श्रीगणपती जवळ कैलासवास केला.

त्यासमयीं रमाबाई[५८] साहेब हीं बरोबर जाण्याचा निश्चय करून, प्रेतासमीप येऊन बसलीं. तें पाहून कारभारी वगैरे मंडळी यांनीं बहुतां प्रकारें वारिलें परंतु कोणाचें न ऐकतां निश्चयात्मक गोष्ट खचीत सांगितली कीं, "मला पाठीमागें राहावयाचें नाहीं." दादासाहेब व पार्वतीबाई[५९]साहेब यांचेही वचन मान्य केलें नाहीं. तेव्हां साऱ्यांस समजलें कीं जाण्याचा निश्चय खरा. तेव्हां जाण्याची तयारी करून साहित्य केलें. समागमें रमाबाईसाहेब बाणें वांटून, सर्वांस द्यावयाचें बें देऊन निघते वेळेस फिरून रमाबाई यांणीं दादासाहेब व सखाराम बापू यां दोघांस नारायणराव यांविषयीं बहुत प्रकारें निरविलें कीं, "हें लहान लेंकरूं; याचा प्रतिपाळ तुह्मीं आतां चांगला करावा, दुसरा भाव दाखवूं नये." मग बाई सहगमनास निघाली. सर्व मंडळी मुत्सद्दी व कारकून व कारभारी बरोबर मानकरी व सरदार सर्व निघाले. स्मशानांत जाऊन बाई सती गेली. सर्व क्रिया बारा दिवस पर्यंत नारायणराव साहेब यांणीं केली.

---

५८ ही सोलापूरकर जोशी यांची कन्या.
५९ पार्वतीबाई=सदाशिवरावांची पत्नी.

नारायणराव वळाळ.

[माधवराव यांस] तेरा दिवस झाल्यानंतर दादासाहेब सुद्धां सर्व कारभारी व मुत्सद्दी व कारकून व सरदार व मानकरी असे मिळून नारायणराव साहेब यांस घेऊन पुण्यास आले. नंतर साताऱ्यास जाण्याचा निश्चय ठरला. नारायणराव साहेब यांस घेऊन दादासाहेब व सखाराम बापू, पुरंदरे बजाबा व नानाफडणीस व हरिपंत फडके अशी सर्वत्र मंडळी पुण्याहून निघून, साताऱ्यास जाऊन, राजे यांस भेटून, सर्व मजकूर विदित करून, पुढें " नारायणराव यांचे नांवें पेशवाई पदाचीं वस्त्रें द्यावीं," अशी सर्वांनीं विनंती केली. नंतर राजे यांनीं पेशवाईचीं वस्त्रें नारायणराव यांस देऊन शिक्के कटार हवालीं केली[1]. मग तेथून महाराजांचा निरोप घेऊन पुण्यास आले. नंतर कारभार करूं लागले.

तेव्हां दादासाहेब यांस पहिल्याप्रमाणेंच ठेविलें[2]. तें दादासाहेब यांचे मनास वाईट वाटून मोठा विषाद वाटला. पुढें कारभाराचें अंग दादासाहेब यांजकडे कांहीं नाहीं असें जाणून दादा यांणीं तपश्चर्या मांडली. यासमयीं नारायणराव साहेब यांणीं दोन चार वेळां जवळ जाऊन विनंती केली कीं, " आतां आपण राग सोडून राज्य कारभारांत चित्त घालून तुम्ही आम्हीं एकचित्त होऊन राज्य चालवूं. " अशी वारंवार नारायणराव साहेब यांणीं विज्ञापना केली. परंतु तें दादांचे मनांत येईना. सारा हेतु हाच कीं, "मीच राज्य करीन. " असा निश्चय दादांचा जाणून[3] नारायणराव साहेब कारभार करूं लागले. मध्यें नारायणराव साहेब गंगापुरास गोपिकाबाई[4] यांस भेटावयास

---

१ वस्त्रें दिसेंबरांत मिळालीं. या वेळीं सखारामबापूंस कारभाऱ्याचीं वस्त्रें दिलीं. बजाबा पुरंदरे दिवाण झाले व नानास फडणीशीचे जागेवर कायम केलें.

२ दादा कांहीं दिवस मोकळे होते. पण लौकरच त्यांस सर्व कारभाऱ्यांच्या अनुमतें कैदेंत ठेविलें. बापूंच्या मनास भाल हा विचार आला नाहीं.

३ माधवराव, नारायणराव व सवाई माधवराव यां सर्वांस " रावसाहेब " असेंच या बखरींत म्हटलें आहे.

४ ही माधवराव व नारायणराव यांची आई. राघोबादादावरून हिचें माधवरावाशीं बिनसल्यावरून ती पुण्याहून एकदां निघून गेली ती पुनः परत आली नाहीं. सवाई माधवरावाच्या मुंजीच्यावेळीं नानाफडणीस यांणीही समारंभास येण्या विषयीं बहुत आग्रह केला, परंतु त्यांबाईनें ती गोष्ट कबूल केली नाहीं.

गेले. तेव्हां पाठीमागें दादासाहेब यांणीं फितूर केला. ती बातमी गंगापुरास रावसाहेब यांस समजल्यानंतर लागेलच टाकोटाक पुण्यास येऊन, सारा मजकूर मनास आणून, बराबर बंदोबस्त करून, सारे फितूरवाले धरून किल्ल्यावर टाकिले.

असा बंदोबस्त केला. आणखीं फिरून दादासाहेब यांस रावसाहेब यांणीं वारंवार हेंच सांगितलें कीं, " आपण राग सोडून द्यावा. तुम्ही आम्ही एकत्र होऊन राज्य चालवूं. " याप्रमाणें नारायणराव सांगत गेले. परंतु तें दादा यांचे चित्तास न येई. वाड्यांत सदरबारगीर[५] होते ते बापू यांणीं दूर केले. दादासाहेब यांचे भोंवती चौकी पहारे कडोविकडीचे ठेविले. तेव्हां पासून दादासाहेब उपवास करूं लागले. इकडे राज्यकारभार चालूं लागला. असें करीत असतां सहामहिने लोटले.

नंतर दादासाहेब यांणीं गारदी[६] यांजकडे फितूर मांडला. नऊ लाख रुपये गारद्यांस देऊं म्हणून कागद लिहून दिला. आणि नारायणराव साहेब यांस कैद करावें या मसलतीस सखाराम बापू यांचे अंग होतें तें बाहेर दृष्टीस येऊं दिलें नाहीं. आणखीं एक दोन असामी यांचा सल्ला त्यांत होता. हा मजकूर[७] सारा आनंदीबाई यांणीं केला. तेव्हां जे कागदपत्र केले, ते आनंदीबाई यांणीं पाहून ' धरावें ' असें जें होतें त्या ' ध ' चा ' मा ' केला. ही गोष्ट सखारामपंत यांस माहीत नव्हती.

राज्य कारभार करीत असतां *श्रावणमासचा उत्साह जाहल्यानंतर गणेश चतुर्थीचे उत्साहास§ आरंभ जाहल्यानंतर उत्साहाचे संधींत कुलाब्यास राघोजी आंग्रे यांस बलावणें सरकारचें गेलें होतें. तेही पुण्यांस निघून आले.

---

५ सदर बारगीर=वाड्यांतील पहाऱ्यावरील स्वार.

६ गारदी=गार्दा हा शब्द पोर्तुगीज Guarda इं० Guard या शब्दापासून झाला असावा.

७ मजकूर=खटपट

* दक्षणेचा.

§ हा टोलेजंग उत्साह गणपतिमहालांत ११ दिवस होत असे. तेथें केळीच्या खुंटा एवढाल्या मेणबत्त्या हरदासाचे दोन्ही बाजूंस लावीत व प्रत्येक झुंबरांत व झाडांत ७५ | ७५ मेणबत्त्या लागत. व ११ दिवसांचे ११ विडे ज्यांस मिळत त्यांची पानें व चुना शिवाय करून दिल्याचे साहित्याची वर्षाची बेगमी होई. (पु० व०)

उत्साह जहाल्यानंतर रावसाहेब आंग्रे यांस भेटावयास गेले. त्यांस भेटून, त्यांस राहाण्याचे सांगून, स्वारी सरकारची पर्वतीस देवदर्शनास जाऊन माघारी फिरली. त्या समयीं फितूराची गुणगुण समजली. वाटेनें हरिपंत फडके यांस श्रीमंत बोलले, "हें काय? हा मजकूर तुह्मीं मनास आणिला कीं नाहीं?" त्या समयीं हरिपंत यांणीं उत्तर केलें, "आतां जेवून आल्यानंतर याचा विचार करूं." असें बोलून हरिपंत आपले घरीं गेले. श्रीमंत वाड्यांत आले. भोजनास उशीर जाला ह्मणोन वांकनीस यांस सांगितले कीं, "उदईक गोसावी[९] यांस भोजनास बोलावूं." असें बोलून श्रीमंत भोजनास बसले. भोजन करते वेळेस ही गुणगुण सारी समली. परंतु होणार तें चुकत नाहीं, तें सर्व घडून येतें. श्रीमंत भोजन करून उठल्या नंतर विडा घेऊन महालांत निजावयास गेले.

ती संधी राखून तुळाजी पोवार खिजमतगार, निसबत दादासाहेब, हा गारदी यांस कळवावयास गेला. आणि गारदी यांस सांगितले कीं, "आतां तुह्मीं ऊशीर करूं नका. तुमचा फितूर सारा वाड्यांत समजला आहे. अशा वेळेस संधी साधेल तरच कार्य शेवटास लागेल. नाहीं तर सारे अवघे फाशांत पडाल." असें वर्तमान तुळाजीनें सांगून, गारदी तयार करून, हजार दोनहजार गारदी कंबरबस्त होऊन, दिल्ली-दरवाजावर[१०] येऊन, आंत जाऊं लागले. तेव्हां चौकीदार यांणीं मनाई केली. मनाई करतांच गारदी यांणीं दरवाज्यांत तोडातोड करून आंत नीट चालले आणि वाड्याचे तटावर गेले. त्यासमयीं इच्छाराम पंत ढेरे, पागा हुजूर, हे जेवून वाड्यांत येत होते त्यांनीं गारदी पाहून, "कायआहे? कायआहे?" ह्मणोन बोलूं लागले. तें तुळाजीनें ऐकून, तुळाजी गारद्यांस बोलतो "याला मारा. पहातां काय?" असें गारद्यांनीं ऐकून गारदी निःसंग ढेरे यांजवर चालून आले. ते इच्छारा-

---

८ ता० ३० आगष्ट १७७३ रोजीं.

९ गोसावी=उत्साहाचे हरदास बोवा

१० दिल्ली दरवाजा=मुख्य द्वार. हें द्वार दिल्लीकडच्या बाजूस म्ह० उत्तरेस ठेवण्यांची चाल होती. हें दिल्लीपतीच्या सन्मानार्थ असावें. हा दिल्ली दरवाजा अद्याप आहे. ह्या पुढील मैदानांत मंडईचा भाजीबाजार हल्ली भरतो!

ग्रां० ड० म्हणतो गारदी उत्तरेच्या दरवाजानें (म्हणजे दिल्लीदरवाज्यानें) नशिरतां पूर्व द्वारानें आंत गेले.

मपंत यांणीं पाहून गोशाळेंत शिरले कीं "गाईचा आसरा केल्यानें तरी बांचेन." परंतु ते गारदी निष्ठुर,त्यांजला दया कोठून? इच्छारामपंत गाईच्या आड पडला असतां, गाईसुद्धां, गारद्यांनीं इच्छारामपंतास ठार केलें. अशी मारामार करीत वाड्यांत शिरले. शिरून वाड्यांत दिवाणखान्यांत चढले. तेथें आबाजीपंत होता, तो कवाडें लावूं लागला. तें पाहून गारदी बोलले "कवाड लावितां तोडीन." तें आबाजीपंत याणें ऐकिलें. परंतु कवाड लावूं लागला. तेव्हां गारदी धावून, आबाजीपंत यास ठार केला. आणि गारदी आंत शिरले. अशी गर्दी वाड्यांत मोठी पाहून, [11]सफेली वरतीं गारदी चढले आहेत हें पाहून, शहरांत मोठी*हूल पडली. मोठी गडबड जाहली. लोक चोहींकडे पळूं लागले. बाजारकरी यांणीं दुकानें लाविलीं.

इकडे वाड्यांत, रावसाहेब निजले होते ते उठून, गणपतीचे रंगमहालांतून, कोठीच्या[12] जिन्यानें चढून, दादासाहेब यांजकडे चालिले. त्याव समयीं चांपाजी टिळेकर खिजमतगार, व नारोबा फाटक शिष्या,असे दोघे जण बरोबर होते. त्यांसुद्धां दादासाहेब यांजकडे जाऊन रावसाहेब म्हणतात कीं, "गारद्यांनीं वाड्यामध्यें मोठी धूम करून मारामारी केली, म्हणून मी तुम्हांपाशीं आलों, तुम्हीं हा फितूर केला. ते गारदी आतां समजावून वाटेस लावावे. तुम्हांस राज्य करणें असल्यास मला कैदेंत घालून, सुखें राज्य करावें." असें बोलणें बोलतात तीं बातमी गारद्यांस लागतांच गारदी निःसंग होऊन, दादासाहेब यांजकडे आले. तें पाहून नारायणराव साहेब यांणीं दादासाहेब यांच्या कंबरेस मिठी घातली. हें पाहून, खरगसिंग[13] व सुमरसिंग, व महमद इसप हे तलवारा उपसून धांवले. त्यासमयीं तुळाजीनें जाऊन, श्रीमंतांस ओढून[14] आणिलें आणि तोंडानें

---

११ सफेली=नटाची गच्ची. * हूल=दंगा, धांदल.

१२ दिल्ली दरवाज्याप्रमाणें हीं स्थानें पाहण्याची कोणास आज्ञा नको.हल्लींच्या अमलाच्या प्रारंभींच वाड्याचें दहन झालें. हल्लीं दिल्लीदरवाजा व त्याच्या संगतिनी—भोंवतील भिंती-मात्र 'येथें एकदा असें स्थल होतें' असें हलूच खालीं माना घालून सांगत उभ्या आहेत.

१३ खरकसिंग वाड्यांत पहाऱ्यावर होता तो आपल्या सोबत्यांस—सुमेरसिंग व महंमद येसूफ यांस सामील झाला.

१४ तुळाजी पवार यास नारायणरावानें पूर्वी प्रसिद्धपणें फटके दिले होते म्हणून त्याणें सूड घेण्यासाठीं हें काम केलें. मा० ड०

बोलतो, "आतां कां पळतोस?" असें ह्मणून ओढिलें. तेव्हां चापाजी टिळेकर यानें गारद्यांस सांगितलें, "अरे! लहान लेंकरूं! यास मारूं नका." असें म्हणून चांपाजी श्रीमंतांचे आंगावर पड़ला. त्या समयीं अगोदर चांपाजीस तोडिलें. हें पाहून नारोबा फाटक जवळ उभा होता तोही श्रीमंतांचे आंगावर पडला. तेव्हां फाटक याचें डोकें उडविलें. नारायणराव साहेब यांची शुद्धि गेली. कांहीं सुचेनासें झालें. मग गारद्यांनीं वारावर वार केले. कोथळा फुटून बाहेर पडला. अशी मारामार झाली.

इकडे शहरामध्यें मोठी हूल पडली. त्यामुळें सरदार तयार होऊन आले. ते कोण कोण? अगोदर हरिपंत फडके घोड्यावर स्वार होऊन, वाड्यापाशीं येऊन, उभे राहून पाहतात तों गारदी मोठे चवताळले, निष्ठूर झाले, असें पाहिलें. हें पाहून हरिपंत माघारे फिरले. तसेच सरदार मोठे मोठे व उमराव आले. आपाजीराव पाटणकर, खंडोजी जगताप, रास्ते आनंदराव, गणपतराव, दुसरे—मामा त्रिंबकराव, आपा बळवंतराव, गोविंदराव गायकवाड, भवानराव प्रतिनिधी, मालोजी घोरपडे मालोजी निंबाळकर, आणखीं पागा हुजरांतील, सखारामबापू, बजाबा पुरंदरे, मोरोबादादा फडणीस, हरिपंत फडके, आनंदराव जिवाजी, राघोजी आंग्रे, नाना फडणीस, बाळाजीपंत दामले, पानशे, असे किती गणतीस धरावे? असे सर्व मिळोन बुधवारचे चावडीवर जमा झाले. तेव्हां तेथें जमा होऊन विचार करितात, "आतां उपाय कोणता करावा?" तेव्हां सारे सरदार व पागे ह्मणतात, "वाड्यावर हल्ला करूं आणि गारदी मारून बाहेर काढूं. गारद्यांचा हिशोब आम्हांपुढें तो काय?" अशी मसलत करितात. ती मसलत बापूंचे ध्यानांत[१५] येईना. कारण "राव वाड्यांत गुंतले आहेत, तेव्हां आम्ही बाहेरून हल्ला करण्यास जाऊं तर ते गारदी वाड्यांत एखादा अनर्थ करितील. यासाठीं हल्ला करितां येत नाहीं. वाड्यांतली खबर बाहेर समजत नाहीं."

इकडे वाड्यांत रावसाहेब यांस मारल्या नंतर गारदी यांणीं वाड्यांत लुटालूट फार केली. सोवळें, ओवळें कांहीं पाहिलें नाहीं. असा

१५. ध्यानांत येईना=मनास येईना, पसंत पडेना.

अनर्थ करून, दादासाहेब यास गारदी यांणीं पोषाग करून, सदरेस[१६] आणिलें. दादासाहेब विडा घेऊन सदरेस येऊन बसले. सर्व गारदी दादासाहेब यांस सलाम करून जवळ उभे राहिले. त्यासमयीं नारोजी नाईक जासूद दादासाहेब यांजपाशीं येऊन, स्पष्ट भाषण करितां झाला. "चांगलें केलें! तुम्हीं पेशव्यांचे वंशांत येऊन मोठी कीर्ति मिळविली! काय लौकिक केला!!" असें बोलत आहे तों. गारद्यांस इशारत होतांच, लागलेंच नारोजीचें शीर उडविलें. मग दादासाहेब यांणीं चोपदार बाहेर पाठविला. त्यास सांगितलें कीं, "बाहेर मंडळी चावडीवर जमा झाली आहे तेथें तूं जाऊन, मालोजी घोरपडे व बजाबा पुरंदरे, या दोघांस बलावून घेऊन यावें." त्यासमयीं तो चोपदार चावडीवर येऊन, मालोजी घोरपडे व बजाबा पुरंदरे यांस त्याणें सांगितलें कीं, "तुम्हांस उभयतांस वाड्यांत बलाविलें आहे." हें ऐकून, सर्व मंडळी त्यांस ह्मणूं लागली, "तुम्हीं उभयतां जाऊन, वाड्यांतला समाचार घेऊन यावें." असें सर्वांनीं सांगितल्यावरून निघाले ते नीट गणेश दरवाज्यानें वाड्यांत आले. तों कचेरींत दादासाहेब बसले आहेत. त्यांत पाहून, मालोजीनें रामराम करून बजाबा यांणें नमस्कार केला. ते व्हां झालें वर्तमान त्यांस सांगितलें. तेव्हां मालोजीनें ऐकून उत्तर केलें, "चांगली कीर्ति मिळविली! चांगला लौकिक संपादिला!!" हें दादासाहेब यांणीं ऐकून दादासाहेब बोलतात, "झाली गोष्ट येत नाहीं. आतां आमची शहरांत द्वाही फिरवून शहराचा बंदोबस्त करावा." असें सांगून दोघांस बाहेर जाण्याचा निरोप दिला. त्याणीं चावडीवर येऊन, सर्व मजकूर मंडळीस सांगितला तेव्हां सर्वांचीं अवसानें निघून गेलीं. दुसऱ्यानें भवानराव प्रतिनिधी यांस बलावून नेलें. तेव्हां भवानराव पंत वाड्यांत जाऊन दादासाहेब यांस भेटले. तेव्हां भवानराव यांणीं चांगलें उत्तर केलें. "फार लौकिक मिळविला! गारदी ह्मणजे हिशेब काय? इतके गारद्यांस मी एकटा पुरेन. परंतु तुह्मीं नांवलौकिक चांगला मिळविला! असो, गारद्यांचा हिशेब आह्मी ठेवित नाहीं." असें गारद्यांनीं ऐकतांच गारदी चपापले. मग भवानराव यांणीं चावडीवर येऊन मजकूर जा-

१६ सदरेस=दरबाराच्या दिवाणखान्यांत.

हला तो सर्व सांगितला. तेव्हां साऱ्यांचीं अवसानें जाऊन, सर्व मंडळी आपापले घरोघर गेली. फौज,मानकरी वगैरे, जमा झाले होते तेही सर्व आपले ठिकाणास गेले.

वाड्यांत मोठी रडारड होऊन पार्वतीबाई व सगुणाबाई[17] व गंगाबाई यांणीं जो आकांत केला आहे तो वर्णितां येत नाहीं. त्यासमयीं गंगाबाई यांणीं निश्चय समागमें जाण्याचा केला. कोणाचें ऐकत नाहींत. त्या समयीं सौभाग्यवती आनंदीबाई इणें गंगाबाईचा हात धरून, एकीकडे नेऊन, खोलीमध्यें घालून बाहेरून कडी लावून घेतली. असा मारा वाड्यांत गारदी यांणीं केला. शके १६९९ जयनाम संवत्सरे; सन अर्बा सबैन मयां व अलफ, भाद्रपद शुद्ध त्रयोदशी सोमवारीं दोनप्रहरचे समयास वाड्यांत गर्दीकरून सुमेरसिंग व खरगसिंग व महमपइसप व तुळाजी पोवार यांणीं नारायणरावसाहेब यांजवर जखमा करून ठार मारिलें. दुसरे इछारामपंत ढेरे, तिसरे आबाजीपंत, चौथा नारोबा फाटक, पांचवा चांपाजी टिळेकर खिसमतगार, सहावा नारोजी नाईक जासुद, असे वाड्यांत मारिले. याप्रमाणें मजकूर झाला.

सायंकाळीं सर्व मंडळी, मुत्सद्दी उघडे बोडके होऊन, सखारामबापू, नाना फडणीस, मोरोबादादा फडणीस, हरिपंत फडके, त्र्यंबकराव मामा पेंठे व महादाजीपंत गुरूजी, बाजीपंत अंणा जोशी, रामचंद्र गणेश, असे सर्व लहानथोर, बजाबा पुरंदरे, आनंदराव रास्ते, सर्वत्र उघडे होऊन, वाड्यांत येऊन श्रीमंतांचें प्रेत बाहेर काढिलें. तशींच सर्वांचे घरचे येऊन सर्वांचीं प्रेतें बाहेर काढून नदीवर नेलीं. दादासाहेब समागमें अशा सर्व मंडळी सुद्धां नदीवर जाऊन, विधियुक्त अग्नि संस्कार श्रीमंतांस झाला. मग सारे आपले घरोघर गेले. याप्रमाणें दाहा दिवस पर्यंत उत्तर कर्म होऊन दहावे दिवशीं झाडून मंडळी कारकून व मुत्सद्दी तमाम नदीवर तिळांजुळीस आले. त्यासमयीं त्र्यंबक रावमामा पेंठे व नाना फडणीस व सखारामबापू व हरिपंत फडके असे चौघे एकीकडे बसूम, बाळबेचीं लिंगें करून, परस्परें चौघांच्या आणक्रिया लिंगावर हात ठेवून झाल्या कीं, "नानासाहेब यांचा वंश चालावयाचा. त्या वंशाशिवाय कारभार चालवावयाचा

१७ सगुणाबाई हा बाजीरावाचा तिसरा मुलगा जो जनार्दनबाबा त्याची स्त्री.

नाहीं. या वंशांस*नमस्कार करावयाचा नाहीं'. असें चौघांचें बोलणें होऊन, तिळांजुळी देऊन, आपापले घरोघर गेले. नंतर तेरा दिवसपर्यंत उत्तर विधि केला.

विधि उरकल्यावर दादासाहेब यांणीं साताऱ्यास कारकून पाठवून, आपले नांवाचीं वस्त्रें पेशवाईचीं आणून शिक्केकटार घेऊन आले. तेव्हां पासून दादासाहेब राज्यकारभार करूं लागले. तेव्हां त्यांणीं आपले मंडळ[१८] सभोवती मिळविलें. त्यांत मुख्य चिंतो विठ्ठल. असा कारभार चालत असतां सारे जुने मुत्सद्दी ह्यांची गरज नाहींशी झाली. त्यासमयीं सखारामबापू यांणीं मोंगलाईंत फितूर करून, पेशवे अंमल होता तितके मुलखाचीं ठाणीं पेशवे यांची उठवून दिलीं. हे वोभाट पुण्यास आले. ह्मणोन दादासाहेब मोंगलाईंत स्वारीस निघाले. त्यासमयीं नाना फडणीस, व हरिपंत फडके व मोरोबा फडणीस व सखारामबापू यांस समागमें घेतलें. त्रिंबकराव मामा पेंठे हे जरीपटका बागवीत होते ते तसेच दादासाहेब यांणीं, त्यांजकडेसच फौजेचें काम सांगून,स्वारी बराबर घेतले.बाकी मंडळी कैदकरून बराबर चालविली. तेव्हां मोंगलाईंत जाऊन,आपला अंमल चालता करून,नबाबाशीं लढाई घेऊन, स्वारीखर्चाचा पैका घेऊन,पुढें श्रीमंत हिंदुस्थानांत जाण्याच्या उद्देशानें खानदेशांत उतरले. तेव्हां बऱ्हाणपुर पावेतों स्वारी सरकारची गेली. बऱ्हाणपुराबर

---

* रघुनाथरावाच्या.

१८ आपलें मंडळ= सदाशिवरामचंद्र, चिंतो विठ्ठल, आबाजी महादेव,सखाराम हरि इत्यादि.

१९ पुण्यांत अपसामध्यें तंटे चालू झाले हें पाहून निजाम अल्ली व हैदर यांचें फावलें. दोघांनीं पेशव्यांचीं ठाणीं उठवून लाविलीं. साबाजी भोंसलाही लढाईस निघाला. दादांनीं प्रथम निजामाची खोड मोडण्याचा बेत केला. स्वारीस जाण्याचे दिवशींच प्रसिद्ध रामशास्त्री यांची व दादांची भेट झाली, व याच वेळीं नारायणरावास मारण्याच्या कामांत कोणकोणाचीं अंगें होतीं हें दादांस शास्त्रीबावांनीं सांगितल्यावर "ह्यास प्रायश्चित्त काय?" असें दादांनीं विचारितां "देहांत प्रायश्चित्त, दुसरें कांहीं नाहीं" असें सांगून व "दादा या राज्यांत आहां तों पर्यंत पुण्यांत पाय ठेवणार नाहीं" अशी प्रतिज्ञा करून शास्त्रीबावा आपले गांवीं निघोन चालते झाले.

असो पुढें निजामाचा पराभव करून दादांनीं त्रिंबकरावा मामांस साबाजीवर धाडिलें व आपण हैदराकडे वळले. अशा वेळीं कारभारी मंडळींत कट करण्याचे बेत सुरू झाले.

आठंपधरादिवस मुक्काम झाला. त्या मुक्कामीं सखारामपंत बापू यांणीं श्रीमंतांचा निरोप पुण्यास जाण्याचा घेतला. तेव्हां निरोप घेऊन आपले राहुटीस आले आणि नाना फडणीस वगैरे मंडळी यांस आपले राहुटीस बापू यांणीं बोलावून आणून, नाना व हरिपंततात्या यांस मजकूर सांगितला कीं, " आम्हीं श्रीमंतांचा निरोप पुण्यास जाण्याविषयीं घेतला. तेव्हां तुम्हांस पुण्यास यावयाचें आहे कीं नाहीं ? " असें बोलणें ऐकून, नाना व तात्या यांणीं उत्तर केलें कीं, " आम्हीं स्वाधीन आहों कीं काय ? आम्हांस निरोप कसा होतो ? " हें ऐकून बापू त्यांस म्हणतात, " तुम्हांस निरोप देवविला तर "तुम्हीं याल ? " असें बापू बोलतांच मग सर्वांनीं बोलण्यास रुकार दिला, तुम्हीं आतां निघत असलां तर आम्ही निघतों. " अशीं बोलणीं ऐकून, बापूंनीं सर्वांस आपले बिऱ्हाडीं जाण्याचा निरोप दिला. नंतर सर्व मंडळी आपले बिऱ्हाडीं गेलीं.

मग सखारामपंत बापू यांणीं दादासाहेब यांजकडील कारभारी मंडळी चिंतो विठ्ठल वगैरे होते, त्यांस आपले राहुटीस बलावून आणून सांगते झाले कीं, " तुम्ही कारभार करितां परंतु तुम्हांस कारभाराचें धोरण अगदीं नाहीं. " तेव्हां ते बोलूं लागले, " कसें नाहीं तें सांगावें. " तेव्हां बापू म्हणतात, " नाना फडणीस व हरिपंत फडके वगैरे मंडळी तुम्हीं कैद करून समागमें चालविली आहे, हे तुम्हांस कोणे ठिकाणीं, कोणे वेळेस *घालवतील याचा नेम कळावयाचा नाहीं. या साठीं तुम्हीं श्रीमंतांस विनंती करून सर्व मंडळी पुण्यास पोंचती करावी. ज्याचे त्याचे घरीं ठेवून दरवाज्यावर चौकी पहारा ठेवून आपले आपले घरीं राहतील, सरकारचे परवानगी शिवाय बाहेर जाऊं नये, असें करणें हें मला चांगले दिसतें. हे बरावर असल्यानें जशी खिशांत आग बाळगावी तसें आहे. इतक्यावर सरकारची मर्जी. मी मजकूर बोललों हा मजकूर तुम्हीं श्रीमंतांचे कानावर घालावा. कायउत्तर होतें तें मला कळवावें." त्यासमयीं कारभारी यांचे चित्तास ती गोष्ट आली. मग चिंतो विठ्ठल वगैरे श्रीमंताकडे जाऊन, बापू बोलले हा सारा मजकूर श्रीमंतांस समजाविला. त्यावेळेस श्रीमंत बोलले, " बरें आहे. सखारामपंत त्यांस सं-

* घालवतील=दगाकरतील.

भाळून नेत असल्यास आह्मी सर्वांची रवानगी पुण्यास करून देऊं." असें बोलणें श्रीमंतांचें होतांच तो मजकूर चिंतो विठ्ठल यांणीं सखारामपंत बापूंस सांगितला. मग श्रीमंतांकडे जाऊन, सारे मंडळीस बोलावून, सर्वांस निरोपाचे विडे दिले आणि दादासाहेब यांणीं सर्वांस सांगितलें कीं, " सखारामपंत पुण्यास जात आहेत, त्यांच्या बरोबर तुह्मीं जावें. " अशी सरकारची आज्ञा होतांच सर्वत्र लहान थोर, श्रीमंतांस नमस्कार करून निघाले. मग सखारामपंत बापू यांणीं विनंती केली कीं, " यांचे रखवालीस कांहीं सरंजाम सरकारचा पाहिजे. माझे घरचे पतकाचे हजार बाराशें स्वार आहेत व आणखीही सरकारांतून नेमून द्यावे, ह्मणजे यांस संभाळून घेऊन पुण्यास नेतों. " असें बापूंचें बोलणें ऐकतांच, हजार स्वार व हजार गारदी नेमून दिले. बापूंचे घरचा हजार बाराशें सरंजाम घेऊन सर्व मंडळी नानाफडनीस व हरिपंत ताात्या व मोरोबादादा फडणीस, बाजीपंत जोशी व बजाबा पुरंदरे असे सर्व मुत्सद्दी कारकून पुण्यास यावयास निघाले.

दादा साहेब यांची स्वारी ज्या वेळेस पुण्याहून निघाली त्या समयीं शहरचा बंदोबस्त व वाड्याचा बंदोबस्त नारो आपाजी तुळशीबागवाले यांजकडे सांगितला होता. बाकी खासगीवाले, वांकनीस वगैरे जुनें मंडळ होतें. आणखी दादासाहेब यांणीं आपले तर्फेचे कारभारी वाड्यांत ठेविले होते. वाड्यांत पार्वतीबाई व गंगाबाई व सौभाग्यवती दुर्गाबाई[२०] अशा होत्या. इकडे सारी मंडळी श्रीमंतांचा निरोप घेऊन सखारामपंत बापूंसुद्धां निघाले ते मजल दर मजल येऊन पुण्यास दाखल जाहाले. मग सर्व मंडळी घरोघर ज्यांच्या त्यांच्या घरीं ठेऊन दरवाज्यावर सरकारचे पाहरे ठेविले. सरकार परवानगी शिवाय कोणीं बाहेर जाऊं नये, अशी ताकीद सर्वांस जाहाली. याप्रमाणें झालें.

त्यास आठ पंधरा दिवस गेल्यावर सखारामपंत बापू यांणीं नाना फडणीस व हरिपंत तात्या फडके, यांस आपले येथें बलावून आणून त्यांशीं बापूंनीं बोलणें केलें कीं, " आपण कोणे मसलतीनें पुण्यास आलों? त्यास पुढें विचार कसा करितां? " हें बापूंचे बोलणें ऐकून नानांनीं उ-

२० दुर्गाबाई ही दादांची कन्या. ही बारामतीकर यांजकडे दिली होती.

त्तर केलें कीं, " या मसलतीस कांहीं फौज आपल्या जवळ पाहिजे, ह्मणजे कोणतें एक राजकारण करितां येईल." तेव्हां बापूंनीं उत्तर केलें की, " आपल्याजवळ २–२॥ हजार सरंजाम बराबरचा आहे व पुणें मुक्कामीं फौज आहे ही फौज आपल्यास अनकूळ होईल." असें बापूंचें बोलणें ऐकून नाना ह्मणाले "बरें आहे." त्यावेळेस बापूंनीं नारो आपाजी तुळशीबागवाले यांस बोलावून आणून त्यांस विचार सांगितला कीं, "आह्मांस उभयतां बाया वाड्याबाहेर काढायाच्या यास तुह्मीं अनकूळ झालें पाहिजे." तें ऐकून नारो आपाजी यांणीं उत्तर केलें कीं, " मी आपले आज्ञे शिवाय नाहीं, जें आपणास कर्तव्य तें आह्मांसही अवश्य आहे. परंतु सध्यां श्रीमंतांचा शद्ब मजवर न येईल असें करणें आपणाकडे आहे." अशी मसलत करून सर्व सरदार, मानकरी पुणें मुक्कामीं होते त्यांचा अवध्यांचा समुच्चय होऊन सर्वांचे रुकार पडले. अशी सर्व तयारी होऊन बापू, नाना व ताया असे वाड्यांत जाऊन गंगाबाई व पार्वती बाई व सगुणा बाई व दुर्गाबाई अशा वाड्यांत गर्दी करून बाहेर काढिल्या. त्यासमयीं दादासाहेब यांजकडिल कारभारी वाड्यांत होते त्यांणीं थोडीशी गडबड मांडिली ती पाहून, तत्क्षणीं त्यांचा बंदोबस्त करून बायांसुद्धां सारे मुत्सद्दी सरदार, मानकरी, व पागे जे पुणें मुक्कामीं होते तितक्यांसहित पुरंदर किल्यास दाखल झाले. किल्यावर चढून, किल्याचा बंदोबस्त करून, सभोंवते चौक्यापाहारे मोरचेबंदी करून सभोंवती कोणी न येई असा बंदोबस्त करून, सखारामपंत बापू यांचे अनुमतानें मसलतीचा आरंभ करिते झाले.

मग दादासाहेब यांचे समागमें स्वार व पागे व एकांडे[२१] शिलेदार व मानकरी व सरदार होते तितक्यांस श्रीमंत गंगाबाई साहेब यांचे नांवचीं पत्रें पाठवून जासूद रवाना केले. त्यांत मजकूर, "तुह्मीं सर्वांनीं निघोन पुरंदरचे मुक्कामीं यावें. दादासाहेब यांचे समागमें राहिले असतां सर्वांचे घरादाराचा बंदोबस्त सरकारांतून देशीं केला जाईल. हें समजून सर्वांनीं निघून यावें." अशी ताकीद-पत्रें सर्वांस लिहून पाठविलीं. तीं पत्रें घेऊन जा-

२१ एकांड्या=सदा शिपाई (याच्या पदरीं स्वार वगैरे कांहीं नसतें, व हा ही कोणाच्या पदरीं नसतो.

सूद ज्याठिकाणीं दादासाहेब यांचें लष्कर होतें त्या ठिकाणीं जासूद जाऊन सर्वांस पत्रें सरकारची दिलीं. मग तितके लोकांनीं तीं पत्रें घेऊन, श्रीमंतांस दाखविलीं. आणि सर्वांनी विनंती केली, "आम्हांला काय आज्ञा ती सांगावी. येथें रहावें, तर तिकडे मुलांमाणसांची आशा सोडावी; असा प्रकार झाला आहे. याची तजवीज कशी करावी?" असें सर्वांचें बोलणें दादासाहेब यांणीं ऐकून सर्वांस उत्तर केलें कीं, "ज्याला आमचें अगत्य असेल त्याणें येथें रहावें. जाईल त्यास आमची मनाई नाहीं." असें उत्तर होतांच सर्व सरदार व शिलेदार व मानकरी व एकांडे, हुजुरात पागे, सर्व देशीं निघाले ते येते झाले. येऊन सर्व पुरंदरास कारभारी यांस भेटले. पुढें शिंदे, होळकर, गायकवाड व भोंसले व विसाजी कृष्ण बिनीवाले, यांसही पत्रें अशींच गेलीं कीं, "दादासाहेब यांस कोणीं सामिल होऊं नये." असा सर्व बंदोबस्त केला.

पुढें बाईसाहेब यांचे गर्भास नऊं मास भरले. त्यासमयीं दादासाहेब यांची कन्या सौभाग्यवती दुर्गाबाई, इला बारामतीहून आणवून, गंगाबाई यांजवळ ठेविली. बहुत ब्राह्मण अनुष्ठानास बसविले होते. कारण पुत्र व्हावा. अशी आराधना करीत होते. नवसही बहुत ईश्वरास केले. असा प्रयत्न करीत असतां शके १६९६ अधिकवैशाख शुद्ध ५ पंचमी त्या दिवशीं बाईसाहेब प्रसुत झालीं. पुत्र झाला. मोठा समारंभ करिते झाले. बारा दिवस होतांच माधवराव असें नांव ठेवून हत्तीवर साखरा वांटल्या.

सवाई माधवराव.

[सवाई माधवराव यांस] साताऱ्याहून महाराज यांजकडून वस्त्रें अळंकार व शिक्केकटार, पेशवाईचा अधिकार येता झाला. असें होतांच माधवराव नारायण प्रधान, अशीं पत्रें सर्व मुलुखांत व माहालोंमाहालीं व किल्लोंकिल्लीं व सरसुभे होते तितक्यांसही पत्रे पाठविलीं. त्यातला मजकूर कीं, " आतां रघुनाथ बाजीराव अशीं पत्रें येतील तीं कोणीं मानूं नये. रघुनाथ बाजीराव बंड आहेत. त्यांजकडे कोणीं गेलें असतां व कोणी सामील जाहाला असतां, त्याचा बंदोबस्त सरकारांतून केला जाईल." बुंदेलखंड व झांशी व गुजराथ व काठेवाड व हिंदुस्थान येथें विसाजी कृष्ण बिनीवाले होते त्यांस व शिंदे, होळकर व भोंसले व गायकवाड व कर्नाटक प्रांतीं सर्वांस अशींच पत्रें गेलीं. परराज्यांतील टिपू सुलतान, नबाब निजाम अल्लीखां यांस पत्रें पाठविलीं कीं, " रघुनाथ बाजीराव बंड आहेत. यांस कोणी आपण सामील होऊं नये. " आणखी हिंदुस्थानांत राजे रजवाडे, संस्थानी, पाळेगार वगैरे सर्वांस पत्रें सरकारचीं गेलीं. असा चोहींकडील बंदोबस्त करून, सर्व आपणाकडे रुजू घेतला.* पुणें शहरचा बंदोबस्त आपला केला. दादासाहेब यांजकडील कारभारी लोक पुण्यांत होते,त्यांचा सर्वांचा बंदोबस्त करून, कैद केले. शहरांत द्राही माधवराव नारायण म्हणून फिरली.

असा बंदोबस्त चोहींकडे करून पुढें रघुनाथराव दादा यांजवर फौज रवाना करून त्यांचा बंदोबस्त करावा, अशी मसलत कारभारी यांची ठरली. तेव्हां पुढें पाठवावा कोण? त्याची तजवीज कशी? असा विचार करीत असतां, अवघ्यांच्या मतें ठरलें कीं हरिपंत फडके यांस सरकारांतून बक्षीगीरीचीं[२] वस्त्रें देऊन, जरीपटका हवालीं करून, समागमें फौज हुजरात सरंजामी देऊन पाठवावें व सरदार यांस सरकारची ताकीद जहाली कीं, " सर्वांनीं हरिपंत यांचे आज्ञेंत चालावें. हरिपंत सांगतील तसें वर्तावें. या प्रमाणें राजश्री सखारामपंत बापू व नानाफडणीस व मोरोबा दादा फडणीस, आनंदराव रास्ते, विंचूरकर, व परशुराम भाऊ पटवर्धन

१. माधवरावास वस्त्रें प्राप्त झालीं त्यावेळीं तो ४० दिवसांचा होता.

* रुजू घेतला=आपल्या कबजांत घेतला.

२. बक्षीगिरीचीं=सेनाधिपत्याचीं.

व मानकरी घोरपडे, निंबाळकर, जाधव, भोइटे, दरेकर, पाटणकर, थोरात, पागे, निकम[?] निमकपायघुडे, व निळकंठराव रामचंद्र वगैरे सर्वांनीं रुकार दिला कीं, योग्य आहे. असें ठरून, "हरिपंत ताात्या जसें सांगतील तसें वर्तूं. त्यांच्या आज्ञे प्रमाणें चालूं." असा सर्वांचा नेम झाला.

मग हरिपंत फडके यांजकडे फौजेचें काम सांगितलें. तेव्हां हरिपंत फडके यांचे हाताखालीं दुसरा कोणी नेमला पाहिजे. तेव्हां सर्वांच्या मतें बापू यांणीं सांगितलें कीं, "सदाशिवपंत करमरकर यांजला नेमावें." असें बापूंनीं सांगितलें असतां नानाफडनीस यांचे मनास ती गोष्ट आली. मग सदाशिव अनंत करमरकर यांस समक्ष बोलावून सरकारची आज्ञा झाली कीं, "तुह्मीं हरिपंत यांचे समागमें जावें. हरिपंत जसें सांगतील तसें वर्तावें.

अशी सर्व तयारी होऊन, हरिपंत यांची रवानगी झाली. तेव्हां हरिपंत यांचे बरावर चाळीस हजार फौज निघाली. सरंजामी यांची फौज असे जमावसुद्धां, जिकडे दादासाहेब गेले होते, त्या रोखानें कूचदरकूच चालते झाले. ते खानदेशांतून, बऱ्हाणपुर, अशेरी, यांच्या मैदानांत त्यांचे फौजेचा व यांचे फौजेचा मुक्काम जाहाला. त्यासमयीं त्र्यंबकरावमामा पेंठे दादासाहेब यांजकडे होते. परंतु मामा यांचें लक्ष सारें इकडे होतें. हें दादासाहेब यांस माहीत होतें. सरकारचे फौजेचें व दादासाहेब यांचे फौजेचें लढाईचें तोंड लागलें. लढाई मोठी होऊं लागली. त्यासमयीं दादासाहेब यांचे फौजेंत आपसांमध्यें फितूर होऊन, कोणी शिपायानें गोळी मामास मारिली. तिणें मामा लढाईंत पडले. ही बातमी हरिपंत तात्यां कडील

---

३. ग्रां० ड० म्हणतात दादा कर्नाटकांतून येत होते त्यांजवर त्रिंबकराव मामा, साबाजी भोंसले व हरिपंत असे चालले होते. निजामही तयारी करून जिकडून फायदा त्या बाजूस मिळूं म्हणून सिद्ध होता. पुढें मामांची व दादांची लढाई पंढरपूर व काशीगाव यांमध्यें झाली. त्यांत त्रिंबकरावास मोठ्या जखमा होऊन त्यास कैद केलें. असा दादाचा जय झाला. पुढें ते बऱ्हाणपुराकडे शिंदे, होळकर यांचे साहाय्य मिळविण्या साठीं गेले. येथें बखरींतला मजकूर थोडा निराळा आहे.

त्रिंबकराव पेठे हे सदाशिव चिमणाजी यांचे मामा हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. वरील लढाईंत कैद केल्यावर आनंदीबाई ही त्यांस नेहेमी फटके मारवी व "आतां कसें ! मेले चालले मसलती करून राज्यांत बखेडे घालायाला !!" असें त्यांस टोंचून बोले. त्यावेळचें या निधड्या शूराचें उत्तर लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. तो तिला खडखडीत जाबसाल करी कीं, "दुष्टे, मी एक मेलों तरी हरकत नाहीं. तुझे दुसरे ×पुण्यास पुष्कळ बसले आहेत ते तुझ्या हातीं कधीं राज्य लागूं देणार नाहींत."

फौजेस लागतांच लढाईचा मोठा लगट केला. तेव्हां दादासाहेब यांजकडील फौज कच खाऊन माघारी फिरली. हें सरकारचे फौजेनें पाहून लढाईची दाटी केली. तेव्हां दादासाहेब यांची फौज लढाईचा धर सोडून पळूं लागली. दादासाहेब सुद्धां पळूं लागले. सरकारची फौज पाठीमागें लागली.तेव्हां दादासाहेब यांणीं फौजेसुद्धां नेमाडांतून वऱ्हाडचा रस्ता धरिला. पुढें ते चालतात,पाठीमागें ही फौज लागली आहे,असे वऱ्हाडांतून पार झाले. ते मेंगलाईंत उतरले. त्यासमयीं दादासाहेब यांणीं आपले फौजेचा बंदोबस्त करून, एक जागीं जमाव करून राहिले. त्यासमयीं सरकारची फौज तेथें मुक्काम करून राहिली. असें जाहले असतां पुनः दुसरी लढाई झाली. त्यासमयीं सरकारची फौज त्या लढाईंत थोडीशी कचली. तें पाहून दादासाहेब यांचे फौजेनें मातक्यानें जोर करून लढाई केली. तें सरकारचे फौजेस वैषम्य वाटून आणखीं लढाई झाली. त्या लढाईंत दादासाहेब यांच्या फौजेनें पळ काढिला. ते बेदर पावेतों पळाले. तेथ पावेतों सरकारचे फौजेनें पाठलाग केला. तेथून बेदरापासून दादासाहेब माघारे उलटले ते मागती वऱ्हाडचा रस्ता आटोपिला[४].

त्यासमयीं हरिपंत ताया फडके यांणीं विचार केला कीं, दादासाहेब आपले इतक्या फौजेस आटपत नाहींत. असें समजून, हैदराबादेस नबाब निजाम अल्लीखां यांशीं राजकारण केलें कीं, "आमचे घरचा फितूर होऊन श्रीमंत रघुनाथराव दादा यांणीं बंड केलें आहे. त्यांचे बंदोबस्तास आपण आह्मांस सामील व्हावें. आणि फौजेसुध्धां आपण खासा आह्मांस कुमक यावें." असें ठरवून, वकील नबाबाकडे पाठविले. वकील तेथें जाऊन, वकिलानें नबाबांची भेट घेऊन सर्व मजकूर निजाम अल्लीखां नबाब यांस विदित केला. तो मजकूर ऐकून घेऊन, बंदेगान अल्ली यांणीं उत्तर केलें कीं, "तुमारे घरका कज्या. इसके जियमे हमारी आनेकी जरूर नहीं. तुमारे तरफ हम् आये तो उनके दावेदार ठरे." अशा प्रकारचीं बोलणीं नबाब यांचीं झालीं तीं वकिलांनीं हरिपंत ताया फडके यांजकडे सारे मजकुराचीं लिहून पाठविलीं. तीं पत्रें तात्यांनीं पाहून तो मजकूर पुरंदर मुक्कामीं

४. दादासाहेब मामांचा पराभव करून पुढें उत्तरेकडे गेले ते नर्मदा उतरून,शिंदे व होळकर यांची फौज बराबर घेऊन तापी नदीचे कांठी येऊन उतरले. तेथून, शिंदे व होळकर हे कारभारी मंडळास मिळाले असें कळल्यावर गुजराथेंत गेले. गुजराथेंत गेल्यावर इंग्रजांशीं बोलणें लाविलें. कोंकणांत आधीं उतरल्याचें म्हा० ड० लिहीत नाहीं. पुढें टीप ७ पहा.

कारभारी यांजकडे लिहून पाठविला. त्याचीं उत्तरें तात्यांस गेलीं कीं, " तुम्हीं खांसा नबाबाकडे जाऊन, बोलणें करून ते मदत येत असा विचार करावा, " हीं उत्तरें तात्यांकडे येऊन पोंचत तों पुढें बरसातीचे दिवस आले. त्याजमुळें फौजेच्या छावण्या झाल्या. श्रीमंत दादासाहेब यांचे लष्करची छावणी झाली. तेव्हां दोन महिने मुक्काम झाला. त्या अवसरांत तात्या यांणीं हैदराबादेस जाऊन, नबाब निजाम अल्लीखां यांची भेट घेऊन सारीं बोलणीं उभयतांचीं झालीं. परस्परें एकमेकांचीं वचनें शपथा झाल्या. त्यासमयीं नबाब यांस तात्या यांणीं लाख रूपेय कुचाचे व लाख रूपेय मुक्कामाचे असे ठरावून, तात्या आपले लष्करांत येऊन दाखल झाले.

बरसात कमी झाली तेव्हां नबाब यांची तयारी होऊन, खांसा स्वारी फौजेसुद्धां बाहेर निघाले, ते हरिपंत फडके यांचा मुक्काम जेथें होता तेथें येऊन उतरले. ती बातमी दादासाहेब यांस कळतांच ते आपले लष्करची तयारी करून,बंदोबस्तानें राहिले. तात्या यांच्या फौजेचा कूच झाला. समागमें नबाबही निघाले. ती बातमी दादासाहेब यांस समजतांच त्यांणीं लष्करचा बंदोबस्त करून, लढाईचा बेत केला. तेव्हां या दोन्ही फौजा त्यांचे नजीक येऊन दाखल झाल्या. दोन्ही फौजांचा व दादासाहेब यांचे फौजेचा मुक्काम झाला. थोडेसें लढाईचें तोंड लागलें. त्यावेळेस मोंगलाई फौजेचा जोर पाहून, दादासाहेब यांचे फौजेनें पळ काढिला. ते पळों लागले असें पाहून या दोन्ही फौजा पाठीमागें लागल्या. ते मागती वऱ्हाडांतून नेमाडांत आले. महेश्वरचे रोखें चालले. नर्मदा उतरून दादासाहेब यांची फौज गेली. त्यांचे मागें याही फौजा मागोमाग नर्मदेच्या कांठीं येऊन उतरल्या. तेव्हां दादासाहेब यांचा मुक्काम पलीकडे झाला. त्या समयीं नबाबाचें बोलणें हरिपंत यांजपाशीं पडलें कीं, "आतां तुमच्या समागमें आह्मी येत नाहीं. " हें ऐकून तात्यांनीं विचारिलें कीं, "तुह्मी कां येत नाहीं ? " तेवेळेस नबाब ह्मणतात कीं, " हम् तुमारे सात नै आते. दादासाहेब लढवाई असता तर कां पळता? आह्मी यांचे मागें लागत नाहीं." हें ऐकून तात्यांनीं नबाबांस उत्तर केलें कीं, "तुह्मी आमच्या समागमें येत

५. त्यास कारभारी मंडळानें निजामाशीं दोनदां तह करून त्यास आपणांकडे वळविलें. एकदां १३ लक्ष रूपयांचा मुलुख निजामास देऊं केला व दुसरे वेळीं १८ लक्षांचा देऊं असें ठरविलें.

नाहीं तर चिंता नाहीं. आमचा घरचा कलह आहे. याची आह्मीं कांहीं चिंता करीत नाहीं. तुह्मीं मात्र आपले ठिकाणीं मजबुत रहावें. आह्मी व दादासाहेब एकत्र होऊं. ते आमचे खावंद आहेत. आह्मांवर कांहीं परचक्र आलें असें नाहीं. ते आह्मी एक होऊन, तुह्मांवर येऊन, याचा सूड घेऊं". असें त्यांचें बोलणें ऐकून, हरिपंत फडके यांस नवाब निजामअल्लीखां यांणीं विचार करून उत्तर केलें, "तुम् जे कहता ये बात दुरुस्त है. हम् तुमारे साथ आते." मग त्यासमयीं हरिपंत त्यांस नबाबांनीं 'वजारतामहा' अता किताब दिला. नंतर नबाब व त्या फौजेसुद्धां नर्मदा उतरून पार झाले. दादा फौजेसुद्धां पुढें पळतात. पाठीमागें दोन्ही फौजा लागल्या आहेत. असे नेमाडांतून नबाब घाट चढून माळव्यांत गेले. ते पुढें पळतात, या फौजा पाठीमागें लागल्या आहेत. असे उज्जनी पावेतों पळाले. तेथून कोट्यापावेतों गेले. तेथून पुनः माघारे उलटले ते मागती मंडळेश्वराहून, ओंकार मांधाता यांचें दर्शन घेऊन, मागती महेश्वराच्या रस्त्यानें फिरले. असा मुलूख फिरतां तीन महिने लोटले. पुढें महेश्वरावरून धारेस गेले. तेथें मुक्काम झाला. त्या मुक्कामीं श्रीमंतांस पुत्र झाला. ते वेळेस अपशकूनही फार झाले. त्यांची शांती करून नांव बाजीराव असें ठेविलें. ती बातमी पुरंदरास आली. मागती कूच करून, दादासाहेब नर्मदा उतरून आलीकडे आले. पुरंदराहून त्यांस पत्रें आलीं कीं, "कोणीकडून दादासाहेब यांस हस्तगत करून घ्यावें." हें वर्तमान दादासाहेब यांस कळल्यावर नर्मदेच्या आलीकडे आले, त्यांचे मागून त्या व नबाब, आलीकडे येऊन उतरले. हें दादासाहेब यांणीं पाहून, तेथून कूच करून, आशेरी बऱ्हाणपुरावरून खानदेशांत येऊन, घाट चढून, वरती आले. मागती गंगा उतरून, जुन्नरावरून कोंकणचा मार्ग धरिला. ते माहुलीवरून कल्याणास आले.

दादासाहेब घांट उतरले त्या वेळेस, निजामअल्लीखां बहादर हरिपंतांस बोलले कीं, " आतां आम्ही माघारे जातों. आतां तुमच्या मुलखांत रघुनाथराव आले. यांचा बंदोबस्त तुह्मीं राखावा. असें बोलून नबाब माघारे फिरले. ते फौजसुद्धां भागानगरास दाखल झाले.

इकडे दादासाहेब कल्याणास येऊन इंग्रजांशीं राजकारण करून, आ

६. वजारतामहा—वजारतमआब=वजीरी करण्यास योग्य.

७. टीप ४ पहा.

८. हें राजकारण सुरतेस केलें. बखरींत हरिपंताच्या कर्नल कीटिंग यांशीं गुजरायेंत झटापटी झाल्या त्यांचें वर्णन नाहीं.

पण फौजेसुद्धां मुंबईस दाखल झाले. मग तेथून सरकारच्या फौजा माघाऱ्या फिरल्या. त्या पुरंदर मुक्कामीं जाऊन दाखल झाल्या. इकडे दादासाहेब मुंबईस गेल्यानंतर त्यांणीं इंग्रज लोकांचे आपल्यास साहाय्य मिळाविलें. इतक्या मसलतीस तीन वर्षे लागलीं. त्या वेळेस श्रीमंत महाराज रावसाहेब तीन वर्षांचे झाले. दादासाहेब मुंबईस गेल्यावर इंग्रजाशीं बोलणें लाविलें कीं, " आह्मांस तुह्मीं राज्य साधून दिलें असतां आम्ही आपले राज्यांत दोन आणे तुह्मांस देऊं." अशीं बोलणीं करून कागदपत्र झाले.

---

९. हा तह ता० ६ मार्च १७७५ रोजीं ठरला. या तहांत दादांनीं साष्टी व मुंबई जवळचीं दुसरीं बेटें, वसई, व गुजरायेंतील कांहीं प्रांत मिळून १२ लक्षांचा मुलूख इंग्रजास देऊं केला. खेरीज फौजेच्या पगारा करिता कांहीं रोख पैसा ही कबूल केला. अशी इंग्रजांची मराठ्यांशीं पहिली लढाई सुरू झाली (१७७५—१७८२.)

खालीं लिहिलेल्या गोष्टी बखरींतील वर्णनाशीं ताडून पहाव्या.

(क) गुजरायेंत कर्टिंग साहेबाची व हरिपंत फडक्यांची 'आरास' येथें लढाई झाली. यांत दोघांचा ही पुष्कळ नाश झाला. ही मराठ्यांची व इंग्रजांची पहिली मुलाकत. ता० १८, मे १७७५.

(ख) ही लढाई झाल्यावर गव्हरनर जनरल वारन हेस्टिंग्स यांणीं मुंबईच्या गव्हनरानें राघोबाशीं तह केला तो अगदीं अन्यायाचा व राज्यरीतीस विरुद्ध असें ठरवून, स्वतां कर्नेल अपटन् यास पुरंदर मुक्कामीं कारभाऱ्यांकडे पाठविलें. त्यांणें बापू व नाना यांशीं पुरंदरचा तह केला (ता० १ मार्च १७७६.) यांत राघोबास इंग्रजांनीं आश्रय देऊं नये व त्यांणीं साष्टी गव्हरनर जनरलची मर्जी असल्यास ठेवावी, असें ठरलें.

(ग) पुढें इंग्रजांनीं राघोबास आश्रय दिला व नाना फडणीस फ्रेंच लोकांस आश्रय देऊं लागले वगैरे कारणानीं लढाईची तयारी पुन्हा, १७७८ त झाली.

(घ) बंगाल्याहून गॉडर्ड साहेबांची रवानगी झाली. इतक्यांत, मुंबई इंग्रज लोक राघोबास घेऊन आपटें व पनवेल येथें उतरून बोरघाटानें वरतीं आले. यांत मुख्य कर्नेल इगरटन साहेब होते. क्याप्टन स्टुअर्ट (बखरींतील 'इथुर फांकडा') हा पुढें आला होता. तो लढाईत कारलें येथें पडला. पुढें तळेगांवापर्यंत इंग्रज आले. तेथून पुढें जाण्याचा उपाय न चाले ह्मणून माघारीं जाण्याचा बेत करून निघाले. परत जातां मराठ्यांनीं त्यांस फार मार केला. इंग्रजांनीं ही मराठ्यांची पुष्कळ हानि केली. शेवटीं वडगांवास तह करून, दोन कामदार ओलीस देऊन इंग्रज परत गेले.

(च) इकडे गॉडर्ड साहेब गुजरायेंत दाखल झाल्यावर वडगांवचा तह नाकबूल करून इंग्रजांनीं पुन्हा लढण्याची तयारी केली. शिंदे व होळकर यांस गॉडर्ड साहेबानें गुजरायेंतून हांकून लाविलें व वसई घेतली. कोंकणांत हार्टले साहेबानें कल्याण घेतलें. अस पराक्रम इंग्रजांनीं केला.

(छ) पुढें गॉडर्ड साहेब बोरघाटांत येऊन छावणी करून राहिले. येथें हरिपंत तोंडावर व कोंकणांत पाठीमागें होळकर व परशुराम भाऊ असे पेशव्यांचे सरदारांनीं ति-

याप्रमाणें तह झाला. भडोच वगैरे मुलूख नवा घेतला, तो महादजी शिंदे यांणीं आपल्यास सरकारांतून मागून घेतला. साष्टी खेरीज सारें कोंकण सरकारांत राहिलें.[२०]

इकडे श्रीमंतांस पुण्यास न्यावयाचा बेत ठरला. त्या वेळेस श्रीमंतांस चार वर्षें होऊन पांचवें वर्ष लागावयाचा सुमार झाला होता. तेव्हां अशी मसलत करून, सर्व सरदार—शिंदे, होळकर, गायकवाड, पटवर्धन, विंचूरकर व मानकरी—घोरपडे, निंबाळकर, थोरात, मोहिते, व हुजुरात, असा जमाव, नोफखाना व पायदळ, असे सरंजामानिशीं, मुहूर्त पाहून पुण्यास येण्यासाठीं सरकाची स्वारी, सर्व कारभारी, मुत्सदी व सर्व कारखाने निघाले. दोन दिवसांनीं स्वारी पुण्यास दाखल झाली. त्या दिवशीं शहरांत मोठा समारंभ झाला. सारे शहरचे रस्ते झाडून, कुंकुमाचे सडे घालून, घुड्या तोरणें उभारून, रात्रौ चिराकदानें लावून, मंगळ वाद्यें वाजून, वाड्यांत सुमुहूर्तानें, स्वारी सरकारची दाखल झाली. सर्वांनीं नजर नजराणें करून, मग झाडून सरदार सरकारचे आज्ञेवरून ज्याची जेथें उतरावयाची जागा तेथें जाऊन फौजांसह उतरले. मानकरी, सरदार आपले जागीं जाऊन उतरले. सर्व *कारखाने ठिकाणचे ठिकाणीं दाखल झाले. महालो महालीं सरकारचीं पत्रें पुण्यास स्वारी आल्याचीं गेलीं बाहेरचे पर राज्यांतील वकील होते, त्यांणींहि आपले खावंदांस पत्रें रवानां केली कीं, श्रीमंत सर्व सरंजामासुद्धां पुण्यास दाखल झाले. अशीं पत्रें सर्व वकिलांचीं गेलीं.

इकडे कारभार चालू झाला. त्या वेळेस सखारामबापू व नानाफडणीस मुखत्यार. हरिपंत हे फौजबक्ष. असा प्रकार होत असतां मध्यवर्ती,[२१] असा प्रकार झाला कीं, सखारामबापू यांणीं फितूर केला. तीं पत्रें नानांनीं धरिलीं. त्या समयास महादजी शिंदे यांस नानानीं आपल्यास अनुकूळ करून घेतले. आणि "सखारामपंतयांस नजरबंद करावें," असा इत्यर्थ नाना, पाटीलबोवा व ताया यांचा ठरला. त्या फितुरांत मोरोबादादा फडणीस, व बाळदीक्षित कर्वे अशी मंडळी होती. तितक्यांस कैद करावें असा मंडळीचा नेम होऊन शिंदे यांचे हातें सारी मंडळी कैद करविली.

---

२०. हें सर्व सालप्याच्या तहांत ठरलें (१७८२—८३)

* मागें पृ० २०४ टीप * पहा.

२१. मध्यवर्ती = मध्ये.

ज्या वेळेस सखारामपंतबापू यांस शिंद्यांनीं कैद केलें त्या समयीं बापूंचीं बोलणीं बहुत झालीं. तेव्हां फितुराचीं पत्रें स्वदस्तुर बापुंचीं बापूंस दाखविलीं. त्या वेळेस बापू म्हणतात." असे फितुर माझे खिशांत बहुत आहेत कोणीकडून सरकारचा कारभार निर्विघ्न चालावा. अशी बहुत प्रकारचीं बोलणीं झालीं परंतु अवघ्यांचें एक मत झालें होतें. त्यामुळें कांहीं उपाय चालला नाहीं. सखारामपंत[२३] यांस कैद करून किल्ले सिंहगडु येथें रवाना केले. मोरोबादादा यांस नगरचे किल्लयांत रवाना केलें. बाळदीक्षित कर्वे यांस रायगडास पाठविलें. कामदार वगैरे मंडळी होती, त्या सर्वांस किल्लोकिल्लीं रवाना केलें. तेव्हां पासून नानाची आज्ञा सर्व राज्यांत सुरू झाली. नानाचे आज्ञेशिवाय कांहीं होऊं नये.

बाळाजीपंत[२४] दामले, गारद्यांचे रिसालदार होते. त्या रिसाल्यांतील गारद्यांनीं वाडा बळकावून श्रीमंत नारायणराव साहेब यांस मारिलें. याजकरितां दामले मजकूर यांस सरकारची आज्ञा झाली कीं, "तुम्ही पुण्यांत राहूं नये. निघून काशीस जावें. अतःपर सरकारचीं मर्जी कोणा केळेस काय होईल याचा नेम नाहीं. यासाठीं आतां निघून जावें." अशी आज्ञा होतांच बाळाजीपंत निघोन काशीस गेले. महमद इसफ, खरगासिंग, सुमेरसिंग व तुळाजी पोवार हे पळोन परराज्यांत गेले होते. तेथून धरून आणून त्यांचीं पारिपत्यें यथास्थित करावयाच्या रीतीनें केलीं. त्याचें वर्णन काय करावें? सर्वांचे बोटांस सुया टोंचून, कांकडे बांधून, पेटवून असे मारिले. शेवटीं कोणास हत्तीचे पायीं बांधिले. कोणास तोफेचे तोंडीं दिले. कोणाचीं डोकीं मारिलीं. जितके दादासाहेब यांचे फितुरांत नारायणराव साहेब यांस मारण्याविषयीं जे जे होते, तितक्यांचीं पारिपत्यें केलीं. जे जे मारावयास योग्य ते मारिले. ब्राह्मण होते त्यांस किल्लयावर टाकिले. त्यांचा काळ तेथें कैदेंत झाला. असे सारे निवडून, तितक्यांचा बंदोबस्त नाना यांणीं केला.

याप्रमाणें सारा बंदोबस्त झाला. राज्यकारभार नाना चालवूं लागले. शिंदे यांस हिंदुस्थानांत जाण्याविषयीं निरोपाचीं वस्त्रें दिलीं आणि आज्ञा झाली कीं, "हिंदुस्थानांत जाऊन तेथील बंदोबस्त चांगला राखावा." अशी आज्ञा सरकारची होतांच शिंदे दरकूच हिंदुस्थानांत गेले. होळकर यांस

---

२३. बापूस सिंहगडाहून प्रतापगडावर ठेविलें. तेथून रामगडास नेलें. तेथें तो मरण पावला. ग्रा० ड.

सरकारची आज्ञा तशीच झाली. त्यांसही निरोपाचीं वस्त्रें देऊन रवानगी हिंदुस्थानांत केली. तेही कूच करून हिंदुस्थानांत गेले. तसेच गोविंदराव गायकवाड यांसही आज्ञा सदर्हू प्रमाणें होऊन त्यांस निरोपाचीं वस्त्रें देऊन गुजराथेंत रवाना केलें.

पुणें मुक्कामीं फौज हुजूर ठेविली तिचा चांगला बंदोबस्त केला. तीस हजार स्वार हुजरातेचा, खेरीज मानकरी, एकांडे व शिलेदार, खेरीज सरंजामी, मिळोन पन्नास हजार स्वार नेहमी बारा महिने पुणें मुक्कामीं राहिले. शिवाय अरब, रोहिले, पठाण, शिद्दी, दक्षणी लोक, मुसलमान, रजपुत रांगडे व परदेशी असें पन्नास हजार पायदळ, पुणें मुक्कामीं ठेविलें. शहरांत जागो जाग चौक्या नाकेबंदीच्या ठेविल्या, त्या हौशेमी[२५] लोकांच्या. शहरच्या गिर्दीलें[२६] रामोशी लोक यांचे पहारे चौक्या पाठविल्या. सरकार वाड्या भोंवतीं तटबंदीच्या बाहेर गिर्दीला झाडून सभोंवतीं छपरबंदी करून, हाशमी लोक ठेविले. वाड्यांत सदर बारगीर हजार बाराशें ठेविले. त्याणीं रात्रंदिवस दोनशें असामींनीं कंबरबस्ता करून, तोंड शिलकावून पहाऱ्या पहाऱ्याने नेहमी उभें असावें. दिल्ली दरवाजा व गणेश दरवाजा येथें दोन दोनशें स्वारांचा छबीना[२७] तयार होऊन, घोड्यावर स्वार कंबरबस्ता करून बसलेले, असे छबिने उभे रात्रंदिवस असावे. त्यांच्या नेमणूका पागे यांच्या केल्या[२८]. असा सारा बंदोबस्त झाला.

श्रीमंतापाशीं नेहमी चार असामी ब्राह्मण मंडळीपैकीं, दाजीबा आपटे, मोरोपंत भावे, बाळाजीपंत केळकर यांणीं नेहमी रात्रंदिवस श्रीमंतापाशीं असावें. रात्री जेथें श्रीमंत निजतील तेथें पलंगा भोंवतीं यांणीं निजावें याप्रमाणें जवळ शागिर्द, खिजमतगार, आचारी व खटपटे, अशी सारी मंडळी विश्वासु, वतनदार, असे पाहून ठेविले. इतक्यांवर चौकशी नित्य नानांची याप्रमाणें बंदोबस्त केला. शिवाय खासगीवाले, बांकनीस, व वाड्यांतील मंडळी झाडून यांस अवध्यांस ताकीद कीं, " श्रीमंतांस जपत जावें. "

असा बंदोबस्त केला असतां पुढें सरकारचा व्रतबंध करण्याचा बेत ठर-

२५. हशमी लोक=पादचारी शिपाईलोक.

२६. गिर्दी=१ गस्त, रोंद. २ घेरा.

२७. छबीना=किल्ल्या भोंवतीं वगैरे स्वारांचा पाहरा.

२८. त्यांच्या नेमणुका पागे यांच्या केल्या=पागे यांच्या नेमणुकीस जो पगार, मान, वगैरे हक तेच या नेमणुकासही करून दिले.

ला. तों इतक्यांत बंड[२९] उत्पन्न झालें. पानपतास भाऊसाहेब लढाईचे गर्दींत नाहींसे झाले. त्या नांवाचा भाऊसाहेब असा तोतया झाला. तो कांहीं फौज ठेवून, मुलुखांत खंडणी घेऊं लागला. त्याला सरकारी लोक सामील झाले. त्यामुळें बंडाची बळकटी बहुत झाली. किल्ले घेऊं लागला. राजमाचीकर यांणीं पांच सात किल्ले बंडाचे हवाली केले. असें बंड जमवून खालीं कोंकणांत उतरले. तळे घोसाळें वगैरे किल्ले घेतलें. असें किल्ले घेत दक्षणेंत कोंकणांत रत्नागिरी पावेतों बंड जमवून रत्नागिरी घेतलीं. रत्नागिरी घेण्यास कारण रामचंद्र नाईक परांजपे हे त्यास मिळाले. त्यामुळें रत्नागिरी किल्ला तोतयानें घेतला. चोहींकडे तोतयाचा अंमल चालू लागला. त्याच्या बंदोबस्तास सरकारच्या फौजा व सरदार रवाना झाले. ते तोतयाचा बंदोबस्त जागोजाग करीत चालले. अशा कर्मास एक वर्ष लागलें. किल्ले घेतले होते ते सारे माघारे घेतले. असा बंदोबस्त करित असतां तोतयानें फौजेशीं थोडीशी लढाई केली. परंतु तें बंडच! पोटभरू लोक सभोंवती मिळाले, त्यांच्यानें लढाई होते कीं काय? त्यावेळेस त्यांचा मोड होऊन पळूं लागले. त्यावेळीं सरकारची फौज पाठीमागें लागली. तोतया बहुत मुलुख फिरला. कोठें टिकाव न निघे. शेवटीं आंग्रे यांचे मुलुखांत धरून, पुण्यास आणून, सर्वांनीं ओळखिलें. नानाफडणीस व श्रीमंत पार्वतीबाई साहेब यांणींही ओळखिलें. फडणीस वगैरे मंडळीं होतीं त्यांणींही ओळखिलें. कोणाची ओळख भाऊसाहेब म्हणोन पुरली नाहीं असें झालें. नंतर तोतयास कैद करून पायांत बिडी ठोकून किल्ले सिंहगड येथें पोंचविलें. त्याच्या आगोदर सखाराम बापू त्याच किल्ल्यावर होते. तेथें तोतयास पोंचविलें. तोतयाचा अंत[३०] किल्ल्यावर झाला.

त्यावेळेस जेजे मिळाले होते तितक्यांचीं पारिपत्यें केलीं. राजमाचीकर

---

२९. हें बंड १७७६ साली झालें. सदोबास इंग्रज लोकही अनुकूल झाले होते. पुढें रामजी यादील व विंकबराव फणसे यांणीं त्याचा पराभव केला. पुढें आंग्रे यांणीं धरून आणिल्यावर त्यास हत्तीच्या पायां दिलें. तो कनोजाब्राह्मण किंवा सोनार होता असें म्हणतात. भा. ड.

३०. "सखाराम बापू त्याच किल्ल्यावर होते ते मृत्यु पावले त्याच किल्ल्यावर तोतयास पोंचविलें" असा इदुर प्रतीचा पाठ आहे.

३१. अहमद नगरच्या किल्ल्यावर तो मृत्यु पावला, असेंही म्हणतात.

यांजकडे सात आठ किल्ले होते ते सरकारांत घेतले. रामचंद्र नाईक परांजपे याजकडून रत्नागिरीचें काम दूर करून तेथील मामलत सदाशिव केशव दांते यांजकडे सांगितली. दांते यांजकडे तीन वर्षे काम रत्नागिरीचे होतें तेथील बंदोबस्त सदाशिवभट देवाणजी यांणीं चांगला केला. जे जे तोतयाचा मिळाले तितक्यांचीं पारिपत्यें रत्नागिरी तालुक्यांत चांगलीं केलीं. असा सारा बंदोबस्त झाला. पुढें तीन वर्षांनंतर साठे[३२] यांची भेड सरकारांत मोठी पडली. सबब पुनः रत्नागिरीचें काम परांजपे यांस सांगितलें. तसेंच राजमाचीकर यांजकडे राजमाची ठेविली. पुढें मुलुखांत किल्ले वगैरे येथें सरकारचा अंमल बसवून अंमल सुरळीत चालूं लागला. याप्रमाणें तोतयाचा बंदोबस्त झाला.

इकडे श्रीमंतांची मुंज करावयाचा नेम ठरवून साहित्याची व सरंजामाची तयारी करूं लागले. शके १७०१ त श्रीमंतांचा व्रतबंध झाला. चार दिवस मोठा समारंभ झाला. श्रीमंतांचे घरचें कार्य, तेथील वर्णन काय करावें? पुढें लग्नाचा समारंभ मोठा व्हावयाचा म्हणोन संकळित[३३] सांगितलें. पुढें कारभार चालू झाला. व्रतबंध झाला त्यावेळेस श्रीमंतांचें वय सहा वर्षांचें झालें.

शके १७०४ मध्यें श्रीमंतांचे लग्नाचा बेत ठरला. तेव्हां अगोदर सरंजामाची तयारी होऊं लागली. तमाम लोकांस बलावणीं करावयाचा बेत ठरला. हिंदुस्थान प्रांतीचें राजे रजवाडे वगैरे संस्थानी यांजकडे बलावण्यासाठीं वकील पाठविले. बुंदेले व कोटवाले, जयपुरवाले, व उदेपुर, डीग, कुंभेरी, भरतपुर,[येथील] संस्थानी यांस बलावणीं लग्नाचीं केलीं. नागपुरवाले भोंसले यांसही लग्नाचे बलावणें गेलें. मारवाडांत जोधपुरवाले राजे यांसही बलावणें केलें. तसेंच गायकवाड यांसही बलावणें सरकारचें गेलें. तसेंच हिंदुस्थानांत सरकारच्या फौजा बाळगिणारे शिंदे, होळकर, विसाजीकृष्ण[३४] बिनीवाले, यांसही लग्नास येण्याची आज्ञा सरकारची झाली कीं, "आपापले जागीं सर्व बंदोबस्त करून, जेथें ठाणीं अंमल बसलेले असतील तेथें बंदोबस्त चांगला राखून, तितक्या फौजा तेथें ठेवून, खाशा खाशानीं लग्नास यावें." अशी आज्ञा होतांच त्याच बेतानें

३२. साठे हे माधवरावाचे आजे असें वाटतें.

३३. संकळित=थोडक्यांत.

३४. विसाजी कृष्ण हे हिंदुस्थानांत नव्हते असें वाटतें. ते १७७३ सालीं परत आले. त्यावर पुन्हा हिंदुस्थानांत गेल्याचें कोठें आढळत नाहीं.

अवघा बंदोबस्त करून, खासे लग्नास निघाले. समागमें हिंदुस्थान प्रांतीचे राजे रजवाडे, संस्थानी ज्यांस ज्यांस बोलावणीं होतीं तितक्यांस समागमें घेऊन निघाले. कोणी खासे आले व कोणी कारभारी आले. अशा समुदायानिशीं निघाले. तसेच गुजराथेंतून गायकवाड, आपला गुजराथेचा बंदोबस्त करून निघाले.

इकडे पुण्याहून हैदराबादेस नबाब निजाम अल्लीखां यांस लग्नाचें बलावणें करावयांस पुण्याहून कारकून सरंजाम देऊन पाठविले. ते हैदराबादस वकील सरकारचे होते त्यांणीं नेऊन नबाबांस भेटविले. सर्व मजकूर नबाबांस विदित केला कीं, "आपण वडीलपणें येऊन समारंभ केला पाहिजे." त्या वेळेस नबाब खुषवक्तीत होते, ह्मणोन संतोष पावले. नंतर नबाब बोलले "बहुत आछाहै." असें बोलणें झाल्या नंतर नबाब निजाम अल्लीखां यांणीं आपले फर्जंदांसें हुकुम केला कीं, "राव पंडत प्रधान इन्की शादी होती है तुंमने साथ फौज लेके सरंजाम समेत पुणे शादीकु जाना." असा हुकुम नबाब पोलाजंग ह्यांस झाल्या नंतर सरंजाम फौजसुद्धां पोलाजंग डेरे दाखल झाले.

इकडे दक्षिण प्रांतीं संस्थानी होते त्यांस लग्नाचीं बलावणीं जाहलीं. कितुरवाले देसाई, सुरापुरकर बेरड, रामदुर्गवाले भावे, नरगुंदकर भावे, सावनूर वाले नबाब, टिपूसुलतान, यांस कारकून बलावण्यासाठीं गेले. त्यांनीं जाऊन टिपूसुलतान यांस बलावणें केलें. तेव्हां टिपूनें जबाब केला कीं, "बहुत अछाहै हम् आते".

सातारकर महाराज लग्नासाठीं पुण्यास आणिले. कुरुंदवाडकर, मिरजकर, नासगांवकर, अशी पटवर्धन मंडळी लग्नास निघाली. कोंकणांतून राघोजी आंग्रे, कुलाब्याहून लग्नास आणिले. आनंदराव हरबाजीराव धुळप हेही लग्नास आले. मराठे सरदार राघोजी घोरपडे, निंबाळकर, अक्कलकोटवाले भोंसले, शिंदखेडकर जाधव, भोइटे, धायबर, असे सर्व सरंजामी, पोंवार, सुपेकर, मलठणकर, अमदाबादकर, धारची पोंवार मंडळी, नगर देवळेवाले सुद्धां लग्नास आले. जितक्यांना बलावणीं पोंचलीं, तितके सरंजामासुद्धां पुण्यास निघाले. असा समुदाय शहरा भोंवतीं जमा झाला. तमाम फौजा आपापले मिसळीनें आपापल्या जाग्यावर उतरल्या.

३५. फर्जंद=पुत्र.

अशींच तमाम मामलेदार यांस सरकारचीं पत्रें लग्नास येण्यासाठीं गेलीं होतीं, ते मामलेदार पुण्यास येऊन पोंहोचले. गुजराथ, कर्नाटक, खानदेश, वऱ्हाड, माळवा, बागलाण, कोंकण व गंगथडी व कृष्णाथडी, नीरथडी, सातारा प्रांतींचे व पंढरपुर प्रांतींचे व माणदेशांतील व औरंगाबाद प्रांतींचे असे मामलेदार, आपले आपले सरंजामानिशीं पुण्यास दाखल झाले. तसेंच सरसुभे खानदेश व बागलाण व कर्नाटक, गुजराथ व गंगथडी व कोंकण, असे सर्व सरसुभे पुण्यास येऊन पोंहोंचले. सरदारही आले. ज्यास पुढें इस्तमेल[३६] जाण्याची योग्यता, त्यांस श्रीमंत जाऊन घेऊन आले. ज्यांस कारभारी सामोरे जाऊन आणावयाचें त्यांस कारभारी यांणीं जाऊन आणिलें. अष्टप्रधान, पंत–प्रतिनिधी, पंत–सचीव, पंत–मंत्री, पंत–सुमंत, पंत–अमात्य, पंत–न्यायाधीश, पंत–राज्याज्ञा, पंत–डबीर, असे सारे बलावण्या बरोबर पुण्यास आले. तितक्यांस श्रीमंत सामोरे जाऊन, बहुत मानानें पुण्यास घेऊन आले. सातारकर महाराजही आले. नबाब पोलाजंग* यांस श्रीमंत पुढें जाऊन, इतमामानें घेऊन आले. त्यांजला मुक्कामावर उतरून त्यांचे खाण्यापिण्याचा व सर्व फौजेचे घोडे व हत्ती व उंट इतक्यांच्या दाण्या रतीबाचा जेथपर्यंत राहतील तेथपर्यंत एकदांच बंदोबस्त योग्यतेनुरूप करून दिला. तसेच भोंसले व गायकवाड, होळकर व अष्टप्रधान, किरकोळ सरंजामी, पटवर्धन, विंचूरकर, रास्ते व घोरपडे व निंबाळकर व दरेकर व पोंवार, असे सर्व मानकरी व पागे, इतक्यांचे शिलेदार, एकांडे, पथकी, असा सर्व समुदाय जमा झाला. सर्वांची नांवनिशी लिहितां मोठा विस्तार होईल.

याप्रमाणें तयारी होऊन, वधू निश्चय बाळाजी बहिरव थत्ते[३७], यांची कन्या नेमस्त झाली. लग्नाचा नेम माघमासीं ठरला. कृष्णाजी नाईक थत्ते यांच्या येथें लग्नसमारंभ करावयाचा ठरला. शहरांत आमंत्रण सर्व शहरास झालें. सरकारी मंडळी, मामलेदार मंडळी, एरवी शहरचे लोक, ब्राह्मण मंडळी, गृहस्थ, भिक्षुक, अग्निहोत्री व दीक्षित व शास्त्री व वैदिक व ज्योतिषी, अशीं सर्वांस आमंत्रणें लग्नास झालीं; खेरीज उदमी, व्यापारी व सावकार व सराफ, अशीं सर्वांस आमंत्रणें केलीं. बाहेरचे सरदार गायकवाड व भोंसले व होळकर व नबाब, खेरीज राजे रजवाडे हिंदुस्थानचे, इतक्यांचे

---

(३६) इस्तमेल=इस्तमाली=चाल, चालीप्रमाणें.

* 'पोलादजंग' असें असावें. पण बखरींत सर्व ठिकाणीं 'पोलाजंग' असेंच आहे.

(३७) हे थत्ते दाणेआळींतील राममंदिरांतले. यांस नवलाखे थत्ते म्हणत असत.

वकील होते तितक्यांचे फौज सरंजामीसुद्धां बलावणीं केलीं. अष्टप्रधानासुद्धां आमंत्रणें झालीं.

अशी सर्व सिद्धता होऊन दोन्हीं मंडपीं देवकस्थापना झाली. नवरीची उष्टी हळद श्रीमंतांस आली. देवस्थापना झाली त्या दिवसापासून शहरांत लग्न घरांस शिधे चालू झाले. घरांतील घरधन्यांस, आणखी बिऱ्हाडें होतीं त्यांसुद्धां टीप घेऊन, शिधे पंचपक्वान्नाचे दहा दिवसपर्यंत चालू झाले. तसेंच बाहेरून लष्करें होतीं त्यांस सरंजाम पोंचते होऊं लागले. उत्तम शिधे पक्वान्नासुद्धां द्यावयाची आज्ञा झाली. ज्या दिवशीं देवस्थापना झाली, त्या दिवसापासून आहेराचा समारंभ पांच दिवसपर्यंत होत होता. अहेराच्या कापडाचे शतावधी भोत भरले. श्रीमंतपूजन थत्ते यांजकडून यावयाचें त्या दिवशीं वाड्यांत मोठा समारंभ झाला. सर्वत्र लहान थोर सरदार, होळकर, भोंसले, गायकवाड, पाटणकर, दरेकर, घोरपडे, निंबाळकर, सितोळे, भोइटे, धारकर पोंवार, असे किती गणतीस धरावे. तसेच सर्व पागे, तसेच शिलेदार, तशीच सर्व मंडळी त्या सभेस आली. ब्राह्मण सरदार पटवर्धन, विंचुरकर, रास्ते, राजे बहादर, आपा बळवंत, बन्याबा बापू मेहेंदळे, बहिरो अनंत बेहरे, बारामतीकर, आंग्रे, नबाब पोलाजंग, तसेच अष्टप्रधान, सारे त्या सभेस आले. महाराज सातारकर यांस तख्त बसावयास केलें होतें, तेथें येऊन महाराज बसले. सारी मुत्सद्दी मंडळी व कारभारी व कारकून व नाना फडणीस व हरिपंत तात्या, बाजीपंत अण्णा, रामचंद्र गणेश, त्रिसाजीपंत बिनीवाले, विठ्ठलपंत बाकनीस, महादाजीपंत गुरूजी, नारोपंत परचुरे, बाळाजीपंत लेले, बापुराव केशव, लक्ष्मणपंत देशमुख, नारोपंत चक्रदेव, सदाशिवपंत करमरकर, गोविंदराव काळे, गोविंदराव पिंगळे, फर्डेचे व बेहेडेंयांतील व जामदारखान्यांतील व एकेबरजेतील व शिलेखान्यांतील व जिन्नसखान्यांतील व तोफखान्यांतील व हशमाकडील, त्या त्या कारखान्यांतील दरोगे सरदार कारकुनांसमवेत

---

(३८) फड=सरकारी लिहिणें, वसूल घेणें, इत्यादि व्यवहारांचें स्थल.

(३९) बेहडा=मामलेदार वगैरे कामदारांनीं भलती वहिवाट करूं नये म्हणून अमुक रीतीनें वहिवाट व्हावी, अमुक शिबंदी राखावी, अमुक इनाम, धर्मादाय चालवावे, अमुक रीतीनें वसूल घ्यावा इ० सरकारांतून झालेले नियम किंवा अशा नियमांचा लेख.

(४०) एक बेरजे=कारकून इत्यादिकांच्या नावें लिहिलेल्या जमाखर्चाचा लेख.

(४१) शिलेखाना=चिलखतें, ढाला, तरवारी, बंदुका इ० युद्धोपकरणांचे स्थान, शस्त्रागार.

(४२) दरोगा=देखरेख करणारा.

त्या सभेस येऊन बसले. गोविंद शिवराम खासगीवाले, पानशे व बजाबा पुरंदरे, पोतनीस, चिटणीस, मुजुमदार, असे सर्व त्या सभेत येऊन बसले. कोंकणचे सरदार धुळप व खानविलकर, वसई आरमारचे सरदार सर्व त्या सभेत उभे आहेत. त्या सभेत ५० पन्नास काँठी[४३] सोन्याची उभी राहिली आहे. खेरीज रुप्याचे काठीवाले यांचा नेम[४४] नाहीं. थत्ते यांजकडील मंडळी श्रीमंतपूजन घेऊन आली. तीही सभेत येऊन बसली. सारी सभा नानांनीं अवलोकन करून पाहिली आणि चोपदारास विचारलें, "कोणी यावयाचा राहिला कीं काय ?" असा शोध करितां दादाजी गंगाधर निसबत होळकर, व बाळाजीपंत ठोंसर, असे राहिले होते त्यांस बलावणें जातांच तेही येऊन हजर झाले. अशी सारी मंडळी येऊन बसली. कळवंतिणीचे नाच होतात, वाजंत्र्यांचे बाजे होतात, चौघडे वाजतात. त्यासमयीं शिलेदार कारकून असामी दोघे नानांनीं जवळ बोलावून त्या उभयतांस सांगितलें, "तुम्ही आरसे महालांत जाऊन दाजीबा आपटे व मोरोपंत भावे, यांस सांगावें कीं, सकळ मंडळी येऊन बसली आहे व महाराज येऊन तख्तावर बसले आहेत. थत्ते यांजकडील श्रीमंतपूजनविधी घेऊन बसले आहेत. अशी विनंती करून श्रीमंतांस लवकर घेऊन यावें." असा निरोप कळतांच उभयतां आंत जाऊन त्यांनीं श्रीमंतांस विनंती केली. विनंती करितांच सरकारची स्वारी उठली. आंगावर पोषाग तैमामी[४५] केला. डोकीस फेंटा तमामी, आगांत निमा[४६], पायांत विजार घालून समागमें दाजीबा आपटे प्रमुख मंडळी निघाली. श्रीमंतांचे मस्तकीं शीरपेंच व कलगी व तुरा मोत्यांचा व कानांत चौकडा, गळ्यांत मोत्यांच्या व पाचेच्या माळा, हातांत पोंच्या, अशी स्वारी सरकारची निघाली. समागमें खिजमतगार मंडळी, आपआपले हुद्दे[४७] घेऊन चालते झाले. अशी स्वारी सरकारची जेथें मंडळी सभा होऊन बसली होती, त्या दरवाज्याजवळ येतांच सारे चोपदार ललकारतांच समोर महाराजांनीं पाहिलें. त्या वेळेस दाजीबा आपटे यांणीं श्रीमंतांचे हातांवरून फुलांचा हार गुंडाळून[४८], तेथून श्री-

---

(४३) सोन्याच्या काठीचे चोपदार=असे चोपदार असणारे राजे.

(४४) नेम नाहीं=अमुक असें सांगवत नाहीं.

(४५) तमामी=ज्यांत उभें सूत जरीचें व बाणा रेशमाचा असतो अशा कापडाचा.

(४६) निमा=आंगारख्याचा एक भेद आहे.

(४७) हुद्दे=जागा, हत्यारें किंवा सामान.

(४८) हातांवरून फुलांचा हार गुंडाळला—कधीं कधीं रुमालही गुंडाळतात. हें दासत्वाचें दर्शक होय.

मंत अदब[५१] बजावीत चालले. ते तख्तापाशीं जाऊन, मुजरा करून, राजापुढें उभे राहिले. त्या वेळेस सकळ सभा, नबाब पोलादजंग सुद्धां, उभी राहिली. त्या समयीं एकदांच साऱ्या चोपदारांची ललकारी झाली. तें पाहून नानांसुद्धां कित्येकांचे नेत्रांस आनंदाश्रु लोटले. मग राजांनीं श्रीमंतांस बसावयाची जागा दाखविली. तेथें श्रीमंत महाराजांचे उजवे बाजूस तख्तानजीक बसले. नंतर श्रीमंतपूजनविधी झाला. त्या वेळेस भिक्षुक, ब्राह्मण, शास्त्री, पंडित, ज्योतिषी, अग्निहोत्री, वैदिक बसले होते त्यांस देकार वांटिला. सर्वत्रांस पानसुपारी झाली. अत्तरगुलाब, हार, गजरे, तुरे, सर्वत्रांस मानकरी व शिल्लेदार, व परराज्यांतील आले होते त्यांस देऊन, सभारंग झाला. आवघी मंडळी श्रीमंतांची आज्ञा घेऊन जाती झालीं. महाराज राजे उठले. त्यांस श्रीमंत दरवाज्यापावेतों पोंहोचवीत गेले. तेथून महाराज यांणीं श्रीमंतांस आज्ञा केली कीं, "माघारें जावें." नंतर जेथें महाराज उतरले होते तेथें गेले. तसेच नबाबांसही पोंहोचविलें. असा श्रीमंतपूजनाचा विधि झाला.

दुसरे दिवशीं तेलफळ नवरीकडे सरकारांतून निघालें. त्या समयीं थत्ते यांचे मांडवांत वऱ्हाडी व मानकरी व मुत्सद्दी व सरदार व बाहेरील संस्थानी वगैरे लग्नास येतील त्यांची मुदारत[५०] करण्याविषयीं थत्ते यांचे मांडवांत राघोजी आंग्रे सरखेल[५१] यांची व हरिपंत फडके यांची नेमणूक झाली. वऱ्हाडी मानकरी यांची बसविण्याची योग्यता पाहून ज्या ज्या ठिकाणीं जे जे बसवावयाचे त्या त्या ठिकाणीं बसवून, अत्तरगुलाब, पानसुपारी, हार, तुरे, गजरे, वांटावयास सरकारांतून कारकून नेमून दिले. त्यांस ताकीद कीं, "तात्या व सरखेल सांगतील त्याप्रमाणें तुम्हीं चालावें." अशी नेमणूक तेथील झाली.

इकडे सरकारांत आहेराचा समारंभ चालला. राजे महाराज सातारकर, अष्टप्रधान, नबाब, भोंसले, होळकर, गायकवाड, मानकरी मंडळ घोरपडे, निंबाळकर वगैरे, मुत्सद्दी मंडळी यांचे व मामलेदार मंडळी व सरसुभे संस्थानी राजेरजवाडे यांचे सर्व वकीलांचे, तसेच पागे, पथके, शिल्लेदार, रिसालदार, या सर्वांचे आहेर सरकारांत झाले. तेलफळ गेलें होतें तें माघारें येऊन थत्ते यांजकडून रुखवत सरकारांत आलें. रुखवताचा समारंभ होत आहे तों वर न्यावयास थत्ते यांजकडून आले. वर-प्रस्थानाची सिद्धता झाली.

---

(५१) अदब बजावीत=नम्रतेनें मुजरा करीत.

(५०) मुदारत=मुजारत, आदरसत्कार.

(५१) सरखेल=आंग्र्यांचें उपपद (मूलार्थ 'स्वारांच्या तुकडीचे अधिपति' असा आहे)

श्रीमंत देवास नमस्कार करून स्वारी बाहेर निघाली. थोरला हत्ती, विनायक गज, आणवून त्याजवर रूप्याची अंबारी ठेविली. त्यांत श्रीमंत बसले. पाठीमागें खवासखान्यांत आपा बळवंत व अमृतराव पेंठे हातीं चवऱ्या घेऊन बसले. पुढें खास जिलबीस बोथाटी बरोबर विटेदार व बाणदार व लगी, त्यांच्यापुढें खासबेदार[५२] अशी जिलीब पुढें चालली. जिलबीपुढें वाजंत्र्यांचे ताफे ताशेमरफे दोनशें वाजूं लागले. त्यापुढें चौघडे वाजतात. त्यांचे पुढें जिलबीचे हत्ती शेंपन्नास चालिले आहेत. त्यामध्यें जरीपटक्याचा हत्ती. मागें कोतवाल घोडे पांचसातशें सोन्याचे गंडेपट्टे व पाठीवर भरगच्ची झुली, गळ्यांत मोहोरा पुतळ्यांच्या माळा, [असे चालले.] जिलबीच्या हत्तीपुढें पांच हजार खासे, घोड्यांवर स्वार होऊन, बंदुकांचे आवाज करीत चालिले आहेत. त्यांचेपुढें सांडणी स्वार शेंदोनशें व सुतरें[५३] स्वार शेंपन्नास, तोफांचे आवाज करीत चालले. त्यांच्यापुढें दहा हजार स्वार चालिला. अशी स्वारी लग्नास वाडा डावा घालून निघाली. तेव्हां आघाडी पानशे यांचे वाड्यापाशीं होती. श्रीमंतांच्या अंबारीमागें साहेब[५४] नौबती वाजत चालल्या. वाड्यापासून तोफखान्या पावेतों एकसारखा फौजेचा थाट उभा राहिला आहे. सरकारचे अंबारीमागें वऱ्हाडिणी बायका यांणीं चालावें. बायकांमध्यें पुरुषांची दाटी न होई अशा बेतानें सभोवती शिपाई चालिले. त्यांच्या मागें भिक्षुक मंडळी, शास्त्री, पुराणीक, अग्निहोत्री, ज्योतिषी व वैदिक, असा समुदाय चालला. त्यांच्यामागें मोठाले सरदार, मानकरी, होळकर, गायकवाड, भोंसले, विंचुरकर, पटवर्धन, राजे बहादर, गणेशपंत बेहरे, बहिरो अनंत, घोरपडे, निंबाळकर, जाधव, दरेकर, पाटणकर, थोरात, मोहिते, भोइटे, अक्कलकोटवाले, असे मानकरी चालिले. त्यांच्यामागें सातारकर महाराज, अष्टप्रधान समवेत, व त्यांच्या मागें नवाब पोलाजंग आणि राजेरजवाडे, संस्थानी, परराज्यांतील वकील, असा समुदाय मिरवत चालला असतां त्यांच्यामागें सरकारची मुत्सद्दी मंडळी, नाना फडणीस सुद्धां, समागमें कारकून मंडळी, शेट, सावकार, उदमी, असा पुण्यांतील समुदाय चालला. त्यांच्या मागें पागे सकल, व कारखानदार सरकारचे व दरकदार पोतनीस, चिटणीस, मुजुमदार, असे मिरवत असतां त्यांच्या पाठीमागें

(५२) खासबदार } =खाशांची बंदुक वगैरे शस्त्रें बाळगिणारा.
=खासबरदार }

(५३) सुतरस्वार=सांडणीस्वार.

(५४) साहेब नौबत=हत्तीवरील मोठी नौबत.

पागा, घोड्यावर स्वार होऊन चालले. उंटावरील नौबती शतावधी वाजतात. अशा थाटानें व अशा समुदायानें मोठ्या सरंजामानें चालत असतां शहरचे लोक दुरस्ता माड्यांवर व गच्चयांवर उभे राहून तमाशा पहातात. त्या समयीं शहरचे लोकांनीं सोन्या रूप्याचीं फुलें श्रीमंतांवर उडविलीं. अशी स्वारी समारंभानें नवरीचे मंडपांत पोहोंचली.

त्यासमयीं जलकुंभ मस्तकीं घेऊन दासी पुढें उभ्या राहिल्या. दहींभात वरून ओंवाळून टाकिले. कुळंबिणी घागरी घेऊन उभ्या होत्या त्यांस देणगी देऊन स्वारी मंडपांत दाखल होऊन, वरासनी बसले. वरकड मंडळी मंडपांत दाखल झाली. अगोदरच राघोजी आंग्रे व हरिपंत तात्या सोयऱ्यांचे मंडपांत तरतुदीस ठेविले होते, त्यांनीं पुढें येऊन, सारे मंडळीस आंत घेऊन जाऊन, ज्या ज्या ठिकाणीं योग्यतेनुरूप बसावयाचे तसे बसविले. श्रीमंत बसले त्या ठिकाणीं आपा बळवंत व अमृतराव पेंठे व दाजीबा आपटे वगैरे झाडून मंडळी बसली. नंतर मधुपर्क-विधि होऊन पाणिग्रहण-विधि झाला. त्यासमयीं वाजंत्र्यांचे बाजे, चौघडे व नौबती, अशीं एकदांच सारीं वाजूं लागलीं व तोफांची सरबत्ती झाली. मग विवाह होम होऊन ब्राह्मणांस दक्षिणा मंडपांत वांटिली. मंडपांत वऱ्हाडी होते त्यांस पानसुपारी, हार, गजरे, तुरे, वांटिले. मग सर्वत्र मंडळी सरकारचा निरोप घेऊन निघाली. ती आपापले ठिकाणीं गेली. श्रीमंत मात्र राहिले.

तेथें चार दिवस समारंभ भोजनाचा झाला. मुत्सद्दी मंडळी व बाहेरचे वऱ्हाडी सरदार वगैरे ह्या अवघ्यांस चार दिवस यथासांग सोहळा झाला. बाहेरची सरदार मंडळी व मराठे मानकरी यांस भोजनें सरकार वाड्यांत झालीं. मोठी दक्षणा देकार रमण्यांत झाला. चार दिवस झाल्यावर [५५] साडे होऊन वरातेची मिरवणूक निघाली. त्या दिवशीं शहरांत सारे रस्ते झाडून, सडे टाकून, चिराकदानें लाविलीं. सरकारची स्वारी अंबारींत बसून वाड्यांत यावयास निघाली. सारे सरदार, मानकरी, राजे रजवाडे, सातारकर महाराज, अष्टप्रधान व पोलाजंग, आपले सरदार लोक सुद्धां, जसे जाते वेळेस लग्नास गेले तसेच येते वेळेस त्याच थाटानें मिरवत हवया, नळे, चंद्रजोती, झाडें नाना तऱ्हेचीं, सोडीत सोडीत मिरवत सुमुहूर्तानें वाड्यांत दाखल झाले. नाच रंग सर्व होऊन, लक्ष्मीपूजन होऊन, सर्वांस पानसुपारी वगैरे अत्तर गुलाब, हार तुरे, वांटिले. मग सर्वांस घरीं जाण्याचा हुकूम झाला. सर्वत्र आपापले ठिकाणीं गेले.

(५५) साडे=ऐरणीपजनाचे वेळीं वधूस वस्त्रें देण्याचा समारंभ.

दुसरे दिवसापासून सर्वत्र लोकांस मेजवानीचीं आमंत्रणें करून भोजनास बलाविलें. मंडळी तितकीच आली. वाढावयास सर्व कारकून मंडळी नेमिली. तूप वाढावयास शहरचे सराफ[५६] नेमिले. एक एका पदार्थास एक एक कारकून नेमिला. सारे कारकून पीतांबर नेसून, शालजोड्या कंबरेस बांधून, वाढावयास लागले. चार चार कारकुनांमागें एकेक शिप्या हातीं ओलीं धोत्रें घेऊन वाढणारांचे घाम पुशीत असे. असा रोज समारंभ होत राहिला. होळकर, गायकवाड, भोसले, व सरकारचे मानकरी—घोरपडे, जाधव, निंबाळकर, पाटणकर, दरेकर, मोहिते, शिरके, थोरात, धुळप, खानविलकर,—अशी मंडळी व पागे, पथके सुद्धां, शिल्लेदार, एकांडे, अशा अवघ्यांस भोजनास घालून सर्वांस पोषाग योग्यतेनुरूप दिले. तसेंच ब्राह्मण सरदार विंचूरकर, पटवर्धन, रास्ते, बेहरे, बाहिरो अनंत, राजे बहादर, बारामतीकर, आपा बळवंत, बन्या बापू मेहेंदळे, पुरंदरे, पानशे, अशा सर्वांस अलंकार, वस्त्रें योग्यतेनुरूप दिलीं.

शेवटीं नबाब पोलाजंग यांस जाफत करण्याचें बलावणें केलें. त्या दिवशीं पंधराशें खासा नबाबाचे समागमें आला. त्यांस भोजनास पंधराशें रिकाबी[५७] रुप्याच्या नव्या करविल्या त्या सर्वत्रांस भोजनास मांडिल्या. खालीं बिछायती घालून, वरती चादरा पांढऱ्या सफेत पसरून, त्याजवर पंक्ति मांडिल्या. कारकून मंडळी आंगांत ज्यामे निमे घालून, पायांत विजारी घालून, कंबरेस पटके बांधून, वाढावयास लागली. सर्वत्रांचीं भोजनें झालीं. अवघ्यांनीं वाहवा केली. मग विडे, पानसुपारी, अत्तरगुलाब, हारतुरे गजरे, देऊन सर्वत्रांस पोषाग दिले. नबाबांस जवाहीर दिलें. असें होऊन सर्व आपले गोटांत गेले. सरदार मानकरी व शिल्लेदार कोणी राहिला नाहीं. असे सर्वत्रांचे सत्कार झाले.

पाठीमागून मामलेदार मंडळी, सरसुभे, या सर्वांचीं आतिथ्यें झालीं. असें लग्न एकमास पर्यंत झालें. सर्वांस निरोप झाला. सर्व सरदार—होळकर, गायकवाड, नबाब, भोंसले सुद्धां—सरकारचा निरोप घेऊन आपापले ठिकाणास गेले. तसेच सर्व संस्थानिक हिंदुस्थानचे आले होते तेही गेले. सातारकर महाराज पुण्यास आणिले होते त्यांस मोठे समारंभानें साताऱ्यास पोहोंचविलें. दीड महिनापर्यंत लग्नाशिवाय कारभार दुसरा झाला नाहीं.

---

(५६) सराफांच्या नेमणुकीचें विशेष कारण काय? काटकसरीनें खर्च करणारे म्हणून तर नव्हे ?

(५७) रिकाबा—रिकाब्या=ताटें.

लग्नसंबंधी सर्व कारभार आटोपिल्या पुढें राज्य संबंधी कामकाजें करूं लागले. फौजेच्या खर्चाचे बंदोबस्त केले. तेव्हां कोणे एके समयीं फौजेचें धरणें तात्यांचे येथें बसलें. शिलेदार गार्दी धरण्याला असतां सदाशिवपंत करमरकर यांशीं गाद्यांची कटकट झाली. त्या कज्यांत सदाशिवपंत ठार झाले. पुढें फौजेचे खर्चाचा बंदोबस्त सरकारांतून झाला. सदाशिवपंत यांच्या जागेवर नारोपंत चक्रदेव कारभार करूं लागले. मध्यें इंग्रज यांचें बोलणें सरकारांत पडलें कीं, "आमचा एक वकील नेहमीं पुण्यांत सरकारांत असावा."

इकडे श्रीमंत रावसाहेब लग्न झाल्यानंतर नऊ वर्षांचे झाले. तेव्हां श्रीमंतांचे मनांत आलें कीं नाना तऱ्हेचे खेळ खेळावे, शिकारखाने बाळगावे. असा मजकूर जवळच्या मंडळीनें नानांचे कानावर घातला. त्याजवरून नानांनीं तऱ्हे तऱ्हेचीं श्वापदें व पक्षी मिळविले. सात आठ मैना बंगाली बोलणाऱ्या, तसेच बोलणारे पोपट, यांचे पिंजरे चांगले मिळविले. तसेच चंडोल पक्षी यांचे पिंजरे सात आठ आणविले. त्याजवर सात आठ माणसें ठेवून त्याणीं नेहमीं पिंजरे पहात बाळगीत असावें, असें केलें. तशीच बदकें, पाणकोंबडीं, मोरांच्या जोड्या दहा पांच आणून ठेविल्या. तशींच हरणें शें दोनशें, काळवीट सुद्धां, वाड्यांत आणवून ठेविलीं. चित्ते दोन चार आणून बांधिले. पांच सातशें ससे काळे, पिवळे, अबलक[५८] असे पर्वतीच्या वाटेवर बागेत तळ्याचे कांठीं खोली बांधून तींत ठेविले. त्याजवर माणसें चाकर ठेविले. तसेच दहा बीस वाघ पर्वतीस मोठा सोपा बांधून त्यामध्यें सांखळदंडानें बांधून ठेविले. त्यांत संभु वाघ म्हणून मोठा पटाईत नुसता एकजात पिंवळा, लहानशा घोड्या एवढा होता. त्याजवर दर्वेशी चाकर ठेविले. गेंडे हिंदुस्थानांतून महादजी शिंदे यांणीं पाठविले. दहा बीस जोड्या एडक्यांच्या ठेविल्या. पाहिलवान कुस्त्या घेणारे सरकारांत चाकर ठेविले. तसेच वज्रमुष्टी[५९] यांच्या जोड्या सरकारांत पांच सात चाकरीस ठेविल्या. छडी खेळणेवाले, व दांड खेळणेवाले, असे नेहमीं हुजूर ठेविले. तिरंदाजी खेळणारेही असामी दोन चार श्रीमंतांपाशीं हुजूर ठेविले. तिरंदाजी व दांडछडी यांचा थोडा अभ्यास श्रीमंतांनीं केला. सायंकाळीं तालीम—खान्यामध्यें सरकारची स्वारी जाऊन तोही अभ्यास थोडासा करी; मुद्गल पेलणे व लेजीम खेळणें खेळे. श्रीमंत रावसाहेब बहुत खेळले. नेहमीं

(५८) अबलक=चित्रविचित्र.

(५९) वज्रमुष्टि= मल्लाचे एक आयुध. तें आयुध वापरणारे मल्ल.

दोहों चोहों दिवशीं पहिलवानाच्या कुस्त्या व वज्रमुष्टींच्या लढाया, होऊं लागल्या. त्याची सरशी होईल त्यास सरकारांतून बक्षीस मिळत असावें. असा नित्य खेळण्याचा पाठ चालला. घोडीं फिरविणें व बैंथाड्या खेळणें हाही अभ्यास श्रीमंतांनीं केला. खुले हत्तीवर हत्तीच्या किलँड्यांत बसून हत्ती चालविणें हाही अभ्यास श्रीमंतांनीं केला. नित्य हत्ती वाघाच्या लढाया व एडक्यांच्या लढाया व सांबरांच्या लढाया होत. चित्ते स्वारीमध्यें चालवून शिकार खेळणें, हाही पाठ आठ पंधरा दिवशीं स्वारींत चालत असे. नाना तऱ्हेचे खेळ. खबुतरें बहुत पाळिलीं होतीं त्यांजवर माणसें ठेविलीं. इतक्यांचे खाण्यापिण्याचा बंदोबस्त ठेविला. तसाच वाघाचे खाण्यापिण्याचा बंदोबस्त केला. दर वाघास, वाघ पाहून, मांसाची नेमणूक करून दिली. याप्रमाणें नाना तऱ्हेचे खेळ खेळत सायंकाळच्या समयीं चार घटका दरबारही करीत असावें असा नित्य पाठ चालविला.

[आमचा एक वकील नेहेमी पुण्यांत सरकारांत असावा असें] इंग्रजांचें बोलणें नानांचे मनास येऊन, 'बरें आहे' म्हणून बोलून, शंभर लोकांनिशीं संगमावर बेटांत जागा नेमून दिली. तेथें बेटांत एक खासा गोरा व शंभर कुडतीवाले असे रहावे. बहिरो पंत मेहेंदळे इंग्रजांचे बोलण्यास नेमून दिले. बहिरो पंताखेरीज दुसऱ्याचे हातून बोलणें इंग्रज यानें बोलूं नये असा नेम ठरवून इंग्रजांस ती जागा दिली. तेव्हां इंग्रज यानें सरकारांत विनंती केली कीं, "आमचे खाण्यापिण्याचे जिन्नस मुंबईहून नेहेमी हरहमेशा येतील त्यांस सरकारची आज्ञा बोरघाटावर असावी." असें बोलणें इंग्रजांचें पडलें असतां तो मजकूर बहिरोपंत यांणीं सरकारांत समजाविला. त्या समयीं नानांची आज्ञा झाली कीं, "तीन म्याणे जिनसाचे तुमचे खाण्याचे येतील. त्यांस हरहमेशा सरकारांतून मनाई व्हावयाची नाहीं. एखादी गैरवाजवी गोष्ट करूं लागल्यास त्या गोष्टीचा मुलाजा[६२] सरकारांतून होणार नाहीं." अशी निक्षून नानांची

---

(६०) किलावा=हत्तीच्या गळ्यांत सुताच्या दोरीचें पेंडे महाताचे पाय अडकाविण्यास घालतात तें.

(६१) पुण्याच्या दरबारांत पहिले इं० वकील मि० मास्टिन साहेब यांची नेमणूक श्री० माधवराव बल्लाळ यांच्या कारकीर्दीत झाली. पेशव्यांचे घराण्यांतील कलह वाढविता आल्यास तसें करून मराठ्यांस हैदराकडे मिळूं देऊं नये म्हणून हुकूम आंतून मुंबई सरकारानें मि० मास्टिन यांस दिला होता. तो कितपत बजाविला गेला हें कळत नाहीं. असो, मि० मालेट यांची नेमणूक १७८५ सालीं झाली. ग्रां० ड०.

(६२) मुलाजा=कानाडोळा, क्षमा.

आज्ञा झाली. तो मजकूर मेस्तर मालिट याजपाशीं मेहेंदळे यांणीं सांगितला. तेव्हां ती गोष्ट मालिट यांणीं कबूल केली. मग तो मजकूर बहिरोपंत यांणीं सरकारांत कळविला. त्याजवरून सरकारची आज्ञा जकाते यांस झाली कीं, "इंग्रज यांजकडील तीन म्याणे हरहमेशा येतील त्यांस तुम्हीं मनाई करूं नये." असें झालें असतां कांहीं एके दिवशीं इंग्रज यांचे मनांत विकल्प येऊन त्यांणीं आपले ठिकाणीं मसलत केली कीं, "आम्हीं येथें वकिलीचे कामावर राहतों, परंतु आम्हांजवळ तोफा नाहींत. याची तजवीज केली पाहिजे. म्हणून सरकारची आज्ञा तीन म्याण्यांची आहे त्या म्याण्यांमध्यें दोन जंबुरे घालून आणावे." अशी मसलत करून इंग्रज यांणें मुंबईहून मेण्याची निघावयाची वेळ झाली त्या समयीं दोन म्याणे स्त्रावयाचे भरले. एक तांबडा मेणा होता त्याजमध्यें दोन जंबुरे घातले आणि तिहींला कुलुपें घालून, मेणे मुंबईहून रवाना झाले. रवाना होतांच ती बातमी टाकोटाक नानांस येऊन पोहोचली. त्यासमयीं नाना यांणीं बळवंतराव जकाते यांस बलावून आणून समक्ष आज्ञा केली कीं, "या खेपेस इंग्रज यांचे म्याणे येत आहेत, त्यांत दोन म्याणे वर्ते येऊं द्यावे. तांबडा म्याणा आहे तो चौकीवर पाडून ठेवावा." अशी आज्ञा सरकारची होतांच त्या समयींच जकाते यांचा शिपाई बोरघाटास टाकोटाक येऊन म्याणे तेथें येतात तों तांबडा म्याणा चौकीवर पाडून ठेविला. दोन म्याणे पुण्यास येऊन दाखल झाले. तेव्हां इंग्रज पाहून घाबरला. आणि बहिरोपंत मेहेंदळे यांस मालिट यांणें बलाकून नेऊन, सांगितलें, "कीं आमचे तीन म्याणे यावयाची आज्ञा सरकारची आहे. असें असतां आजच्या खेपेस आमचा, एक म्याणा कां अडकाविला? त्यास हा मजकूर नानांचे कानावर घालून मेणा आमचे येथें येऊन पोहोंचे असें करावें." तेव्हां बहिरोपंत मेहेंदळे नानांकडे आले. मालिट यांणीं मजकूर सांगितला होता तो ऐकून घेऊन नानांनीं उत्तर केलें, "आज नेहेमी मेणे येतात, कधीं अडकावा झाला नाहीं, आतांच कां अडकाविला?" तेव्हां बहिरोपंत यांणीं उत्तर केलें, "हा मजकूर मला समजला नाहीं." त्या समयीं नाना यांणीं बहिरोपंतास सांगितलें कीं, "त्यांस तुम्हींच विचारा कीं, 'नेहेमीं तुमचे मेणे येतात आणि आजच्या खेपेस कां आडकाविला?' असें नानांनीं विचारलें म्हणून मालिट साहेब यांस विचारावें." त्यासमयीं बहिरोपंत मागती बैठांत जाऊन सरकारांत मजकूर झाला तो मालिट यांस समजाविला, आणि बहिरोपंत त्यांस म्हणतात, "काय मजकूर आहे? कां अडकाविला?" असें नानांनीं विचारिलें. तेव्हां मालिट साहेब यांणें उत्तर केलें कीं,

" नानांची व माझी भेट झाली पाहिजे म्हणजे याचा खुलासा होईल." तेव्हां मेहेंदळे यांनीं पुनः नानांकडे येऊन विनंती केली कीं, " नानांची माझी भेट झाली पाहिजे, " असें त्याचें बोलणें आहे. त्यासमयीं नानांनीं उत्तर केलें कीं, " उदईक दरबारचे वेळेस त्यांजला घेऊन यावें." अशी आज्ञा होतांच बहिरोपंत यांणीं त्याजकडे सांगून पाठविलें कीं, " उदईक दरबारचे वेळेस यावें म्हणून नानांची आज्ञा झाली आहे." मग दुसरे दिवशीं बहिरोपंत यांनीं वाड्यांत येऊन नानांस विनंती केली कीं, " त्याला येण्याची आज्ञा झाली पाहिजे." तेव्हां बाहिरोपंत हा सरकारचा जासूद घेऊन कुंभारवेशीपाशीं जाऊन तेथील चौकीवर परवानगी सांगून, मालिट साहेब यांस शहरांत घेऊन आला. त्या दिवशीं वाडयांत दरबार केला होता. तेथें इंग्रज येऊन सलाम करून बैठकीवर बसला. मग, इंग्रज यास आपली भाषा येत नव्हती तेव्हां दुभाषी याणें नानांस विनंती केली कीं, " साहेब यांचें म्हणणें असें आहे कीं, ' आमचा मेणा घाटावर अडकाविला आहे त्यास पुण्यास येण्याची आज्ञा असावी.' त्या वेळेस दुभाष्या यांशीं नानांनीं उत्तर केलें, " आजपावेतों मेणे कधींही अडकाविले नाहींत, आतांच कां अडकाविले ? म्हणून त्यास विचारावें." तेव्हां दुभाष्यानें मालिट यांस मजकूर सांगितला. तो ऐकून घेऊन मालिट साहेब याणें उत्तर केलें, " आजपासून अशी गोष्ट आम्हांपासून होणार नाहीं. झाली येवढी सरकारानें आम्हांस माफ करावी." तो मजकूर नानांस समजाविला. त्यावेळेस नानांनीं उत्तर केलें कीं, " मेणा माघारा जाईल. फिरून अशी गोष्ट झाली असतां त्याची तजवीज सरकारांतून होईल." असें सांगितल्यावर जकाते यांस सरकारची आज्ञा झाली, " मेणा माघारा जाऊं देणें." त्यासमयीं घाटांतून मेणा माघारा मुंबईस गेला. त्यासमयीं इंग्रज याणें आपले बुकावर लिहून ठेविलें कीं, " या राज्यांत नाना आहेत तों पावेतों या राज्याची गोष्ट कोणीं बोलूं [६३]नये."

पुढें टिपूशीं बिघाड सरकारचा झाला तेव्हां टिपूवर मोहीम सरकारची झाली. त्या स्वारीस खुद्द नाना फडणीस व हरिपंत तात्या गेले. ती

---

(६३) हा इंग्रजांचा युक्ति लढविण्याचा प्रयत्न कोठें इंग्रजी इतिहासांत आढळांत येत नाहीं. ' बातमी ठेवण्याविषयीं नानाची हद्द असो ! ' असे उद्गार मात्र कोठें कोठें आढळतात. या वरील वाक्याप्रमाणेंच कर्नल पामर, दुसरे एक रेसिडेंट, नाना मृत्यु पावल्यूचें वर्तमान ऐकून म्हणतात, " नाना गेले, व त्यांबरोबर मराठीशाहींतील शहाणपणा व बातबेतही गेला ! "

स्वारी बदामीची. त्या वेळेस नबाब हैदराबादेहून टिपूवर चालून आला. बारा महिने मोहिमेस लागले. त्यासमयीं कर्नाटकांत मुलूख घेतला व बदामीचा किल्ला घेतला. मोंगलांनीं आदवणी वगैरे माहाल घेतले.

त्या स्वारीस अशी गोष्ट झाली. नबाब रात्रीचे ठिकाणीं जनानखान्यामध्यें बसले असतां नबाबांची मर्जी बहुत दिलगीर होऊन खप्पा झाले आहेत हें पाहून बक्षी बेगम यांणीं नबाबांस अर्ज केला कीं, "आज सरकारची मर्जी अशी दिलगीर खप्पा कां झाली ? आज आपल्यास कोण्या गोष्टीची चिंता आहे असें नाहीं, व आपल्यास तूर्त शत्रुही कोणी नाहीं. मोहीमशीर आहों. असें असतां मर्जी खप्पा होण्याचें कारण काय ? पेशवेही आज आपल्यास अनुकूळ आहेत. असें असतां मर्जी गेली याचें कारण मला समजलें पाहिजे." तेव्हां तो मजकूर ऐकून घेऊन नबाब बक्षी बेगम यांस बोलले कीं, "काय मजकूर तुजला सांगूं ?" तेव्हां ती म्हणते, "मला मजकूर कळूं नये अशी कोणतीही गोष्ट नाहीं, मग एवढीच मला कळूं नये कीं काय ?" त्या वेळेस नबाब बोलतात, "तूं विचारिलेंस त्याचें उत्तर असें आहे कीं, आपण सर्व गोष्टीनीं मजबूद आहों. परंतु आमचे दौलतींत माणूस कोणीं नाहीं म्हणून माझी मर्जी जात राहिली." मग दुसरे दिवशीं नबाब जनानखान्यांत बसले आहेत, बक्षी बेगम जवळ आहेत, अशा समयास नाना फडणीस यांची चिठ्ठी जाऊन पोहोंचली. नाना यांणीं फार्सनीस बलावून फारशी चिठ्ठी लिहविली, "काल आपली मर्जी जात राहिली कीं दौलतींत माणूस कोणीं नाहीं, यासाठीं मर्जी खप्पा झाली तर एवढ्या साठीं आपली मर्जी जाऊं देऊं नये. आम्हीं आपले ठिकाणीं आमचें पेशवे सरकार व आपलें सरकार हीं दोन मानीत नाहीं. जसे आम्हीं पेशव्यांचे चाकर तसेच आपले. जो हुकूम करणें तो आम्हांस फर्मावीत जावा. आम्हीं बजावून देऊं." अशी चिठ्ठी वाचून बक्षी बेगम यांस नबाब बोलिले कीं, "काल तूं आणि मी येथें ही गोष्ट बोलत होतों. ही बातमी नानास

---

(६४) ही मोहीम १७८६।८७ सालची. ईत बदामीचा किल्ला सर करीपर्यंत नाना फौजेंत होते. नंतर पुण्यास आले. हरिपंत व तुकोजी होळकर हे पुढें कोपाळ, बहादर भेंड्यापर्यंत गेले होते. पुढें टिपूनें एकदम तहाचें बोलणें लाविलें. त्यांत पेशव्यांस बदामी, कित्तूर, नरगुंद व दुसरे त्यांणीं घेतलेले प्रांत दिले व रोख ३० लक्ष रु० देऊन १० लक्ष आणखी देण्याचें कबूल केलें.

(६५) दौलतींत माणूस कोणी नाहीं=पदरीं योग्य चाकर नाहींत.

(६६) फारसनीस=फारशी लिहिणारा कारकून.

पोंहोंचली कशी ? आणि त्याची चिट्टी येथें आली कशी ? अशी माणसें आमचे दौलतींत नाहींत म्हणून माझी मर्जी गेली होती. " मग दुसरे दिवशीं नाना फडणीस यांस नबाब यांणीं " मदारुलमहाँ " असा किताब दिला. मग तिपूशीं तह होऊन, दोन्ही फौजा खंडणी घेऊन माघाऱ्या आल्या.

हिंदुस्थान प्रांतीं महादजी शिंदे व सरकारच्या फौजा होत्या. त्या वेळेस महादजी शिंदे मोठे जोरावर झाले. त्यासमयीं हिंदुस्थानांत सरकारची हुजूरची फौज जरीपटका घेऊन राहावी असें पाठीमागून चालत आलें होतें. हल्लीं हिंदुस्थान प्रांतीं सरकारचें कोणीं नव्हतें. शिंदे, होळकरच मात्र होते. सबब अल्ली बहादर—म्हणजे समशेर बहादर यांचे चिरंजीव, मस्तानीचे नातू—यांस हिंदुस्थानांत फौज समागमें देऊन रवाना करावें, अशी मसलत सर्वांची हुजूर पुणें मुक्कामीं ठरून, अल्ली बहादर यांची रवानगी हिंदुस्थानांत करावी असा निश्चय झाल्यानंतर तयारी व्हावयाची सरकारची आज्ञा झाली. त्यासमयीं अल्ली बहादर यांचे समागमें सरंजामीपैकीं फौज व हुजरातपैकीं कांहीं पागे, अशी फौजेची तयारी होऊन, जरीपटका समागमें देऊन, मुतालिकीची शिक्केकटार अल्ली बहादर यांचे स्वाधीन केली. त्यासमयीं अल्ली बहादर यांस श्रीमंतांची आज्ञा झाली कीं, " तुम्हीं हिंदुस्थानांत जाण्याची तयारी करावी. " असें सांगून समागमें डेरे दांडे फरासखाना नेमून दिला. दाहा पंधरा हत्ती समागमें नेमून दिले. जरीपटका त्यांचे स्वाधीन केला. वरकड दरकदार, फडणीस, पोतनिस, मुजुमदार, चिटणीस, यांणीं आपापले कारकून अल्ली बहादर यांचे स्वाधीन केले. आणखीही कारकून सरकारांतून बरोबर दिले. चौघडा दिला. साहेब नौबद समागमें दिली. अशी मोठी इतमामानें रवानगी हिंदुस्थानांत [७०] केली. अल्ली बहादर व त्यांचे चिरंजीव समशेर बहादर, असे उभयतां बापलेंक कबिलेसहित हिंदुस्थानांत जाण्यास निघाले. त्या वेळेस सरकारचीं पत्रें शिंदे, होळकर यांस दिलीं कीं, " चिरंजीव

---

(६७) मदारुल् मुहाम=मुख्य प्रधान, बडा कारभारी.

(६८) नानाची बारीक रीतीनें बातमी ठेवण्याची तजवीज मोठी कडेकोट असे असें वरील दोन उदाहरणांवरून स्पष्ट होतें. ही बारीक रीतीनें बातमी ठेवण्याची चाल त्यांणें थोरल्या माधवरावापासून उचलली ही आख्यायिका ही ई० ग्रंथांत कोठें नाहीं.

(६९) फरासखाना=तंबू वगैरे सामान.

(७०) अल्ली बहादर व तुकोजी होळकर यांस महादजी शिंद्यांच्या मर्जीस म्हणून १७८८ चे सुमारास पाठविलें. ग्रां० ड.

अल्ली बहादर यांची रवानगी हिंदुस्थानांत समागमें जरीपटका फौज देऊन व थोडा तोफखाना गारद देऊन रवानगी केली आहे. त्यास हे तुम्हांपाशीं येऊन पोंहोंचल्यानंतर हे व तुम्हीं उभयतां एक विचारें राहून काम कारभार करीत जावें. यांचे विचाराशिवाय तुम्हीं कोणतेंही काम करूं नये."

अशीं पत्रें घेऊन अल्ली बहादर पुण्याहून श्रीमंतांची आज्ञा घेऊन, निघाले ते मजल दर मजल कासार-बारीचा घाट उतरून बऱ्हाणपुरास पोंहोंचले. त्यासमयीं सरकारचे मामलेदार खानदेश व बागलाण व बऱ्हाड व बरघांट, असे सर्व येऊन भेटले. सर्वांच्या भेटी अल्ली बहादर यांशीं झाल्या. घांस-दाण्याची तजवीज अवघे मामलेदार यांणीं राखिली. नर्मदा पावेतों जाऊन पोंहोंचत तेथं पावेतों मामलेदार समागमें होते. सर्वांनीं आपापल्या माहालचे घांस-दाणें पोंहोचविले. नंतर अल्ली बहादर खासा नर्मदा उतरून पार झाले. त्यासमयीं सर्व मामलेदार यांस निरोप देऊन वाटेस लाविलें. नंतर कूच दर कूच माळव्यांतील हुडोती खेचीवाडा टाकून, हिंदुस्थानांत शिंदे, होळकर होते तेथें जाऊन पोंहोंचलें. सर्वांच्या भेटी झाल्या. सरकारचीं पत्रें होतीं तीं उभयतांस दिलीं. तीं पत्रें वाचून शिरीं वंदन केलीं आणि महादजी शिंदे पटिलबोवा व तुकोजी होळकर सुभेदार यांणीं अल्ली बहादर यांस सांगितलें कीं, " आपण जसें सांगाल तसेच चालूं. आपल्या विचाराशिवाय कोणतेंही काम व्हावयाचें नाहीं. "

नंतर अल्ली बहादर यांणीं हिंदुस्थानांत गेल्यावर फौज आणखी ठेविली. हिम्मतगीर गोसावी यास वीस हजार गोसाव्यांनिशीं आपले जवळ चाकरीस ठेविलें. डगई प्रांत कोट रूपयांचा मुलूख नवा अल्ली बहादर यांनीं सोडविला. तेथील राज्य अल्ली बहादर करूं लागले. शिंदे, होळकर व अल्ली बहादर एक विचारानें राहिले. अल्ली बहादर हिंदुस्थानांत पोहोंचल्या नंतर शिंदे होळकर अल्ली बहादर मसलत व स्वारी शिकारी करणें, ती एक विचारें करूं लागले.

अली बहादर तेथें पोहोंचल्यावर शिंदे, होळकर मिळून गिलच्यावर चालून गेले. कारण गिलच्या इराणी अटक नदी उतरून आलीकडे

---

(७१) अल्ली बहादर व तुकोजी हे शिंद्यांस अडथळा आणण्यासच पुण्याहून पाठविले होते. त्याप्रमाणें शिंद्यांच्या बेतांत त्यांणीं पुष्कळदां लकडी आणिलीं. यां. ड.

(७२) हिंमत बहादर गोंसावी शिंद्याच्या पदरीं होता. गोसाव्यांच्या फौजेचा तोच सरदार होता. पुढें शिंद्यांच्या मनांत अंदेशा आल्यावरून हिंमत बहादरास धरावयास त्यांणीं एक स्वारांची टोळी पाठविली. पण हिंमत अल्ली बहादराच्या गोटांत पळून गेला; तो अल्लीनें शिंद्यांच्या हातीं दिला नाहीं.

आला. सबब शिंदे व होळकर सरकारच्या फौजा घेऊन त्याजवर चालून गेले. तेव्हां सरकारच्या फौजेची व गिलच्यांची लढाई मोठी मातबर झाली. गिलच्यांचें पारिपत्य शिंदे यांणीं श्रीमंतांचे पुण्य प्रतापें करून यथास्थित केलें. पूर्वी भाऊ साहेब हे गिलच्यांशीं लढाई करून यश मिळवून शेवटले लढाईंत गिलच्या यश घेऊन तीन लाख फौजेनिशीं भाऊ साहेब गर्द झाले. त्याचा सूड शिंदे यांणीं यथास्थित घेतला. गिलच्यांचें पारिपत्य सरकारचे मनांत होतें तसें करून खंडणी घेऊन गिलचे व इराणी यांस अटके पार घालविलें. असें पारिपत्य गिलच्यांचें चांगलें केलें. आणि फौजा माघाऱ्या हिंदुस्थानांत छावणीचे छावणीवर येऊन दाखल झाल्या. आणि सरकारांत डांक झाले वर्तमानाची लिहिली. तीं डांकेचीं पत्रें पुण्यास येतांच पत्रें पाहून सरकार फार खूष होऊन तोफेची सरबत्ती [७३] केली.

या पुढें इंग्रजानें सरकारांत बोलणें लाविलें कीं, "आम्हांला टिपूवर मोहीम करावयाची आहे. यासाठीं तुम्हीं आम्हांस साह्य व्हावें." अशीं मसलतीचीं बोलणीं लागलीं. त्या मसलतीस सहा सात महिने लागले. फौजेची तयारी होऊं लागली. तेव्हां इंग्रजाचें बोलणें सरकारांत पडलें, "टिपू जेर होऊन उत्पन्न होईल त्याचे तीन हिस्से सारखे करावे, त्यांपैकीं एक हिस्सा मोंगल, एक हिस्सा पेशवे व एक हिस्सा इंग्रज." असे तीन हिस्से ठरले [७४]. नबाब हैदराबादेहून टिपूवर जाण्यासाठीं निघाले. तसेंच पेशवे यांच्या फौजेसह टिपूवर जाण्यासाठीं हरिपंत तात्या यांची रवानगी कर्नाटकांत झाली. व परशुराम भाऊ पटवर्धन यांस सरकारची आज्ञा कर्नाटकांत जाण्याची झाली. तेही तयारी करून निघाले. वरकड सरदार व मानकरी व हुजुरात व जरीपटका हरिपंत तात्या समागमें रवाना झाला. परशुराम भाऊ, हरिपंत तात्या, मिळून सरासरी लाख सवा लाख फौज कर्नाटकांत टिपूवर रवाना झाली. गारदी, पायदळ व सरकारी तोफखाना, मिळून

---

(७३) ही गिलच्यावरील स्वारी कोणती तें समजत नाहीं. गिलची लोक येण्याचें भय मात्र शिंद्यांस होतें. तेव्हां ही इस्मायल बेग यावरील स्वारी असावी. इस्मायल व त्याचा बाप महंमद बेग हे दोघेही शिंद्याचे हाडवैरी होते. पुढें महंमद बेग पडला व इस्मायलचा मोड पाडून्या लढाईत होऊन त्याच्या फौजेचा फडशा उडाला. (१७९०) या लढाईत होळकर एका बाजूस उभे होते. गिलच्यांस अटकेपार घालविल्याचें पुढें लिहिलें आहे तें बरोबर दिसत नाहीं. शिंद्यांनीं इस्मायल याची व रोहिले लोकांची मात्र खूप खोड मोडिली असें ग्रां० ड० यांचे ग्रंथांत लिहिलें आहे.

(७४) हा तह १७९० सालीं झाला व लढाई १७९२ पर्यंत सुरू होती.

दीड लक्षाच्या जमावाची टिपूवर रवानगी झाली. ते लोक मजल दरमजल कर्नाटकांत दाखल झाले. हे चालून येतात ही वातमी टिपूस होती. त्यानेंही जमाव मोठा फौजेचा केला. तीन राजे त्याच्यावर चालून गेले. तितक्यांसही टिपू लढाईस पुरवला. अठरा महिने फौजेशीं टिपू भांडत होता. पेशव्यांचे फौजेनें टिपूच्या मुलखांत भारी धूम करून मुलूख लुटला व सरकारचीं ठाणीं टिपूच्या मुलुखांत बसलीं. अशी लढाई होत असतां अठरा महिने त्या मोहिमेस लागले.

इकडे वर्तमान पुणें मुक्कामीं काय झालें. पाठीमागें हिंदुस्थानांत महादजी शिंदे यांणीं गिलच्या मोडिला. त्याजवर दिल्लीचे बादशहा अलीगौर[७५] यांणीं दिल्लीस आपले वजीर होते, त्यांत गुलाम कादर[७६] हा नवा वजीर केला. तो कारभार करूं लागल्यावर त्यानें बादशहा याचे डोळे काढिले. कारण, गुलाम कादर हा पूर्वी लहान होता त्या वेळेस फार देखणा, अति रूपवान असतां बादशहा यानें नामर्द करून खोज्या केला होता. मग गुलाम कादर हा फार शहाणा, चांगला लिहिणारा असल्यामुळें बादशहाची त्याजवर मेहेरबानी होती. म्हणून त्याजकडे वजीरीचें काम सांगितलें. तें सांगितल्यावर मुक्त्यारीचा कारभार गुलाम कादर करूं लागला. सर्व हुकूम गुलाम कादर याचा चालूं लागल्यावर त्याला पूर्वीचें स्मरण झालें. नंतर त्याचे चित्तांत मोठा पश्चाताप झाला कीं, "बादशहानें मला नामर्द करून माझें विषय-सुख नाहींसे केलें." तें शल्य स्मरून मोठ्या रागानें त्यानें बादशहाचे डोळे काढिले. तेणेंकरून बादशहा आंधळा झाला. असें झाल्यावर बादशहास मोठा विषाद वाटला. त्या वेळेस गुलाम कादर याचें पारिपत्य करण्याचें सामर्थ्य स्वाधीन राहिलें नाहीं, असें जाणून बादशहानें महादजी शिंदे यांशीं राज-कारण केलें कीं, "गुलाम कादर यास धरून द्यावें म्हणजे तुम्हांस बादशाही वजिरात सांगूं." असे करार-मदार तहनामे ठरले.

मग शिंदे त्या उद्योगास प्रवृत्त झाले. गुलाम कादर[७७] याणें लढाया

---

(७५) 'अलीगौर' यास 'शहा अलम' असेंही म्हणतात.

(७६) 'वेर' असा इं० प्रतीचा पाठ आहे.

(७७) गुलाम कादिर हा नजीब उदवल्याचा नातु. याचा बाप झबीताखान हा १७८६ त मृत्यु पावल्यावर, गुलाम त्याच्या रोहिलखंडांतील जहागिरीचा मालक झाला. पुढें आपल्यास वजिरी मिळावी म्हणून त्याणें बंड करून दिल्ली घेतली व बादशहाचा व त्याच्या मुलांचा नाना तऱ्हेचा छळ करून शेवटीं त्याचे डोळे काढिले. दिल्लीत मग याचें वर्चस्व झालें. (१७८८।८९) पुढें त्यास शिंद्यांचे हातून प्रायश्चित्त यथायोग्य लवकरच मिळालें.

दोन चार मोठ्या शिंद्यांशीं केल्या. शेवटीं महादजी शिंदे यांणीं गुलाम कादर यास धरून कैद केलें. आणि बादशहाचे भेटीस दिल्लीस जाऊन सारा मजकूर बादशहास विदित केला. त्यावेळीं बादशहाची मोठी मेहेरबानी शिंदे यांजवर झाली आणि महादजी शिंदे यांस बादशहा बोलिले कीं, "शाबास अच्छा काम तुम्ने मेरा किया ! तूं मेरा बेटा !" असें बोलले. तेव्हां महादजी शिंदे उभे राहून कुर्णुसात करून, अर्ज करितात जे, "गुलाम कादर याजविषयीं काय हुकूम आहे ?" तेव्हां बादशहा बोलिले, "उस्से पिंजरेमें डालकर रखना." असा हुकूम बादशहाचा झाला. पुढें गुलाम कादर यास पिंजऱ्यांत घालून मारिलें. मग महादजी शिंदे यांस दिल्लीची वजिरात बादशहा सांगूं लागले त्या वेळेस शिंदे यांणीं अर्ज केला कीं, "आमचे खावंदांचे नांवें वजिरातीचीं वस्त्रें व मरातब काय द्यावयाचे ते द्यावे. आम्ही आपले खावंदांचे तर्फेनें येथील कारभार वजिरातीचा करणें तो करूं." असा अर्ज ऐकून बादशहा बोलिले, "बहुत अच्छा है." मग श्रीमंतांचे नांवें वजिरातीचीं वस्त्रें, कांहीं मरातब व मोरचल, शिवाय श्रीमंतांस जवाहीर द्यावयाचें तें शिंदे यांजपाशीं दिलें. पेशवे यांचे वजिरातीचा कारभार शिंदे दिल्लीस करूं लागले.

इकडे कर्नाटकांत सरकारची मोहीम टिपूवर झाली होती त्या मोहिमेस मुख्यत्वें हरिपंत तात्या गेले होते. समागमें परशुराम भाऊ पटवर्धन होते. त्या मसलतीस अठरा महिने झाले. यासाठीं पुणें मुक्कामाहून हिंदुस्थानांत महादजी शिंदे यांस सरकारचीं पत्रें बलावण्याचीं गेलीं. त्यामुळें शिंदे यांची तयारी देशीं येण्याची झाली. तेथील बंदोबस्त दिल्लीसुद्धां करून, जिवबा दादा बक्षी यांस तेथें मुक्त्यारीनें ठेवून, खासा पाटीलबोवा समागमें कंपू व फौज व पोक्त लाख सरंजाम घेऊन, देशीं येण्यास निघाले. ती बातमी हरिपंत तात्यांस कर्नाटकांत कळली. तेव्हां तात्यांनीं विचार केला कीं, "शिंदे देशीं येऊन इकडे त्यांची रवानगी झाली असतां आमचे हातचें यश जातें." हा विचार मनांत आणून टिपूसुलतानाशीं समेटाचें बोलणें घातलें. इंग्रजही लढाईस जेर झाला होता. त्यामुळें त्याणें समेटास रुकार दिला. नबाबही सल्ला करण्यास राजी झाले. टिपूसुलतान याचेही चित्तांत ही गोष्ट बरी

---

७८. कुर्णसात=कोर्निषात्=भुईस हात लावून नम्रतेनें सलाम करतात तो.

७९. मरातब=मान, पदवी

८०. 'वकीली मुतालक्' अशी पदवी पेशव्यांस दिली. ही मागें निजाम उल्मुल्क यांस दिली होती, वकिली मुतालक्=मुख्य प्रतिनिधी.

आहे असें वाटून, त्यांच्या बोलणीं बोलत होते त्यास रुकार टिपूनें दिला. तेव्हां हरिपंत त्यांचे विद्यमानें तिन्ही राजांचा तह झाला. तिघांस तीन कोट रुपये खंडणी द्यावयाची ठरली. खेरीज हरिपंत तात्या यांणीं तुंगभद्रा पार मुलूख वीस लक्षांचा घ्यावयाचा ठरला. खेरीज सतरा तोफा टिपूनें पेशव्यांस दिल्या. असा तह होऊन तिन्ही फौजा तेथून निघाल्या. सरकारची फौज तात्यांसुद्धां शिंदे पुण्यास येऊन पोंचले नाहींत तों पुण्यास येऊन दाखल झाली. सर्वांच्या भेटी झाल्या. श्रीमंतांचीही भेट झाली. सर्व मजकूर श्रीमंतांस विदित झाला. पाठीमागून खंडणीचे टिपूकडील एक कोट रुपये येऊन पोहोंचले. जिकडे तिकडे फौजेचे हिशेब होऊं लागले. नालें-बंदी[८२] वाटली. याप्रमाणें कर्नाटकचे स्वारीचा विचार झाला.

फौज कर्नाटकांत बहुत खराब झाली. सरकारांत धान्याची महर्गता बहुत झाली. त्यामुळें खर्च फार झाला. उंटें, हत्ती, घोडे, व शिपाई लोक महागाईच्या सपाट्यानें बहुत खराब झाले. परंतु श्रीमंतांचा पुण्यप्रताप विशेष, दैव शिकंदर[८३] ; म्हणून टिपूची मसलत पार करून, यश संपादून, सरकारचा मतलब साधून, तात्या पुण्यास येऊन दाखल झाले. एरवीं टिपू म्हणजे हारीस येऊन खंडणी देता अशी गोष्ट नव्हती. परंतु श्रीमंतांची पुण्याई सबळ म्हणूनच ही गोष्ट घडली. लढाईची मर्यादा टिपूसुलतान यानें ठेविली नाहीं. लढाईचा पुरावा मोठा केला. इंग्रजावर मार लढाईचा सारा पडला. पेशव्यांच्या व नबाब यांच्या फौजा इंग्रजांचे मागें होत्या त्यामुळें त्यांचे फौजांवर लढाईचा मार पडला नाहीं. सारें लढाईचें तोंड इंग्रजावर होतें. आणखी चोहोंकडून रस्ते[८४] बंद केलेली. खावयास दाणा मिळेना. त्या वेळेस इंग्रजांचे लष्करांत खावयाची मोठी अडचण पडली. त्यासमयीं सोजीर लोकांनीं ढोरें[८५] कापून खाल्लीं. अशा समयीं

---

८१ पेशव्यांचे हिश्शास ४० लक्षांचा मुलूख बेलारी पावेतों व एक कोट रु० असे आले. १७ तोफा लार्ड कार्नवालिस साहेबानें पेशव्यांस नजर केल्या. म्यां० ड०

८२ नालबंदी=रोजमुऱ्यांतून दर महिन्यास कांहीं बाकी राखून साल अखेरीस देतात ती.

८३. शिकंदर=प्रबळ, अत्यनुकूल (आलेक्झांदर=आस्कंदर=शिकंदर).

८४. क० प्रतींत 'रस्ता बंद केलेला' असा पाठ आहे त्यापेक्षां वरील इंदूर व भिवपुरी प्रतींचा पाठ चांगला आहे. रस्त=रसद=धान्य वगैरेचा पुरवठा.

८५. "पोरें व ढोरें" असा क० प्रतीचा पाठ आहे.

परशुराम भाऊ पटवर्धन यांणीं इंग्रजावर उपकार केले. चोहींकडून इंग्रजाचे लष्करांत धान्यांची पोंचती केली. मग खाण्यापिण्याची उठवण इंग्रजाचे लष्करची मोडली. इंग्रजाचे खासे लाट साहेब व मेढुसँ साहेब होते. त्यांणीं लढाईची मोठी सरशी केली. तत्रापि टिपूसुलतान मोठा जोरावर. टिपूनें असें जाणिलें कीं, पेशव्यांची फौज इंग्रजांस रसद पोंचविते. हें जाणोन, तात्यांशीं टिपूनें सलूचाचीं बोलणीं लावून तह केला. एरवी तह म्हणजे होता अशी गोष्ट न घडती. असा मजकूर कर्नाटकचे स्वारीचा झाला.

पुढें पुण्यांत असें वर्तमान झालें कीं, श्रीमंतांनीं जातीनिशीं एक गोष्ट मोठे नेटाची केली. त्यासमयीं ती न करण्याविषयीं नानांसुद्धां कोणाची प्राज्ञा चालली नाहीं. शहरची कोतवाली घाशीराम करीत असतां कोतवालीची जरब मोठी होती. अशी कोतवाली मागेंही कोणी केली नाहीं व पुढेंही कोणी करणार नाहीं. त्यांत घाशीराम याजवर नानांची कृपा मोठी. त्यामुळें कोणांस तो मोजीत नव्हता. म्हणून त्याजपासून मोठें अनुचित कर्म घडलें. श्रावणमासीं तेलंग देशांतले ब्राह्मण दक्षिणा घेऊन भाद्रपदमासीं आपल्या देशांत जावयास निघाले. ते ब्राह्मण पुण्याहून सायंकाळचे समयास निघाले. ते घाशीराम कोतवाल याचे बागेंत * जाऊन उतरले. ही बातमी कळतांच घाशीराम यानें शिपाई पाठवून, सारे ब्राह्मण पंचवीस तीस होते ते लुटून घेऊन, त्या बागेंत लहानशी कोठडी होती तींत नेऊन कोंडिले; आणि बाहेरून कवाड लावून कुलूप घातलें. तेव्हां जागा लहान,

---

८६ परशुराम भाऊ या वेळीं इंग्रजांपासून फार लांब होते. मदत हरिपंताकडून मिळाली. या सर्व हकीगतीबद्दल बा. गं. शा. जांभेकर लिहितात "दाणा व सामान यांचा फार तोटा पडला, ओझ्यावीं जनावरें हैराण होऊन त्यांचीं कवळ हाडें राहिलीं. ...या कारणांवरून लार्ड साहेबांस श्रीरंगपट्टनाहून परत जावें लागलें. पुढें वाटेनें...हरिपंत येऊन दाणा वैरणीचा व जनावरांचा पुरावा झाला."

८७ मेढुस = मेडोज (मद्रासचे गव्हर्नर)

८८. घाशीराम कोतवालावर एका राव बहादुरांनीं एक पुस्तक रचिलें आहे, त्यांत त्याजविषयीं कांहीं माहिती दिली आहे. परंतु तो जितका लोभी व क्रूरकर्मी होता तितकाच, किंबहुना जास्ती, मूर्ख होता असें दाखविण्याचा प्रयत्न ग्रंथकारांनीं केल्यामुळें वगैरे त्यांत पोरकट व अविश्वसनीय गोष्टी पुष्कळ आल्या आहेत.

असो, हा क्रूर कर्मी पुरुष अशा मोठ्या कामावर खुद्द पुण्यांत इतके दिवस राहिला ही गोष्ट नानांच्या कारभारास मोठें लांछन होय !

* हें स्थळ लष्करांत घाशीरामाचे तळ्या नजीकच असावें.

आंत वारा नाहीं, असे दीड दिवस तेथें होते, त्यामुळें सारे ब्राह्मण मृत्यु पावले. त्या कोठडीस लहानसें गवाक्ष होतें. त्या गवाक्षाशीं तोंड लावून जे उभे होते त्यांचा प्राण वाचला. अगोदर गर्मी, आंत वारा नाहीं, व दोन दिवस अन्न नाहीं, त्यामुळें त्या दोघां ब्राह्मणांचा प्राण व्याकूळ होऊन जीव मात्र राहिला होता.

पुढें तिसरे दिवशीं मानाजी फांकडे कोठें बाहेर गेले होते, ते त्या वाटेनें आले. त्यासमयीं हे दोन ब्राह्मण उभे होते. त्यांणीं पाहून मानाजी फांकडे यांस हांक मारिली. तें ऐकून फांकडे यांणीं घोडा दटावून, त्या गवाक्षापाशीं येऊन, उभे राहिले. त्या समयास त्या ब्राह्मणांनीं सारा मजकूर सांगितला. त्याजवरून मानाजी शिंदे यांणीं शिपायास सांगितलें कीं, "कवाडाचें कुलूप तोड." मग कुलूप तोडून कवाड उघडून सारीं प्रेतें बाहेर काढिलीं. त्यांत दोन ब्राह्मण जिवंत होते. त्यांस साखर पाणी वगैरे देऊन सावध केलें. मग त्यांणीं सारा मजकूर मानाजी फांकडे यांस सांगितला. त्या समयीं दोन ब्राह्मण जिवंत होते त्यांजपाशीं चार शिपाई रखवालीस ठेऊन, मानाजी फांकडे तसेच शहरांत येऊन, वाटेनें सर्व ब्राह्मणांस हांका मारून, त्यांनीं वर्तमान सर्वांस जाहीर केलें. आणि सर्वांस सांगितलें कीं, "ब्राम्हण असेल त्यानें वाड्यापाशीं यावें." असें सांगत मानाजी फांकडे श्रीमंतांकडे जाऊन पाहतात तों श्रीमंत निजले आहेत. इतके कर्मास तीन प्रहर लोटले. सायंकाळचा समय. लोक दरबारांत यावयाची वेळ. इतक्या संधींत वाड्याभोंवतें पांच सात हजार ब्राम्हण जमले. तेव्हां जो कोणीं पालखींत बसून येईल त्यास पाहून, ब्राम्हण आहे असें ओळखून, आपले जमातींत बसवावें. अशा पालख्या आल्या तितक्या तेथें बसविल्या.

मग श्रीमंत निजून उठल्या नंतर श्रीमंतांची गांठ मानाजी फांकडे यांशीं पडली. तेव्हां सारा मजकूर इत्थंभूत श्रीमंतांचे कानावर घातला. इतका कारभार झाला तरी घाशीराम कोतवाल यास कोणतीही खबर नाहीं. आपण चावडीवर कारभार करीत आहे. असें होत असतां सायंकाळ झाला. तेव्हां चोपदार वाड्यांतून येऊन, नानांचे वाड्यांत जाऊन, [त्यानें] नानांस सांगितलें कीं, "घाशीराम कोतवाल यास श्रीमंतांनीं बलाविलें आहे." असें ऐकतांच नानांनीं शिपाई पाठवून, घाशीराम यास आपले वाड्यांत बलावून आणून, त्यास मजकूर सारा विचारिला. तेव्हां घाशीराम

८९ ह्या कोठडीचे व कलकत्त्यांतील प्रसिद्ध 'अंधार कोठडी' (ब्ल्याक् होल) चे साम्य वाचकांच्या लक्षांत येईलच.

यानें नानांपाशीं उत्तर केलें कीं, " ते भामटे, कोमटी असे होते. शहरांतून चोऱ्या करून निघाले ती बातमी ठेवून त्यांस धरून कोठडींत कोंडिलें. " असें बोलणें होत आहे तों रात्र दोन घटका झाली. त्या वेळेस दुसरा चोपदार वाड्यांतून आला. तरी घाशीराम वाड्यांत गेला नाहीं. मग चार ढालाईत येऊन त्यांणीं नानांस सांगितलें कीं, सरकारची मर्जी फार जात राहिली आहे. तर घाशीराम यास लवकर आह्मां बराबर पाठवावें. " ढालाईत पाहून नानांनीं घाशीराम यास सांगितलें कीं, " तुझें कपाळ फुटलें. आतां आमचा उपाय नाहीं. "

मग ते ढालाईत घाशीराम यास घेऊन वाड्यांत आले. मग समक्ष मजकूर सारा घाशीराम यास विचारिला. तेथेंही त्याचे बोलणें तसेंच पडलें. तेथपर्यंत कोतवाल यास भरंवसा होता कीं, नाना मला वांचवितील. तें बोलणें श्रीमंतांनीं ऐकिल्यावर ढालाइतांस हुकूम झाला कीं, "पागोटें फाडून, मुसक्या बांधून, छड्या माराव्या. " असा हुकूम झाला. त्या समयीं ढालाईत यांणीं पागोटें फाडून, मुसक्या बांधून छड्या मारावयास आरंभ केला. छड्या मारिल्यानंतर पायांत विडी ठोकून तोफखान्यांत पानशे याजकडे पाठवून दिला. आणि ब्राम्हण जमा झाले होते त्यांजकडेस श्रीमंतांनीं बाळाजीपंत केळकर यांचे हातीं सांगून पाठविलें कीं, " आतां रात्र झाली आहे. आतां तुम्हीं सर्वांनीं असेंच असावें. प्रातःकाळीं घाशीराम याची शहरांत धिंड फिरवून तुमचे स्वाधीन करूं. मग त्याला तुम्हीं मारा किंवा ठेवा. " असा निरोप बाळाजीपंत यांणीं सांगतांच समस्त ब्राम्हण यांणीं मजकूर ऐकून अवघ्यांनीं बरें आहे म्हणून सांगितलें.

मग प्रातःकाळ झाल्यानंतर शहरांत दंवडी पिटिली कीं, " आज घाशीराम याचें पारिपत्य होत आहे. त्याचें पारिपत्य झाल्याशिवाय कोणी शहरांत जेवूं नये. " अशी ताकीद होतांच शहरांत कोणी जेवला खाल्ला नाहीं. चार घटका दिवसास घाशीराम यास वाड्यांत आणिलें. वाड्यांत आणवून फिरून श्रीमंत यांणीं समक्ष विचारिलें, " ते भामटे किंवा कोमटी होते [कीं काय] तें सांग. " तेव्हां घाशीराम याणें उत्तर केलें नाहीं. मग वाड्यांतून बाहेर काढून, चावडीपाशीं झेंड्याखालीं आणून, मुसक्या बांधून, उंटावर उलटा गांडीकडे तोंड करून बांधिला. आणि डोकीचे पांच पाट काढून, तेल शेंदूर वरतीं घालून, दंवडी पुढें देऊन, सोळा पेंठा शहरच्या फिरवून, शेवटीं चावडीपाशीं आणिला.

मग श्रीमंतांची आज्ञा झाली कीं, " तसाच उंटासुद्धां घाशीराम यास

गुलटेंकडीकडे न्यावें आणि तेथें ब्राम्हण जमा होतील त्यांचे स्वाधीन करावें." इकडे ब्राम्हणांस आज्ञा झाली कीं, " साऱ्यांनीं तुह्मीं आतां गुलटेंकडीपाशीं जावें. तेथें तुमचे स्वाधीन घाशीराम यास करतील." त्या समयीं दहा पंधरा हजार ब्राह्मण गुलटेंकडीकडे गेले. इतक्या कर्मास सायंकाळ झाला. तेव्हां घाशीराम यास गुलटेंकडीस नेऊन, उंटावरून सोडून, ब्राह्मणांचे स्वाधीन केला. तेव्हां त्या ब्राह्मणांनीं घाशीराम यास दगडाखालीं मारून ठार केला आणि त्याचा मुरदा उलटा झाडास टांगून ठेविला. असें पारिपत्य घाशीराम यांचें झालें.

इकडे महादजी शिंदे यांस पेशजी बलाविण्याचीं पत्रें सरकारचीं गेलीं. त्यावरून शिंदे बादशाही वजिरातीचा मरातब घेऊन देशीं यावयास निघाले. हिंदुस्थानांतून अंतर्वेदीसुद्धां दिल्लीचे कारभाराचा बंदोबस्त करून, जिवबा दादा बक्षी यांचे स्वाधीन पाठीमागें सर्व कारभार करून, पाटीलबोवा देशीं यावयास निघाले. ते कूच दर कूच हिंदुस्थानांतून उज्जनीवर येऊन, मुक्काम करून, तेथून कूच करून, बऱ्हाणपुरास येऊन दाखल झाले. बऱ्हाणपुरास आठ पंधरा दिवस मुक्काम करून, खानदेशांत कासार बारीचा घांट चढून, गंगा उतरून, जांबगांवास येऊन दाखल झाले. जांबगांवास मुक्काम आठ पंधरा दिवस करून तेथून कूच करून निघाले. ते पुण्यास येऊन दाखल झाले. त्या वेळेस श्रीमंत सामोरे जाऊन, नाना फडणीस व हरिपंत तात्या वगैरे सर्व मंडळी समागमें जाऊन, सर्वांच्या भेटी झाल्या. भेटी होऊन सरकारची स्वारी माघारी फिरावयाच्या वेळीं, शिंदे आपल्या मुक्कामावर जावयाचे, त्यावेळीं महादजी शिंदे यांणीं सर्व बोलणीं श्रीमंतांस समजाविलीं. नंतर श्रीमंतांस विनंती केली कीं, " मी हिंदुस्थानांतून पुण्यास आलों. माझे समागमें लाख फौज आहे, इला सरकारचें दर्शन कधीं व्हावें ? व फौजेचा सलाम सरकारास कोणते वेळीं व्हावा ? यासाठीं सरकारांनीं आतां अंबारींत स्वार होऊन उभे असावें, म्हणजे सर्वांचा मुजरा सरकारास होईल व सरकारची नजर सर्व फौजेवर होईल. " असें पाटीलबोवाचें बोलणें ऐकून श्रीमंत हंसून, " बरें आहे " ह्मणून बोलले.

त्या समयीं सरकारची स्वारी हत्तीवर बसावयाची म्हणून विनायक गज हत्ती

९०. या सर्व हकीगती वरून पुण्याच्या लोकांस, व विशेषतः ब्राह्मणांस, कोतवालानें किती त्रासिलें होतें व त्यांचा त्यावर दांत कसा होता हें दिसून येईल. नानाचें पाठबळ कोतवालास असल्यामुळें लोकांचें कांहीं चालेना. परंतु त्यानां आश्रय मिळाल्याबराबर त्यांणीं त्याचा सूड घेतला. ही हकीगत इं० मथेांत कोठें आढळत नाहीं.

आणवून रूप्याचे अंबारींत खांसा स्वारी बसली- पुढें बाबा माहात हातीं अंकुश धरून बसला. तो हत्ती विनझोल चालत असतां माणसाला वर डोलावें लागत नसे. यासाठीं खांसा स्वारीस तो हत्ती नेमिला होता. [९१]जरी बादली मस्तकीं सारी, पाठीवर मखमाली गाशा, सभोंवती झालर कलाबतूची, गाशावर वेलबुट्टी कलाबतूची काढिलेली, गळ्यांत घांगुरमाळा रूप्याच्या, व घंटा रूप्याच्या, व दांत सोन्यानें मढविलेले, मस्तकीं [९२]सेंडका व सोन्याचीं पिंपळपानें, पायांत रूप्याचे तोडे, सोंड रंगविलेली,-अशा हत्तीवर सरकारची स्वारी बसली. खवासखान्यांत आप्पा बळवंत व अमृतराव पेंठे हातीं चवरी घेऊन श्रीमंतांवर उडवितात व हातीं रूमाल घेऊन आप्पा बळवंत श्रीमंतांवर वारीत बसले आहेत. सरकारची स्वारी हत्तीवर बसून उभी राहिली त्या समयीं सरकारचे मुत्सदी व कारभारी आपले वहनारूढ होऊन उभे राहिले. जरीपटक्याचे हत्तीखेरीज, जिलबेचा हत्ती असे चौघे सजिवलेले; शिवाय कोतवाल घोडे चारशें, सोन्यांचे गंडे पट्टे घातलेले, गळ्यांत मोहनमाळा, पायीं पैंजण, पाठीवर भरगच्ची झुला, त्याजवर कलग्या, असा कोतवाल घोड्यांचा समाज उभा ; त्यांच्या पाठीमागें हत्ती उभे, जेथें श्रीमंतांचा हत्ती उभा, त्यापुढें खास जिलबेचे लोक बोंथाटी—बारदार, विटे—बारदार, व खासबदार, वे बाणदार व लगी—अशी खासी जिलीब उभी ; व जरीपटक्याचा हत्ती उभा ; तेथें सरकारची हुजरात पागे, मानकरी, व शिलेदार उभे ; श्रीमंतांच्या मागें झाडून सरंजामी उभे ; पटवर्धन, विंचुरकर, दरेकर, पाटणकर, घोरपडे, निंबाळकर, जाधव व पुरंदरे, अक्कलकोटवाले, असा समुदाय सरकारचे स्वारीचा उभा राहिला आहे. चौघडे वाजतात. साहेब—नौबतीचे बाजे होतात. खेरीज घोड्यावरील नगारे व उंटावरील नौबती वाजतात. असा सरकारचे स्वारीचा थाट उभा राहिला आहे व चोपदार, भालदार, छडीदार, व [९३]नकीब असे लष्करांत आहेत.

त्या समयीं महादजी शिंदे यांणीं आपली फौज दुरस्ता [९४]फऱ्याने उभी सरकारचे मुजऱ्यासाठीं केली. एक तर्फेनें घोडेदळ उभें राहिलें. त्यांत पागे व शिलेदार व पठाण हुजरात शिंदे यांची उभी राहिली. दुसऱ्या तर्फेनें चार कंपू उभे केले. त्यांमध्यें तोफा उभ्या राहिल्या. बैल तोफेस

९१. जरी बादली=सुवर्ण-तंतुमय-वस्त्र.
९२. सडका=सखलाद वगैरेच्या पत्र्या, गोंडे.
९३. नकीब=चोपदार, भाट.
९४. फरा=ओळ.

जुंपलेले. असा सरंजाम सरकारचे सलामासाठीं उभा केला. त्या वेळेस शिंदे यांचे दौलतीची वर्णना काय करावी! कीं रावणासारखी ज्यास दौलत अशी उपमा!! घोडेस्वार घोड्यांवर स्वार झालेले. त्यांचे डोकीस मंदील, अंगांत झगा, अंगावर शालजोड्या, हातांत शाल-नाम्याचा रुमाल, पायांत किनखापी विजारा—असे साज बंदुका बांधून मुजऱ्यासाठीं उभे राहिले. हातांत सोन्याचीं कडीं, गळ्यांत कंठी, कानांत चौकडे, असे स्वार, भालेकरी व आड-हत्यारी व करोले, उभे राहिले. तसेच हत्ती उभे, वरती-अंबाऱ्या ठेविलेल्या. याप्रमाणें कोतवाल घोड्यांचा सरकारचे मुजऱ्या साठीं फरा उभा राहिला आहे. दुसरे* तर्फेनें कंपू उभे साहा दोन कोस पर्यंत तोफां सुद्धां उभे केले आहेत. तेव्हां सरकारची स्वारी मुजरा घेत चालली. दुतर्फा मुजरे होऊं लागले. भालदार नावें घेऊन बोलतात. याप्रमाणें दोन कोस पर्यंत स्वारी सरकारची मुजरे घेत आली. शेवट झाला तेथें स्वारी उभी राहिली. आणि तोफा सोडावयाची व कवाईत करण्याची आज्ञा सरकारची झाली. त्या वेळेस कंपूची कवाईत व तोफेचे आवाज एकदम होऊं लागले. तेव्हां तोफांच्या धुराची दाटी झाली. माणसाला माणूस दिसेनासें झालें. बाराशें तोफेचा आवाज सुटला. त्या समयीं श्रीमंतांची मर्जी प्रसन्न होऊन स्वारी वाड्यांत जावयास फिरली. शिंदे आपली फौज घेऊन आपले तळावर जावयास निघाले. याप्रमाणें होऊन शिंदे वानवडीचे तळावर जाऊन उतरले.

महादजी शिंदे मोठे जोरावर, दौलत मोठी, व ह्मणून त्यास अभिमान ही मोठा. त्यामुळें सरकारचे दौलतीचा व राज्याचा कारभार आपण करावा असा मजकूर मनांत आणून पाटीलबोवा यांणीं सरकारांत बोलणें लाविलें होतें. इतक्यांत दिल्लीहून वजिरातीचे मरातब बादशाही आणिले होते ते सरकारांत दाखल करावे, असा मनसोबा मनांत आणून सरकारांत विनंती करावयास महादजी शिंदे वाड्यांत आले. श्रीमंतांस विनंती केली कीं, " सरकारच्या नावें दिल्लीचे बादशहा यांणीं वजिरातीचीं वस्त्रें वगैरे दिलीं आहेत तीं सरकारांत प्रविष्ट व्हावयाची आज्ञा काय ती सांगावी." तेव्हां श्रीमंत बोलले, "सर्व कारभारी जमा करून सुमुहूर्त पाहून निश्चय ठरवावा." असें श्रीमंताचें बोलणें होतांच दुसरे दिवशीं दरबार करावयाचा बेत ठरवून शिंदे आपले डेऱ्यास येऊन दाखल झाले.

---

९५. करोले=घोड्यावरचे बंदुकवाले.

* "दुसरे तर्फेनें कंपूवाले एकसाहा दोन कोस पर्यंत तोफा सुध्दां उभ्या केल्या आहेत" इं० प्रतीचा पाठ.

मागती दुसरे दिवशीं दरबाराचीं बलावणीं सर्वांस झालीं. लहान थोर मुत्सदी व कारभारी व मानकरी व पागे व पथके तमाम सरदार दरबारास आले व शिंदे वानवडीहून वाड्यांत आले. सकळ दरबार झाला आहे. त्या समयीं महादजी शिंदे यांणीं सर्वांस सांगितलें कीं, "दिल्लीचे बादशहा यांणीं सरकारच्या नांवें वजिरातीचीं वस्त्रें वगैरे दिलीं तीं सरकारांत प्रविष्ट करावयाचीं; त्याचा विचार सर्वांनीं करून सुमुहूर्त पाहून निश्चय ठरवावा. ह्मणजे त्याप्रमाणें समारंभ करावयाचा बेत ठरवूं." असें सर्वांनीं ऐकतांच नाना, तात्या, व वरकड कारभारी यांणीं रुकार दिला, "चांगलें आहे." त्या समयीं जोशी बलावून, दिनशुद्धि चांगली पाहून, श्रीमंतांचे राशीस चंद्रबळ उत्तम व आणखी दोन चार ग्रह अति सुंदर, श्रीमंतांस मोठे अनुकूल, असा दिवस पाहून, त्या दिवशीं मरातब घेण्याचा निश्चय ठरावून पाटील बोवा यांस सर्वांनीं रुकार दिला.

मग त्या दिवशीं महादजी शिंदे यांणीं आपले लष्करांत श्रीमंत बसावयाची जागा करून, मखमाली डेरे देऊन, मखमाली बिछाईत घालून, कळवंतिणीचे नाच उभे करून, शिंदे श्रीमंतांस न्यावयास पुण्यास येऊन त्यांनीं विनंती केली. तेव्हां स्वारी सरकारची तयार होऊन निघाली.

बरोबर तमाम मानकरी, शिलेदार, सर्व पथके, व हुजुरात सुद्धां जरी पटका घेऊन निघाले. सर्व मुत्सद्दी, तात्या, नाना, आपा बळवंत, अमृतराव पेंठे, रामचंद्र गणेश, विसाजीपंत विनीवाले, बाजीपंत अण्णा, नारोपंत चक्रदेव, महादाजी पंत गुरूजी; ब्राह्मण सरदार—पटवर्धन, विंचुरकर, गणेशपंत बेहरे, बहिरो अनंत, राजे बहादर; मराठे सरदार—अक्कलकोटवाले, भोंसले, घोरपडे, निंबाळकर, जाधव, भोइटे; असा सारा फौजेचा जमाव करून, श्रीमंतांची स्वारी पुण्याहून निघाली.

त्यावेळीं खासा स्वारी आयन्याच्या अंबारींत बसून चालले. खवास-खान्यांत आपा बळवंत व पेंठे बसले. श्रीमंतांच्या मागें नाना फडणीस हीं अंबारींत बसून चालिले. तसेच तात्या व महादजी शिंदे अंबारींत बसून [चालले, व] त्यांच्यामागून झाडून सरदार निघाले. खाशी स्वारी सरकारची चालत असतां खासगी जिलीब पुढें चालली. असे शिंदे यांजकडील जिलबी पुढें बर्ल्हम वगैरे चालतात. त्या पुढें भालदार, चोपदार, सरकारचे मिरधे, पुढें हांका मारून सांगतात. त्यांच्या पुढें कोतवाल घोडे. आशा थाटानें स्वारी वानवडीस जाण्या साठीं निघाली.

ती स्वारी शनवारांतून वाडा डावा घालून, आदितवारांतून, नाकझरी उ

तरून, तहत वानवडी पावेतों आघाडी स्वारीची व रास्ते यांचे पेंठे पावेतों एक सारिखा स्वारीचा थाट चालिला. अशी स्वारी जात असतां लेंढ्यांत दाखल झाली.

जेथें बसावयाची जागा केली होती. तेथें जाऊन श्रीमंत बसले व सर्व मंडळी, मानकरी, मुख्य कारभारी, लहान थोर सरदार, आपआपल्या इर्‍याद्या प्रमाणें कचेरीच्या डेर्‍यांत जाऊन बसले. नाच होत आहे, असा दोन तीन घटका नाच झाला. नंतर महादजी शिंदे यांणीं दिल्लीहून बादशाही वजिरातीचे मरातब आणिले होते, तीं भूषणें सारीं कचेरीस आणविलीं. नंतर श्रीमंतांपुढें पाटील बोवा येऊन हात जोडून विनंती केली, "बादशाही मरातब सरकारांत बादशहा यांणीं पाठविले, ते आतां खाशांनीं घ्यावे." असें बोलून वस्त्रें श्रीमंतांपुढें ठेविलीं. नंतर मंदील पठाणी तर्‍हेचा बांधिलेला होता तो डोकीस घातला. तसाच आंगांत जामानिमा तमामी, पायांत विजार घालून, कंबरेस पटका बांधून, श्रीमंत खालीं बसले. मग मस्तकीं शिरपेंच व तुरा व कलगी मंदिलावर बांधिली. हातांत मनगटीं पोंच्या, भुजबंद, गळ्यांत मोत्यांचे व नवरत्नांचे हार घातले. कानांत चौकडा घातला. पायांत घालण्या करितां बादशाही जोडा आणिला होता तो पाटील बोवा यांणीं पुढें ठेविला. आणखी, मोरचल शिंदे यांणीं हातांत घेऊन, श्रीमंतांवर वारून, पाठीमागें खिसमतगार उभे होते त्यांच्या हातीं दिलें. मग नालकी व कांहीं मरातब आणून पुढें ठेविले. नंतर "दिल्लीस वजिरातीचा कारभार करावयाचा तो श्रीमंतांचे तर्फेनें महादजी शिंदे यांणीं करावा," अशी विनंती शिंदे यांणीं केली असतां सर्वांच्या मनास येऊन, "उत्तम आहे," असें सर्वांचे रुकार आले. नंतर हरिपंत ताात्या यांणीं विनंती केली कीं, "पाटील बोवा यांस वजिरातीच्या गुमस्तगिरीचीं वस्त्रें, नालकी वगैरे द्यावयाची तीं सरकारची स्वारी वाड्यांत दाखल झाल्या नंतर तेथें द्यावीं." हीं गोष्ट सर्वांचे मनास आली. तेव्हां शिंदे यांणीं सर्वांस पोषाग दिले. शिंदे यांची अंबारी एक खांबाची होती ती त्यांणीं सरकारांत नजर केली. मग पानसुपारी, अत्तर गुलाब, हारगजरे वांटिले.

मग सरकारची स्वारी पुण्यास यावयास निघाली. तेव्हां मशाली लावून हत्तीवर हवया लावून श्रीमंत नालकींत बसून निघाले. त्यासमयीं सरकारचे

---

९७. या समारंभाकरितां शिंद्यांनीं संगमावर तयारी केली होती. मा० ड०

राजमंडळचे मानकरी व सरदार होते ते नालकी बरोबर चालले नाहींत. आघाडी पिछाडीस चालले. व सरकारचाकर होते ते मात्र नालकी समागमें चालिले. महादजी शिंदे व हरिपंत तात्या, हे नालकी धरून दोहींकडे चालिले. बादशाही पोषाग आंगावर होता त्यासुद्धां सरकारची स्वारी नालकींत बसली. एकीकडे मोरचल, एकीकडे चवरी, पुढें जिलीब बादशाही मरातब चालले. अशी स्वारी शहरांत येई तों चार घटका रात्र झाली. तेव्हां मशाली हवया लावून त्या उजेडांत बादशाही डौलानें चालले. असे येऊन वाड्यांत दाखल झाले. नंतर बादशाही पोषाग आंगावर होता तो काढून नवा पोषाग घेतल्या नंतर स्वारी सरकारची जाऊन गादीवर बसली. तेव्हां सारे मानकरी व सरदार व पागे व सरकारचे कारभारी व मुत्सद्दी व शिलेदार असे सर्वांचे मुजरे व नजर नजराणे झाले. नंतर महादजी शिंदे यांस वजिरातीच्या गुमस्तगिरीचीं वस्त्रें द्यावयाचीं तीं तेथें वाड्यांत समक्ष दिलीं. आणखी मरातब बादशाही द्यावयाचे ते दिले. सर्वांस पान सुपारी, अत्तर गुलाब, देऊन सर्वांस निरोप दिला महादजी शिंदे यांस निरोप झाला. सर्व लोक आपआपले ठिकाणीं गेले. व महादजी शिंदे ही आज्ञा घेऊन आपले लष्करांत गेले. या प्रमाणें बादशाही वजिरातीचा समारंभ झाला.

पुढें महादजी शिंदे यांणीं सरकारांत बोलणें लाविलें कीं, "दौलतीचा कारभार व सरकारची दिवाणगिरी मीं करावी असा हेतु ठेवून हिंदुस्थानांतून दक्षणेस सरकारचे दर्शनास आलों. तेव्हां माझा मनोदय सरकारांनीं शेवटास न्यावा." अशी विनंती शिंदे यांणी सरकारास केली. परंतु सरकारचें उत्तर त्या दिवशीं कांहीं झालें नाहीं. इतक्यावर तो गोष्ट तशीच राहिली. फिरून नाना व तात्या यांस पाटील बोवा बोलले कीं, "मीं सारें हिंदुस्थान सर करून गिलच्यांचें पारिपत्य करून, बादशाही वजिरात श्रीमंतांचे घरीं आणिली. अटके पर्यंत लौकिक श्रीमंतांचा राखिला. इतक्याही गोष्टी श्रीमंतांचे पुण्यप्रतापें करून झाल्या. आतां माझ्या मनांत सरकारचे गादीची चाकरी हुजूर श्रीमंतांचे करावी [असें आहे.] आतां इतके दिवस मुलुखगिरी करून सरकारचा लौकिक संपादिला. व शत्रू सारे पराभविले, याकरितां माझे दौलतीचा हिशेब आपण घ्यावा व सरकारचे दौलतीचा हिशेब मला द्यावा." अशी गोष्ट पाटील बोवा यांची ऐकून नाना व तात्या यांस मोठा

९९. सातारच्या महाराजांच्या तर्फेनें आलेले सरदार वगैरे शिंद्यांनीं या समारंभा करितां उभा केलेल्या बादशाही तंबूंत पेशव्यां बरोबर गेले नाहींत व त्यांणीं त्यांस नजर ही केली नाहीं. ग्रां० ड०

विषाद वाटला. त्या बैठकीस कांहीं उभयतांनीं उत्तर सांगितलें नाहीं. "याचा विचार करून बोलूं" इतक्यावरच ती बैठक झाली.

पुढें दिवसें दिवस बोलणें वाढत चाललें. त्या समयीं नानांनीं विचार केला, "आतां गोष्ट बरी नाहीं. आपण कारभार सोडून काशीस जावें. दुसरा उपाय नाहीं. सरदार जोरावर. तेव्हां यांशीं बिघडलें तर राज्याचा नाश होतो, चांगलें नव्हे. आपणच सर्व गोष्टीस तेंहीं द्यावी ही गोष्ट चांगली." अशी मसलत करून नानांनीं आपले ठिकाणीं महा–यात्रेस जाण्याची तयारी केली व हरिपंत तात्यांचाही मनसोबा तसाच ठरला. इतक्या गोष्टी झाल्या परंतु कच्चा मजकूर श्रीमंतांस विदित नाहीं. हीं बोलणीं मध्येंच होतात. असा दोन चार महिने घाट घातला. महादजी शिंदे श्रीमंतांस विनंती करावयास बहुत दिवस जपत होते. परंतु सवड सांपडली नाहीं. सभोंवती नानांची बातमी. आठही प्रहर श्रीमंतांभोंवती कारकून आहेत. तेव्हां बोलावयास सवड नाहीं. पुष्कळ प्रयत्न केला. परंतु बोलावयाचा इलाज न चालला.

तेव्हां कोणीं एके समयीं स्वारी पर्वतीस दर्शनास गेली. त्या दिवशीं महादजी शिंदे स्वारी समागमे होते. त्या वेळेस देवदर्शन करून सरकारची स्वारी खालीं आली तेव्हां हिराबागेपाशीं स्वारी उभी राहून, श्रीमंत पर्वतीचे तळ्यांत नाव खेळावी म्हणून हत्तीखालीं उतरून नावेंत बसावयास चालिले. त्या समयीं महादजी शिंदे यांचा हात धरून उभयतां नाव खेळावयास लागले. कोणीं एक दुसरें नाहीं. एक श्रीमंत, दुसरे महादजी शिंदे, तिसरा नावाड्या. चवथें मनुष्य नाहीं. अशी संधी पाटील बोवा यांणीं पाहून श्रीमंतांपाशीं बोलावयास प्रारंभ केला. आणि म्हणतात, "महाराज! मी हिंदुस्थानांतून आलों तो हेतु महाराजांनीं पूर्ण केला पाहिजे. पुणें मुक्कामीं सरकारची दिवाणगिरी करावी व सर्व राज्याचा कारभार करावा याप्रमाणें माझा हेतु आहे.

---

१००. तऱ्हा देणें=विलक्षण, चमत्कारिक कृत्य करणें.

१. शिंद्यांचें प्राबल्य व माधवरावाचें मन आपणाकडे वळविण्याचे त्याचे प्रयत्न पाहून नानांनीं माधवरावाची एकांतीं गांठ घेतली. तेव्हां नाना म्हणाले "ब्राह्मणांचें वजन राज्यांतून नाहींसें करून आपण सर्व राज्यावर अंमल करावा वगैरे शिंद्याचे मतलब आहेत, आणि त्यांत आपण जर त्यास पाठबळ दिलें तर ब्राह्मणीराज्य बुडण्यास फार विलंब नको. मला जर आपण पाठबळ न देतां आतां सोडून दिलें, तर आज इतकीं वर्षें मोठ्या प्रयत्नानें जें हें राज्य राखिलें तें खचित जाईल. तेव्हां माझी पाठराख आपण करावी नाहींतर मला काशीयात्रेस जाण्याची आज्ञा व्हावी". असें बोलतांनां नानांचे डोळ्यांस पाणी आलें. भेटी नंतर त्यांचें वजन पुनः बरेंच बसलें.

सरकारांनीं शेवटास नेला पाहिजे. नाना जो कारभार करतात तो मजकडे सांगावा." अशी बोलणीं श्रीमंतांनीं ऐकून घेऊन श्रीमंत त्यांस झणाले, "तुम्हीं बोललां हीं गोष्ट बरी आहे. परंतु माझा मनोदय असा आहे. हा तुह्मांस सांगतों. माझा उजवा हात नाना फडणीस व डावा हात महादजी शिंदे. हे दोन्ही हात कायम आहेत तेथपर्यंत मी राज्य कारभाराविषयीं बेफिकीर आहें. झणून राज्य करितांना खेळ खेळतों. नाना तऱ्हेचे खेळ, वाघांच्या लढाया व जेठी मल्ल यांच्या कुस्त्या, वज्रमुष्टींच्या लढाया, शिकारखाने, नाना तऱ्हेचे खेळवितों. असे किती प्रकारचे खेळ खेळतों! तेव्हां या दोहों हातांतील एखादा माझा हात मोडला, तर सारें खटलें माझे गळ्यांत येऊन खेळ खेळावयास रिकामपण होणार नाहीं. यासाठीं जें चाललें आहे तें चांगलें आहे. याला तुम्हीं कांहीं फांटा फोडूं नये." असें बोलणें श्रीमंतांचें ऐकून महादजी शिंदे यांस पुढें उत्तर सुचलें नाहीं. मग नाव खेळून सरकारची स्वारी बाहेर निघाली. ती हत्तीवर स्वार होऊन वाड्यांत दाखल झाली. मग महादजी शिंदे सरकारची आज्ञा घेऊन आपले लष्करांत गेले.

हा सारा मजकूर नाना व तात्या यांस समजला. या गोष्टीस आठ चार दिवस गेले नंतर हरिपंत तात्या फडके दोन प्रहरच्या समयांत जेवून खाऊन, स्वारीच्या खिजमतगारास समागमें घेऊन, पालखींत बसून शिंदे यांचे लष्करांत गेले. त्या वेळेस पाटील बोवा जेवून निजावयाचे डेऱ्यांत गेले [होते.] त्या संधींत तात्या जाऊन तेथें पोहोंचले. ती बातमी पाटील बोवा यांस चोपदार याणें जाऊन सांगितली कीं, "बाहेर हरिपंत तात्या आले आहेत." असें ऐकतांच पाटील बोवांस मोठें आश्चर्य वाटून चोपदारास बोलतात, "हें तूं काय बोलतोस?" तेव्हां चोपदार झणाला, "महाराज खरेंच तात्या आले." असें ऐकून पाटीलबोवा डोकीस पागोटें घालून बिचोड्या[3] बाहेर आले. तात्या डेऱ्यांत दाखल झाले. मग महादजी शिंदे यांणीं तात्यांचा हात धरून उभयतां येऊन लोडापाशीं बसले. मग महादजी शिंदे तात्यांस झणतात- "असे उन्हाचे—सडी स्वारी—कोणी बरोबर नाहीं—असे यावयाचें कारण कोण तें?" हें ऐकून तात्या म्हणतात, "आहो बोवा! यावयाचें कारण, तुम्हीं सरकारचा कारभार करणार, नानांनीं व मीं कारभारांत नसावें, आह्मीं उभयतां सरकारचे अपराधी, झणोन तुह्मांजवळ आलों. काय पारिपत्य करावयाचें

२. हीं बोलणीं लोहगांवीं झालीं. असें ग्रा० ड० लिहितात.

३. बिचोबा=लहान तंबू (यास काठी नसते).

असेल तें करावें. कोणीकडून श्रीमंतांचें राज्य निर्विघ्न चालावें हा संकल्प आमचा आहे." असें बोलणें तात्यांचें ऐकून महादजी शिंदे तात्यांस म्हणतात "शाबास! तुह्मांपुढें आमची पराकाष्ठा झाली! बोलावयास कांणते गोष्टीनें जागा राहिली नाहीं!! आतां जशी तुमची मर्जी असेल तसेच चालूं. आमचे मनांत कारभार करावा हा हेतु धरून होतों. परंतु खावंदांचे मर्जीपुढें आमचें कांहीं चालत नाहीं. एक दोन वेळां विनंती करून पाहिली, व एकांतीं बोलणें केलें. परंतु सरकारचे मर्जीचा कल—या बोलण्यावर रुकार येत नाहीं, असें पाहून मींही बोलणें सोडून दिलें. त्यांत सर्वांचा मनोदय चालत आहे तसें चालवावें. तेव्हां माझा एकट्याचा आग्रह कसा निभावतो? त्यापेक्षां तुम्ही म्हणतां तसे चालूं." असें बोलणें तात्यांनीं ऐकिल्यावर तात्या म्हणतात, "हें बोलणें खचीत आहे, आतां मनामध्यें कांहीं किंतु राहिला नाहीं, असें मला स्वच्छ मन करून उत्तर सांगावें." हें ऐकून पाटीलबोवा तात्यांस म्हणतात, "इतकें बोलणें मी बोलिलों यांत कांहीं संशययुक्त बोललों असा तुमच्या मनांत संशय वाटत असल्यास मला सांगावें." असें ऐकून तात्या म्हणतात. "कांहीं बोलण्याचा संशय राहिला नाहीं. परंतु खचीत याप्रमाणें झालें म्हणजे ठीक." असें तात्यांचें बोलणें ऐकून पाटीलबोवा यांणीं शपथपुरःसर सांगितलें. तेव्हां तात्या व शिंदे या उभयतांची श्रीमंतांचे पाय स्मरून परस्पर शपथ झाली. त्या वेळेस दोघांचे चित्तांतील * दहन गेला मग पानसुपारी अत्तर गुलाब होऊन तात्यांस पोषाग जवाहीर देऊन मार्गस्थ केलें. उभयतांचीं बोलणीं राज्य प्रकरणीं बहुत झालीं. त्या बोलण्यांत महादजी शिंदे यांची खातरजमा हरिपंत तात्या यांणीं केली. तेव्हां उभयतां निःसंशय झाले. मग तात्या निरोप घेऊन, आपले डेऱ्यांत येऊन, लष्करांत शिद्यांपाशीं ठरला तो सर्व मजकूर तात्यांनीं नानांपाशीं सांगितला. मग परस्परें खातरजमा नानांची झाली.

त्याजवर महादजी शिंदे दोहों चोहों दिवशीं वाड्यांत सरकारचे भेटीस आले. त्या दिवशीं वाड्यांत तात्या व नाना व पाटीलबोवा हे एके जागीं एकांतास बसून, सर्व बोलण्याचे खुलासे झाले. त्या बैठकींत त्रिवर्गांचीं बोलणीं परस्पर होऊन तिघांचे चित्ताची प्रांजळता झाली कोणाचे चित्तास कारभाराविषयीं कांहीं एक किंतु राहिला नाहीं. असें झाल्यानंतर तिघे उठून, श्रीमंत आरसे महालांत बसले होते तेथें जाऊन श्रीमंतांजवळ पाटी-

* दहन = राग, अढी.

ल बोवा येऊन मुजरे करून बसले, नाना व तात्या बसले. त्या दिवशीं सारा दरबार आरसे महालांतच झाला. असे बसले आहेत तों पाठीमागून आप्पा बळवंत व अमृतराव पेंठे, माधवराव रामचंद्र, बन्याबापू मेहेंदळे, नीळकंठराव खाजगीवाले, महादजीपंत गुरूजी, त्रिंबकराव राजे बहादर, बहिरो अनंत पुरंदरे, पानशे असा सारा दरबार मुत्सद्दी मंडळ बसलें आहे. त्या समयीं श्रीमंतांपाशीं महादजी शिंदे यांणीं हिंदुस्थानांतल्या गोष्टी सांगावयास प्रारंभ केला. तेव्हां गोष्टीच्या नादांत गोष्टी सांगत सांगत पुढें सरकत चालले, ते सरकार मसनदीवर बसले होते तेथपर्यंत पाटील बोवा सरकत गेले. त्या समयीं तुळाराम मिरधे जवळ उभे होते त्यांणीं पाटीलबोवांस हुषार केलें कीं, "पटेल! आगे देखो. तुम् बोलणेके नादमे कहां बैठेथे? कहां आये? नजर मे लाव." असें ऐकतांच महादजी शिंदे चपापले आणि माघोरे आपले जाग्यावर येऊन बसले. मग विडे पानसुपारी अवघ्यांस देऊन पाटीलबोवा निरोप घेऊन वाड्या बाहेर येऊन उभे राहून, तुळाराम मिरधे यांस बलावून आणून, पांच मोहोरा त्याचे हातीं दिल्या आणि बोलले आज माझी अबरू संभाळली नाहीं तर गादीला माझा पाय लागता. असें बोलून त्यास वानवडीस बोलाविलें. नंतर शिंदे आपले लष्करांत गेले.

असा राज्य कारभार चालत असतां दुसरे दिवशीं वाड्यांत महादजी शिंदे आले. त्या दिवशीं हिंदुस्थानच्या गोष्टी सांगू लागले. तेव्हां बुंदीस दसऱ्याचा समारंभ होतो, तेथील राजा सिलंगणास बाहेर जाऊन सिलंगण खेळून त्या खेळामध्यें रामचंद्रजी दसऱ्याच्या मुहूर्तानें जाऊन रावण मारून, लंका लुटून, विजयी होऊन माघोर आले, असा आविर्भाव करून सिलंगणाच्या वेळेस मारून, सोनें लुटून, मागें फिरून शहरांत यावें. असा दसऱ्याचा समारंभ बुंदीस होतो. तसाच कोट्यास दिवाळीचा समारंभ चार दिवस होतो. लक्षावधी दिवे लागतात. कोटेवाला राजा दारूची लंका चार दिवस शहरा बाहेर करून मध्यें रावण करून, नाना तऱ्हेचे राक्षस दारूचे करून तसेच वानर, हनुमंताची मूर्ती दारूची मोठी करून, त्याच्या पुच्छास आग लावून दिली. नंतर हनुमंत उडूं लागला. तेव्हां नाना तऱ्हेचीं लंकेचीं घरें दहन होतातसें दिसूं लागलें. असा समारंभ दिवाळीचा कोट्यास कोटेवाला राजा करीत असतो. त्या दारूकामास वर्षास लाख सवालाख रुपये लागतात. असा खर्च होतो. अशी गोष्ट पाटील बोवाचे तोंडची, सर्व कारभारी व मुत्सद्दी असा दरबार झालेला होता त्यांणीं ऐकिल्यानंतर सर्व कारभारी बोलूं लागले, "अशी मजा आहे

तर श्रीमंतांचे दृष्टीस पडावीं." असें सर्वांचें बोलणें पडल्यानंतर पाटीलबोवा याणीं सरकारांत विनंति केली कीं, "सरकारची मर्जी असली तर अशी दारू तयार करूं." त्या वेळेस श्रीमंतांची आज्ञा शिंदे यांस झाली, "करावी." नंतर पाटीलबोवा असें बोलणें होऊन आपले लष्करांत गेले.

नंतर आठ पंधरा दिवसांत दारू तयार होऊन पाटीलबोवा यांणीं वाड्यांत येऊन सरकारांत विनंति केली कीं, "दारू तयार झाली; सोडावयाची आज्ञा कोणे दिवशीं ती करावी;" तेव्हां श्रीमंत बोलले, "आतां रात्र अंधारी आहे त्या समयांत ती मजा चांगली दिसेल." असें बोलून मग दुसरे दिवशीं सोडावयाचा निश्चय झाला. नंतर महादजी शिंदे यांणीं सरकारांत विनंति केली कीं, "कोणे ठिकाणीं दारू सोडावयाची?" तेव्हां तात्या व नाना वगैरे अवघ्यांचे मत ठरलें कीं, "पर्वती खालीं रमण्यांत [तयारी] करावी. तो निश्चय होऊन शिंदे निरोप घेऊन आपले लष्करांत गेले."

नंतर दुसरे दिवशीं स्वारी तयार करून सायंकाळच्या समयास सारा सरंजाम रमण्यांत पोहोंचता करून सरकारांत विनंती करावयास महादजी शिंदे आले, तेव्हां सरकारांत विनंति केली. त्या वेळेस सरकारची स्वारी पर्वतीस निघण्याची तयारी झाली. मग रात्रौ संध्या झाल्या नंतर फराळ करून तमाम सरदार व मानकरी व मुसद्दी तयार होऊन सरकारची स्वारी निघाली ती सहा घटका रात्रीस पर्वतीस दाखल झाली. सर्व पुण्याचे अलोट[४] तमाशा पहावयास निघाले ते पर्वतीस जाऊन जागोजाग बसले. जिकडे तिकडे मशाली दुशांके[५] लाविले आहेत तेव्हां सारा पर्वतीचा डोंगर फुलून निघाला. सरकारची स्वारी येऊन बसली. नंतर महादजी शिंदे यांस दारू सोडण्याची आज्ञा झाली, मग पाटीलबोवा ह्यानीं दारू सोडण्यास आरंभ केला. ते प्रहर रात्रीपासून दोन प्रहर रात्र पर्यंत दारू लंका सुटत होती. नाना तऱ्हेचीं झाडें त्या मध्यें तारे तुटूं लागले. हनुमंत दारूचा केला होता तो उडून जागजागीं बसूं लागला, तेव्हां दारू सुटत चालली. असा मोठा समारंभ दारूचा झाला. सारी दारू सुटल्या नंतर मग पाठी मागून तोफेची धडेबाजी[६] करून दाखविली. असा तीन प्रहर रात्र पावेतों दारूचा समारंभ झाला.

---

४. अलम=लोक, जन.

५. दुशाका, दुशाख=अनेक कांकडे लावितां यावे म्हणून एका काठीचे टोंकास लोखंडाचीं शिंगें लाविलेलीं असतात, ती दीपयष्टि.

६. धडेबाजी=धडाधड एका मागून एक आवाज.

नंतर स्वारी पुण्यास आली. सर्व लोकही आले. ते दिवशीं तोफेची मनाई होती.

आतां पुढें रंगाचा समारंभ करावयाचा असें नाना व तात्या व पाटील बोवा यांचे बोलणें होऊन, तिघेही उठून, श्रीमंत आरसे महालांत होते तेथें त्रिवर्ग जाऊन, श्रीमंतांपाशीं पाटील बोवा मुजरा करून बसले. तसेच नाना व तात्या नमस्कार करून बसले. त्या दिवशीं दरबार आरसे महालांतच झाला. असे बसले आहेत तो पाठीमागून आपा बळवंत व अमृतराव पेंठे व माधवराव रामचंद्र, बन्या बापू मेहेंदळे, निळकंठराव खाजगीवाले, महादाजीपंत गुरुजी, त्रिंबकराव राजे बहादर, बहिरो अनंत, पुरंदरे, परशुराम भाऊ पटवर्धन, रंगराव ओढेकर, विंचूरकर, पानशे, मराठे सरदार मंडळी, असा दरबार त्या आरसे महालांत झाला असतां, महादजी शिंदे यांणीं श्रीमंतांस विनंति केली कीं, "हिंदुस्थानांत मोठे राजे रजवाडे हुताशनीचा रंग खेळतात तसा रंग पुण्यांत व्हावा. आतां हुताशनी तर गेली. परंतु चैत्र शुद्ध प्रतिपदेस तसा रंग करावा असें माझे मनांत आहे. परंतु सरकारच्या मर्जीस येईल तें खरें." तेव्हां समस्त कारभारी, मुत्सद्दी, सरदार, मानकरी व पागे बसले होते तितक्यांचा रुकार रंगा विषयीं पडला. "साऱ्यांचे मनांत ही गोष्ट आली. आतां सरकारची आज्ञा काय ती व्हावी," असें बोलणें महादजी शिंदे यांचें ऐकून श्रीमंत म्हणतात, "तो रंग राजे रजवाडे कसे खेळतात हें सांगावें." त्याजवरून महादजी शिंदे यांणीं जयपुरचा व उदेपूरचा व मथुरेचा व आग्र्याचा व गोकुळचा व वृंदावन येथील रंगाचा मजकूर श्रीमंतांस विदित केला. तो ऐकून श्रीमंतांचे मनांत गोष्ट भरली व सर्वांचे रुकार पडले होते त्याजवरून श्रीमंतांचे मनांतही वाटलें, "आपण तसाच रंग खेळावा." असें झाल्या नंतर चैत्र शुद्ध १ चा नेम ठरला. पाटील बोवांस आज्ञा झाली कीं, "रंगाची तयारी करावी." वाड्यांत रंग करावयाची आज्ञा खाजगीवाले यांस झाली. खेरीज ज्या रस्त्यानें स्वारी जावयाची त्या रस्त्यानें कारभारी व मुत्सद्दी व सरदार व पागे होते तितक्यांस सरकारची आज्ञा झाली कीं, "इतक्या मंडळीनें तुम्हीं रंगाची तयारी आपापले ठिकाणीं करावी." त्यांत हरिपंत तात्या फडके व माधवराव रास्ते यांस आज्ञा झाली कीं, "तुम्हीं दोहों ठिकाणीं रंग मोठा करावा." अशी आज्ञा सर्वांस होऊन दरबार बरखास्त झाला. पाटील बोवा आज्ञा घेऊन वानवडीस गेले.

७. तोफेची मनाई–रात्रौ १० वाजतां तोफ उडाली म्हणजे परवानगी शिवाय रस्त्यांत कोणीं फिरूं नये अशी मनाई होती. ती या रात्रीं लोकांच्या सोईकरितां बंद केली. ही मनाई पुण्यांत इंग्रजींत पुष्कळ दिवस होती ती सुमारें २०-२२ वर्षांपूर्वी बंद झाली.

मग शिंदे यांणीं तयारी रंगाची आपले लष्करांत केली. तसेंच ज्या ज्या रस्त्याचे लोकांस आज्ञा झाली त्यांणीं ही आपले ठिकाणीं रंगाची तयारी दुरस्ता केली. तसेंच शिंदे यांचे लष्करांत रंगाची तयारी केली. खेरीज नागो जागीं वाटेनें सरकारचे व शिंदे यांजकडील हौद भरून ठेविले. गुलालाची तयारी झाली. सरदार व मानकरी व पागे, पथके, शिलेदार, एकांडे, मुत्सद्दी व कारभारी व कारकून मंडळी असे तमाम तयार होऊन वाड्यापाशीं आले. तशीच सर्व फौज व हत्ती व सांडणीस्वार असे तयार होऊन उभे राहिले. सरकारची ही निघण्याची तयारी झाली. निघावयाचे वेळेस वाड्यांत थोरल्या चौकांत बिछायत करून सरकारची स्वारी येऊन तेथें बसली. त्या वेळेस नाना व तात्या व आपा बळवंत, पेंठे, त्रिंबकराव परचुरे, नारोपंत चक्रदेव असे सर्व लहान थोर, खेरीज ब्राह्मण सरदार—रास्ते, विंचुरकर, ओदेकर, यहिरो अनंत, राजे बहार, पानशे, पुरंदरे, माधवराव रामचंद्र, मराठे मंडळ—घोरपडे, निंबाळकर, पाटणकर, मोहिते, दरेकर, मानाजी फांकडे, नोताजी जाधवराव, पाठीमागोन पटवर्धन, माधवराव रामचंद्र बिनीवाले, व बेहरे—असे सर्व येऊन नाचास बसले. तमाम पागे धायबर, निकम, भोइटे, थोरात, बाबुराव अनंत, भास्कर जगन्नाथ, निळकंठराव रामचंद्र, अवधूतराव येशवंत, असे बावन्न पागे बैठकेस येऊन दाखल झाले. वानवडीहून महादजी शिंदे तयार होऊन सरकारची स्वारी न्यावयास आले. असे समाज वाड्यांत मिळाले. तेथें रंग खेळावयास प्रारंभ झाला. त्या रंगाची वर्णना किती करावी? हजारों गुलालगोटे उडूं लागले. रंगाचे बंब चालूं लागले. तसाच गुलाल खंड्याचें खंड्या वाड्यांत उडाला.

असा रंग खेळून सरकारची स्वारी सायंकाळचे दहा घटिका दिवसास वानवडीस जाण्यास अंबारींत बसून खवासखान्यांत महादजी शिंदे व आप्पा बळवंत पाठीमागें बसले. वाडा डावा घालून, सरकारची स्वारी बुधवारांतून, कापड-आळींनें आदितवारांत हरिपंत तात्यांचे वाड्यापाशीं येई तों पर्यंत वाटेनें सरकारचे लोकांनीं रंग करून ठेविला होता त्यांनीं एकच गर्दी रंगाची केली. तसेंच हरिपंत तात्याचे वाड्यापाशीं स्वारी आल्यानंतर तेथें दोन घटिकापर्यंत रंगाचा मार झाला. त्या रंगाच्या योगानें रस्त्यानें चिखल पडला. व शेकडों पल्हे गुलाल उधळला. असा दोन घटिका येथें रंग खेळून सरकारची स्वारी पुढें रंग खेळत चालली. शेकडो पल्हे गुलाल हत्तींवर ठेविला होत

८. गुलाल गोटे=पातळ कांचेचे किंवा कागदाचे पोकळ गोळे आंत गुलाल भरून एक मेकांवर होळीच्या सणांत उडविण्याकरितां तयार करतात ते.

तो रस्त्यांत उधळीत चालले. असे नाकशरी उतरून रास्ते यांचे पेठेंतून चालले असतां, तसे खेळत रास्ते यांचे वाड्यापाशीं आले. तेथें रास्ते यांनीं रंगाचा समारंभ केला. गच्चयांवरून रंगाचे बंब उडूं लागले. तेव्हां स्वारीमध्यें जसा पर्जन्य पडतो असा रंग पडूं लागला. दोन् घटिका तेथें रंग खेळून वानवडीस स्वारी दाखल झाली.

मग जेथें श्रीमंत बसावयाची जागा केली होती, तेथें ते जाऊन बसले. तेव्हां झाडून सरदार व मानकरी व पागे व मुत्सद्दी व कारकून त्या कचेरीस येऊन बसले. बसल्यानंतर दोन घटिकापर्यंत नाच व गाणें झालें. नंतर रंग खेळावयास प्रारंभ झाला. रंग खेळतां खेळतां रंगाचे पाट नदीस मिळाले. असा रंग द्वापारयुगीं श्रीकृष्ण भगवान् खेळले. तसा कलियुगीं श्रीमंत सवाई माधवराव खेळले. असा कोणी पुढें खेळावयाचा नाहीं व मागेंही कोणी खेळला * नाहीं. रस्त्यामध्यें गुलालाचा पेर व रंगाचा चिखल झाला तो किती गणतीस धरावा ? असा रंग खेळल्यानंतर सरकारची स्वारी स्नानास उठली. त्या समयीं शिंदे यांनीं शेकडों कढया पाण्याच्या तापत ठेविलेल्या होत्या. शेकडों ब्राह्मण पाणक्ये घंगाळ घागरी घेऊन उभे. असा बंदोबस्त स्नानाचा ब्राह्मण मंडळीचा झाला. तसाच मराठे सरदार, मानकरी यांचा बंदोबस्त केला होता. मग अवध्यांचीं स्नानें झाल्यानंतर ज्या कचेरीस रंग खेळले त्याच मखमाली डेऱ्यांत फरास यानें येऊन, ती बिछायत काढून, नवी बिछायत घालून तयारी केली. सर्व मंडळी लहान थोर स्नानें करून, नवीन वस्त्रें घेऊन येऊन कचेरीस बसली. मग नाचास प्रारंभ झाला. मग महादजी शिंदे यांनीं श्रीमंतांस सर्व पोषाग जवाहीर शीरपेंच व तुरा वगैरे गळ्यांत मोत्यांच्या माळा असा दिला. तसेंच सर्व कारभारी, मुत्सद्दी व कारकून मंडळी व शिलेदार लोक व मानकरी व हुजुरातेचे लोक व पागे पथके असे सर्वांस शिंदे यांनीं पोषाग वांटून नंतर पानसुपारी, अत्तर गुलाब, हारतुरे गजरे, दिले. इतका समारंभ होई तों तीन घटिका रात्र झाली.

मग सरकारची स्वारी पुण्यास यावयास निघाली तेव्हां हजार पाचशें दुशाका हत्तीवर लावून मोठया थाटानें स्वारी मोठया डौलानें चालली. ज्या समयीं स्वारी माघारी आली त्या समयीं शहरांत दुरस्ता चिराखदानें करून लोक आपापल्या माड्यांवरून दिवे लावून तमाशा पहावयास उभे राहिले. त्यांनीं

* या रंगाविषयीं मनोहर कवीनें केलेलें एक गाणें बायकांच्या म्हणण्यांत येतें त्यांतील वर्णन व वरील वर्णन हीं पुष्कळ अंशीं जमतात.

त्या दिवशीं सोन्यारुप्याचीं फुलें श्रीमंताचे अंबारीवर उडविलीं. अशा थाटानें स्वारी वाड्यांत दहा घटिका रात्रीचे अमलांत दाखल होऊन श्रीमंत मसनदी वर बसले. सर्व मंडळीस पानसुपारी, अत्तरगुलाब देऊन घरीं जाण्याची आज्ञा सर्वांस झाली. त्यासमयीं सर्वांनीं नजरनजराणे करून आपले ठिकाणीं सर्व लहानथोर गेले. असा रंगाचा समारंभ झाला. चैत्र शुद्ध १ शके १७१९, प्रमाथी नामसंवत्सरे. सल्लास तिस्सैन मय्यां व अलफ्. [११९३]

पुढें राज्यकारभार चालूं लागला. पुढें रमाबाई साहेब यांचे शरीरास विकृति रोगाची झाली. बहुत उपाय केले. परंतु गुणास आले नाहीं. शेवटीं त्याच व्यथेनें बाईसाहेब यांस देवाज्ञा झाली.

मग तेरा दिवस झाल्यानंतर लग्न करावयाचा बेत ठरला. नंतर मुली पहाण्यास कारकून व ब्राह्मण गेले. मुली पहात पहात कोंकणांत विजयदुर्ग तालुक्यांत * धालवलीस गणेशपंत गोखले यांची कन्या पाहिली. सुलक्षणी पाहून रास नक्षत्र छत्तीस गुण मिळवून पाहिले. ते छत्तीस मिळून नंतर पुण्यास लिहून पाठविले. मग पुण्यास लिहून आल्यानंतर सर्व कारभारी यांचे मनास येऊन गंगाधर गोविंद भानु यांस लिहून पाठविलें कीं, "गोखले मशारनिल्हे यांची कुटुंबसह परिवारेंसहित पुण्यास रवानगी करावी." अशीं पत्रें जातांच भानु यांनीं गोखले यांस पालख्या व डोल्या देऊन पुण्यास रवाना केलें. ते गणेशपंत गोखले पुण्यास आल्यानंतर लागलाच लग्नाचा मुहूर्त पाहून, गोखले यांस जानवशास जागा खासगीवाले ह्यांचे वाड्यांत दिली. तेव्हां खासगीवाले यांस सरकारची आज्ञा झाली कीं, "तिकडील साहित्याची तयारी तुम्हीं करावी." सरकारांतून खर्चास दिलें.

मग शहरांत आमंत्रण लग्नाचें फिरलें. सरकारची मंडळी व मुत्सद्दी मंडळ व कारभारी तमाम व सरदार व पुणें मुक्कामीं मामलेदार होते त्यांस आमंत्र-

---

९. हे सर्व खेळ भावि स्थितीचे सूचक होत असें कित्येक सूक्ष्म दृष्टीच्या पुरुषांच्या लक्षांत तेव्हांही आलें असेल. आरसे महालांत रंग खेळण्याबद्दल व दारूकाम सोडण्याबद्दल दरबारें जेव्हां भरूं लागलीं, व गोळ्यांच्या वर्षावाचे ठिकाणीं रंगाचा वर्षाव जेव्हां होऊं लागला, तेव्हां पहिल्या माधवरावाच्या वेळच्या व त्या पूर्वीच्या लोकांच्या डोळ्यांतून टिपें पडलीं असावीं. खुद्द नानाफडणिसास तरी असे पोरकट चाळे खचीत आवडले नसतील. पण करतो काय बिचारा? सांपडला होता हिंदुस्थानी वाघाच्या सपाट्यांत. या व्याघ्राचा अंतस्थ हेतु इतकाच दिसतो कीं, दक्षिणेंतील सजातीयांस रंजवून शेळ्या करून टाकिल्या कीं राज्य आपलेंच.

* 'गोळवलीस' इ० प्र०

णें झालीं. नंतर देवक स्थापना होऊन तेलफळ, रुखवत होऊन वरप्रस्थान निघालें. लग्न दिवसास होतें. तेव्हां सरकारची स्वारी नवरीचे मंडपांत यावयास निघाली. ती अंबारींत बसून चालली. पुढें तंक्करांव[१०] चालले आहेत. वाजंत्री वाजतात. अशा थाटानें स्वारी चालली. पाठीमागें सारे कारभारी चरणचाली महादजी शिंदे तात्या नाना प्रमुख सारे होते. अवघ्यांनीं आपआपल्या कानांत चौकडे घालून निमेजामे आंगांत घातले. हत्तीच्या मागें बायकांचा समुदाय, त्यांच्या मागें कारभारी यांचा समुदाय चालला आहे. असे मिरवत मिरवत खासगीवाले ह्यांचे वाड्यांत स्वारी दाखल झाली. नंतर सकळ लग्न विधि होऊन, विवाह होम झाल्यानंतर सर्व मंडळीस भोजनास राहविलें; ते दिवशीं भोजन होऊन दुसरे दिवशीं आमंत्रण सोयऱ्यांकडील येऊन सारी मंडळी भोजनास गेली. रात्रौ साडे झाले ते दिवशीं वरात मिरवत सरकारची स्वारी वाड्यांत दाखल झाली. नंतर सर्वलांस मेजवानी करून सर्वांचे आहेर आले होते ते परत केले. लग्नाची दक्षणा रमण्यांत वांटली.

असा कारभार होत असतां मध्यवर्ती अहल्याबाई होळकरीण यांचीं पत्रें सरकारांत आलीं कीं, "चिरंजीव § मल्हारराव होळकर आह्मां पासून रुसून गेला त्याचा बंदोबस्त सरकारांनीं ठेवावा." अशीं पत्रें सरकारांत येऊन पोहोंचलीं व आणखीही मुलखांतील बोभाट तहत नेमाडपासून सरकारांत आले कीं, "मल्हारराव होळकर १०।१५ हजार फौजनिशीं येत आहेत. त्या फौजेचा उपद्रव मुलुखांत होत आहे." अशीं पत्रें महालीं महालींचीं सरकारांत बोभाटाचीं आलीं. चोहींकडून होळकराचे बोभाट आले. त्याजवरून सरकारांतून त्याचे बंदोबस्तासाठीं चाळीस हजार फौज, तोफखाना रवाना झाला. त्या फौजेंत कारभारी बहिरो अनंत ह्मणजे अंताजी माणकेश्वर यांचे चिरंजीव यांस सरकारची ताकीद अशी झाली कीं, "मल्हारराव होळकर याशीं लढाई न घेतां व त्याचे जिवास धक्का न लावितां त्याचे फौजेचा उपद्रव मुलुखास न होतां, असे त्यास घेऊन पुण्यास येणें." अशी ताकीद होऊन फौज रवाना झाली. त्या फौजेनें होळकरासभोंवतीं कोस कोस छाटण्यानें चालून खानदेशांत गांठ पाडिली. तेव्हां मल्हारराव ह्यांचा मुक्काम झाला ह्मणजे सरकारच्या फौजेनें मुक्काम करावा. असे कूच मुक्काम करीत गंगा उतरून आलीकडे आले.

---

१०. तक्करावा=विवाह वगैरे समारंभाच्या मिरवणुकींत अनेक तक्के एकत्र जोडून त्याज वर वेश्येनें नृत्य करावें ह्मणून एक जोड तक्का करितात तो. हा मनुष्यें डोकीवर नेत.

§ हा तुकोजी रावाचा मुलगा. (मागें पृ० ५२ टी० ६५ पहा.)

तसेच पुढें चालले तों निंबे [११]देहरे याचा घाट चढून होळकर येऊन वाफगांव येथें फौजेसुद्धां गांवांत उतरले. त्यासमयीं सरकारची फौज गोळीचा व बाणाचा टप्पा चुकवून गांवा भोंवतीं चौफेर उतरली. अशा मजकुराचीं पत्रें बहिरो अनंत याचीं आलीं. त्याचीं उत्तरें सरकारचीं गेलीं कीं, "तुम्हीं चौफेर घेरा देऊन उतरलां आहां, तसेंच बंदोबस्तानें असावें; त्याच्या वाटेस कोणीं जाऊं नये. बाहेरची रसद वगैरे बाहेरून गांवांत जाऊं नये, अशा बंदोबस्तानें असावें." याप्रमाणें फौजेचा मुक्काम दोन महिने तेथें झाला. गांवांतील दाणा सरला. खाण्यापिण्याची अडचण पडूं लागली. दोन दोन फांके खाण्यावांचून सर्वांस पडूं लागले. मल्हारराव होळकरानें कौलास येऊन बोलणें लाविलें. त्या वेळेस सरकारची आज्ञा होळकर यास अशी झाली कीं, "तुमचे दिवाण भगवंतराव आहेत ते सरकारच्या हवालीं करावे, म्हणजे तुमचा बंदोबस्त सरकारांतून तुमचे मनोदयानुरूप केला जाईल." त्या बोलण्यास तोड दुसरी नाहीं, असा विचार पक्का मल्हारराव यांणीं आपले ठिकाणीं करून भगवंतराव यास सरकारचे हवालीं केलें. नंतर भगवंतराव यास कैदेंत ठेवून, मल्हारराव यास सरकारचीं पत्रें जाऊन, होळकर यास पुण्यास आणिलें. सरकारच्या भेटी झाल्यानंतर त्यांचे खर्चाचा बंदोबस्त सरकारांतून करून देऊन, सरकारची आज्ञा होळकर यांस अशी झाली कीं, "आतां तुह्मी स्वस्थ असावें. पुढें तुमचा बंदोबस्त तुमचे चित्तानुरूप सरदारी प्रकरणीं करून देऊं." असें आश्वासन सरकारचें झालें. हें बोलणें मल्हारराव ह्यांणीं ऐकून पुणें मुक्कामीं स्वस्थ होते. पुढें भगवंतराव ह्याचा जामीन घेऊन मोकळें केलें.

नंतर महादजी शिंदे यांस भाद्रपदमासीं[१२] नवज्वराची भावना होऊन देवाज्ञा झाली. मोठा सरदार. सरकारची एक बाजू खचली. राज्यांतील मोहरा नाहींसा झाला. हरिपंत ताात्या फडके यांस पोटसुळाची भावना होऊन, ती फारच झाल्यावर, तात्यांस समजलें त्यावरून सर्व निरवा निरव करून, नाना फडणीस यांजपाशीं बहुत प्रकारचीं राज्य प्रकरणीं बोलणीं बोलून, घरगुती मजकूर समजावून, नानाचा निरोप घेऊन, सरकारची आज्ञा घेऊन, तात्या सिद्धटेकास श्रीगणपती जवळ मरावयास गेले. तेथें महिना दीड महिना तात्या गणपतीपाशीं होते. पुण्याहून गेल्यापासून प्रकृती दिवसें दिवस जडकावत चालली. त्या व्यथेनें कार्तिकमासीं तात्यांस देवाज्ञा झाली.

११. 'निबेद्रेचा' असें कल्याण प्रतींत दिसतें.

१२. ता० १२ फेब्रुआरी १७९४. मां० ड०.

दोन्हीं माणसें राज्यांतील राज्य चालविण्याजोगतीं गेलीं. त्यामुळें बहुतांस खेद झाला.

पुढें तात्यांचें संस्थान त्यांचे चिरंजिवांकडे चालविलें. महादजी शिंदे वारल्यानंतर त्यांचे दिवस झाल्यावर कारभारी यांचीं बोलणीं सरकारांत लागलीं कीं, "दौलतराव शिंदे यांचें नांवें सरकारचीं वस्त्रें द्यावीं." तेव्हां वस्त्रें द्यावयाचीं कीं न द्यावयाचीं याविषयीं शिंदे यांजकडील वकील रामजी पाटील व रायाजी पाटील यांशीं सरकारांतून बोलणें झालें कीं, "नजर सरकारांत घ्यावयाची तेव्हां सरदारी प्रकरणीं वस्त्रें द्यावयाचीं." त्या समयीं शिंदे याजकडील वकील यांनीं सरकारांत विनंति केली कीं, "नजर किती घ्यावयाचा मानस आहे." तें बोलणें ऐकून सरकारचा जबाब झाला कीं, "दोन कोट रुपये नजर द्यावी." असें बोलणें सरकारचें पडलें त्या वेळेस शिंदे यांचे कारभारी वकील यांस गोष्ट मोठी अवघड लागली. त्या बोलण्यांत दुसरी तोड नाहीं असें शिंदे यांजकडील कारभारी यांणीं जाणून सरकारांत विनंति केली कीं, "पाटील बोवा यांचे मागें जिवबा दौंदा[१३] बक्षी सर्व राज्यकारभाराचे मुक्त्यार आहेत. तेव्हां त्यांस लिहून पाठवून त्यांचें उत्तर आलें म्हणजे काय विनंति करणें तीं करूं. असें बोलणें जिवबा दादा यांस पत्रीं लिहून त्याचा जाब नजर द्यावी असा आल्यास सरकारांत विनंति करूं." अशी गोष्ट सरकारांत कबूल करून, दौलतराव शिंदे यांस दुखोटा करावयास कारभारी सरकारांतून गेले. त्यांणीं दुखोटा माव केला सरदारीचीं वस्त्रें दिलीं नाहींत. शिंदे यांणीं सरकारांत जवाहीर दिलें. त्यांत नानांचे मनांत दोन जिनसा शिंदे यांजकडे होत्या त्या घेण्याचा मानस होता. ह्मणून "एकेक मोतीं जांभळा एवढालें, अशा शंभर मोत्यांची माळ एक व तशाच शंभर चांफेकळ्यांची माळ एक अशा दोन माळा सरकारांत घेतल्यावर मग सरदारी प्रकरणीं काय बोलणें तें बोलूं," अशी सरकारची आज्ञा शिंदे यांजकडील वकील कारभारी यांस झाली.

[इकडे] गोविंदराव काळे हे सरकारांतून वकीलीच्या कामावर भागानगरास मोंगल यांजकडे होते. तेव्हां गोविंदराव पिंगळे पुण्यांत होते ते सरकारांतून वकीलीच्या कामावर बोलण्यांत हैदराबादेस गेले. त्या वेळेस नबाब यांचे कचेरीस रात्रौ तमाशा झाला. त्यामध्यें मश्रुन्मुलुख यानीं श्रीमंत राव साहेब यांचीं व नाना फडणीस यांचीं सोंगें आणिलीं. त्या तमाशामध्यें कचेरीस काळे व पिंगळे बसले होते, त्या उभयतांनीं सोंगें पाहून दोघे कचेरी-

१३. जिवबादादा व बाळोबातात्या हे दोन शेणवी गृहस्थ शिंद्यांच्या कारभारांत प्रमुख होते.

तून उठून चालले. त्या समयीं कचेरीस नवाब निजामलीखां व मश्रुन्मुलुख हा दिवाण वरकड मुत्सद्दी राजे रायराय, व मीर अलम, व जहांजंग धौसे व रावरंभा निंबाळकर, व बहारमल्ल पठाण व मोठमोठे सरदार, रघोत्तम हैबतराव राव राजेंद्र, असे मोठमोठे मुत्सद्दी व सरदार त्या सभेंत बसले असतां इतक्यां देखत सरकारचीं सोंगें तमाशांत आणिलीं. हें पाहून गोविंदराव बापू व गोविंदराव मामा असे उभयतां उठले. त्यांच्या बरोबर त्यांजकडील पागे व पथके होते तें सारें मंडळ उठलें. ते उठण्या समयीं मश्रुन्मुलुख व मुत्सद्दी व सरदार बसले होते त्या सर्वांनीं उभयतांस विचारिलें कीं, "तुम्ही उठून कां जातां?" त्यावेळीं उभयतांनीं उत्तर केलें, "आमचे खावंदांचीं सोंगें तमाशांत आलीं तेव्हां आमची बसावयाची योग्यता नाहीं." नंतर खासे नवाब यांनीं गोविंदराव यांस हांक मारून जवळ बलावून सांगितलें, "तुमची जाण्याची गरज नाहीं. हा तमाशा आहे. ह्याचा विधिनिषेध तुम्ही काय बाळगतां?" असें नवाब ह्यांचें बोलणें ऐकून गोविंदराव बापू यांनीं उत्तर केलें कीं, "हा राजदरबार आहे. येथें आमच्या खावंदांचीं सोंगें आलीं. आतां आमची बसण्याची मजा नाहीं. आपणही आम्हांस आमच्या खावंदां प्रमाणेंच आहां. आम्हांस बसावयास आग्रह करूं नये. आतां या कचेरीत आम्हीं सर्वांदेखतां सरकारास अर्ज करितों एवढा समजून ठेवावा. आमचे खावंदांचीं सोंगें आपण तमाशांत आणविलीं आणि लोकांस दाखविलीं, याचें उसनें आपले कडील दिवाण वगैरे मंडळी पुण्यांत नेऊन व दारोदार फिरवून लोकांस दाखवूं. हें पक्कें समजून ठेवावें. आम्हीं असें करून दाखवूं तरच गोविंदराव काळे होऊं. यांत अंतर व्हावयाचें नाहीं." असें बोलून नवाबांस मुजरा करून, तेथून उभयतां निघून आपले मकाणास येऊन दाखल झाले.

पुढें मसलतीस प्रारंभ झाला. प्रातःकाळीं गोविंदराव बापू व गोविंदराव मामा असे तेथें वकिलीच्या कामावर कारकून ठेवून आपण उभयतां तेथून निघाले. ते कूच दरकूच पुण्यास येऊन दाखल झाले. नंतर श्रीमंतांची व नानांची भेट झाली. भेटी अंतीं भागानगरचा मजकूर सर्व खावंदास विदित करून आणखी म्हणतात, "याची आज्ञा काय ती करावी. आम्ही तर तेथून तोंडांत खाऊन दरबारांत प्रतिज्ञेचे उत्तर बोललों कीं, 'आमचे खावंदांचीं सोंगें आणिलीं त्यापेक्षां मश्रुन्मुलुख यास धरून दारोदार फिरवूं.' असें प्रतिज्ञेचें बोलणें बोलून तेथून निघालों. तेव्हां आतां मोंगलांवर मोहिम करणें आगत्य. याविषयीं आज्ञा व्हावी. असा मजकूर श्रीमंतांनीं ऐकिल्यानंतर श्रीमंतांस मोठा राग येऊन उत्तर केलें कीं, "मसलत करून मोंगलांवर स्वारी करावयाची."

असें उत्तर होतांच गोविंदराव बापू यांनीं तीच शकुन-गांठ बांधिली. असें बोलणें झाल्यानंतर दरबार बरखास्त झाला.

त्याजवर दुसरे दिवशीं नानांचे वाड्यांत काळे, पिंगळे व नाना हे त्रिवर्ग खलबतास बसले. त्या वेळेस नानांनीं सर्व विचार भागानगरचा, बारीक मोठे मजकूर फौजेचे व सरंजामाचे व नबाबाचे मर्जीचा कल कसा, तो सर्व मजकूर विचारला. तेव्हां परस्परें बोलण्याचे खुलासे सर्व झाले. तेव्हां मसलतीची तयारी करण्याचा उद्योग नानांनीं मांडिला. असें नित्य खलबत काळे व पिंगळे, यांचे होऊं लागले. त्या खलबतांत विचार मिळून मोंगल यांजवर स्वारी करण्याचा उद्योग. तेव्हां फौजेचा जमाव मोठा झाला पाहिजे. असे विचार ठरले असतां पुढें जमायत करण्याचा उद्योग मांडिला.

हिंदुस्थानांत तुकोजी होळकर यांस बलावण्याचीं पत्रें सरकारचीं गेलीं कीं, "मोंगलावर मोहिम करावयाची, तर तुम्हीं आपला सरंजाम तोफखान्या सुद्धां देखत पत्र सारी फौज घेऊन दरकूच पुण्यास येऊन दाखल व्हावें." शिंदे यांजकडील कारभारी वकिलांस सरकारची आज्ञा झाली कीं, "तुम्हीं हे हिंदुस्थान येथें पत्रें लिहून पाठवून तेथें तुमची फौज आहे त्यापैकीं तुमच्या तेथील मुलखाचा बंदोबस्त राखून बाकी फौज हुजूर पुण्यास बोलवावी. जिवबा बक्षी तुमचे त्यांसही बोलवावें. अशीं पत्रें तावडतोब डाकेंत रवाना करावीं." याप्रमाणें शिंदे यांस आज्ञा झाली. अशीं पत्रें फत्तेसिंग गायकवाड यांस गुजराथेंत गेलीं. "तुम्ही आपले संस्थानचा व मुलखाचा बंदोबस्त ठेवून, बाकी फौज पोक्त सरंजाम करून, उभयतां पितापुत्र व तुमचे दिवाण रामजी भापाजी सुद्धां सरकारची मोहीम मोंगलावर होत आहे तर देखत पत्र दरकूच निघून पुण्यास यावें.". अशीं पत्रें गुजराथेंत गायकवाड यांस गेलीं.

असा तयारीचा बेत पुणें मुक्कामीं होत आहे तो मजकूर नबाबाचे वकिलांनीं भागानगरास लिहिला. त्याजवरून पूर्वी गोविंदराव काळे रुसून आले सबब हैदराबादेहून नबाब यांनीं समजुतीसाठीं मीरअलम् व रघोत्तम हैवतराव रावराजेंद्र व राजे रायराय यांचे नांवें रेणुराव धोंडजीराव रायराय

---

१४. शकुनगांठ = कालांतरीं होणाऱ्या वर्तमाना विषयीं आढळलेल्या शकुनाचें (तत्सूचक लक्षणाचें) स्मरण राहावें म्हणून जी पदरास गांठ बांधितात ती. इच्या योगें त्या शकुनाचें संमानन केलें असें होतें.

१५. फत्तेसिंग सन १७८९ च्या डिसेंबरांत मरण पावले व पुढें पुष्कळ खटपटी होऊन गोविंदराव १७९३ च्या डिसेंबरांत बडोद्याचे मुख्य अधिकारी झाले. ग्रां० ड०

१६. या हुशार परभू गृहस्थानें पुढें मोठ्या युक्तीनें गायकवाडीचें रक्षण करून लौकिक मिळविला.

हा किताब [दिलेले] असे त्रिवर्ग यांची रवानगी पुण्यास हजार दोन हजार सरंजाम देऊन केली. ते पुण्यास येऊन दाखल झाले. सरकारच्या भेटी झाल्या. व नानांचीही भेट झाली. नवाब यांणीं श्रीमंतांस पोषाग वगैरे पाठविले होते ते सरकारांत प्रविष्ट झाले. पुढें बरसात आली त्यामुळें मोंगलांचे कारभारी आले होते त्यांचा मुक्काम चार महिने पुण्यास झाला. त्या चार महिन्यांत सलूख्याचीं बोलणीं बहुत प्रकारचीं सरकारांत त्यानीं आपले तर्फेनें केलीं. त्या बोलण्यांत मजकूर जमावें असें न झालें. परंतु बोलण्यास आले होते त्यांनीं आपल्या अकलेनें श्रीमंतांपाशीं नवाबांचा निरोप सांगितला कीं, " आह्मीं आतां म्हातारे झालों. आतां तुम्हीं आम्हांशीं लढावें ही गोष्ट तुम्हांस मुनासिब नाहीं " अशीं बहुत प्रकारचीं बोलणीं बोलले. परंतु मजकूर जमला नाहीं व सरकारची मर्जी लढाईच करावी असा इत्यर्थ ठरला. त्या वेळेस नवाबाकडील कारभारी बोलण्यास आले होते त्यांस सरकारांतून रुस्कत दिली. त्यासमयीं नवाब निजाम अल्लीखां यांस पोषाग कारभारी नवाबाकडील आले होते त्यांचे हवालीं केले. जसे नवाब ह्यांनीं श्रीमंतांस पाठविले होते त्याप्रमाणें श्रीमंतांकडून नवाबास दिले. मीरअलम् व रेणुराव धोंडजी, रघोत्तम हैबतराव यांसही वस्त्रें सरकारांतून दिलीं. नवाबाकडील त्रिवर्ग होते त्यांनी सलूख्याचीं बोलणीं बहुतां प्रकारीं सरकाराशीं केलीं परंतु नाना व गोविंदराव बापू व गोविंदराव मामा यांच्या कोणतीही गोष्ट खातीस आली नाहीं. ह्मणून विघाड ठरला आणि मीरअलम् यांची रवानगी हैदराबादेस केली. त्यावेळेस नाना व गोविंदराव काळे यांनीं त्यांस समक्ष सांगितलें कीं, " आमची लढाईची तयारी झाली. तुह्मांस काय तयारी करणें ती करावी. आतां सुस्तीवर राहूं नये. आम्ही त्या दरबारांतून प्रतिज्ञा करून उठून आलों. ही गोष्ट अन्यथा व्हावयाची नाहीं. श्रीमंताचे पुण्य-प्रतापें करून भेंशुदौला यास पुण्यामध्यें आणून दारोदार फिरवूं." असें साफ उत्तर गोविंदराव काळे यांनीं त्यांस सांगितलें. नवाबाकडील कारभारी सरकारचा निरोप घेऊन भागानगरास गेले.

इकडे पाठीमागें सरकारची तयारी होऊं लागली. नागपुरास रघोजी राजे भोंसले यांस सरकाचीं पत्रें डाकेंत रवाना झालीं कीं, " तुह्मीं आपली फौज घेऊन तावडतोब पुणें मुक्कामीं यावें. आमचा व नवाब निजाम अल्लीखां

---

१७. मुनासब = योग्य.

१८. भिंवपुरच्या प्रतींत ' वेणुराव ' असें सर्व ठिकाणीं आहे.

१९. " मेजद दौल्ला " व " मेज्यात दौला " असें अनुक्रमें क० व भि० प्रतींत आहे.

यांचा बिघाड झाला आहे. तेव्हां मोंगलांवर मोहिम करावयाची झणून तुम्हीं आपला कट्टा सरंजाम तोफखाना व बाणांच्या कैंच्या वगैरे तयारीनें देखत पत्र पुण्यास यावें. आतां येथील आमची तयारी झाली. तुम्हीं लौकर यावें." अशीं पत्रें नागपुरास भोंसले यांस सरकारचीं गेलीं. त्याजवरून रघोजी भोंसले फौजेसुद्धां तयारी करून डेरे-दाखल झाले. मग तेथून कूच करून पुण्यास येऊन पोहोंचले. त्यासमयीं श्रीमंत पुढें सामोरे जाऊन, श्रीमंतांच्या भेटी होऊन, सर्व मजकूर परस्परें बोलण्यांत आले. मग भोंसले येऊन आपले तळावर पन्नास हजार फौजेनिशीं उतरले. तसेच हिंदुस्थानांतून तुकोजी होळकर साठ हजार फौजेनिशीं समागमें तोफखानासुद्धां येऊन दाखल झाले. त्यांच्या भेटी सरकारशीं झाल्या. नंतर होळकरही आपले तळावर जाऊन उतरले. त्याप्रमाणें गुजराथेंतून फत्तेसिंग गायकवाड व गोविंदराव गायकवाड सुद्धां चाळीस हजार फौजेनिशीं पुण्यास येऊन पोंचले. त्यांच्या व सरकारच्या भेटी झाल्या. त्याप्रमाणें शिंदे यांजकडील जिवबा दादा बक्षी हिंदुस्थानांत होते त्यांस बलावणें पोंहचतांच तेही पंचवीस हजार फौजेनिशीं बानवडीच्या तळावर शिंदे यांचे लष्करांत येऊन पोंहोंचले.

नंतर जिवबा दादा बक्षी ह्यांच्या व सरकारच्या भेटी झाल्या व नानांची ही भेट झाली. बोलणीं चालणीं झालीं. सरदारी प्रकरणीं नजर घ्यावयाची व वस्त्रें द्यावयाचीं याविषयीं बोलणीं बहुत झालीं. तेव्हां सरकारचे मर्जीचा कल नजर घ्यावयाचा जिवबा दादा बक्षी ह्यांनीं पाहिला. त्यावेळेस जिवबा दादा बक्षी यांनीं सरकारांत विनंती केली कीं, "आह्मी सरकारचे खानाजाद[२०]. सरकारांनीं आम्हांस मोठ्या वैभवास आणिलें. सगळ्या मुलुखांत लौकिक वाढला असतां सरकारची मर्जी नजर घ्यावयाची झाली याविषयीं मी विनंती करितों ही ध्यानांत आणावी. हल्लीं सरकार मोंगलावर स्वारी करून जाणार. मोठा कट्टा सरंजाम करण्याची तयारी चालली आहे. त्यापेक्षां हीच मोहिम सेवकास सांगावी म्हणजे मसलत विन् पैशावांचून [पार नेतों व] सरकारची चाकरी बजावून, मोंगल याचा मोड करून, सरकारची फत्ते करून येतों." अशी गोष्ट शिंदे यांचे कारभारी यांची ऐकिल्यावर सरकारचे मर्जीस ती गोष्ट येऊन "बरें आहे," असें बोलून दौलतराव शिंदे यांचे नांवें सरदारीचीं वस्त्रें सरकारांतून दिलीं, आणि नजर घेण्याची मना झाली. आणि

---

२०. खानाजाद = चाकराचीं मुलें.

२१. भि० प्रतींत 'आतां' असें आहे.

त्यांस सरकारची आज्ञा झाली कीं, "मसलती[22] संबंधी तुम्हांस पैका मिळावयाचा नाहीं." ती गोष्ट ऐकून शिंदे यांनीं [तें] कबूल केलें.

पुढें तयारीचा बेत चालला. आणखी सरदार विंचुरकर, पटवर्धन, रास्ते, राजे बहादर, बहिरो अनंत, रंगराव ओढेकर, घोरपडे, निंबाळकर, जाधव, वाघोलीकर, भोइंजकर व गांडापुरकर, भोइटे, पाटणकर, दरेकर, शितोळे, ऐतोळे, भाटौले, पोंवार, सुर्पेकर, मलठणकर, अमदाबादकर, नगर देवळेकर, सोमैशी, धारकर पोंवार, थोरात, मोहिते, शिर्के, पुरंदरे, पानशे, कुरुंदवाडकर पटवर्धन, मिरजकर पटवर्धन, विंचुरकर, कितुरकर देसाई, सुरापुरकर बेरड, शिंदखेडकर जाधव, असे लहान थोर सरदार जमा झाले. किती म्हणून नांवें लिहावी?

खेरीज सरकारची हुजुरात, बावन्न पागा, निळकंठराव रामचंद्र पागे, बळवंतराव थोरात, भास्कर जगन्नाथ, बाबूराव अनंत, निकम, धायबर, भोइटे, व अमृतराव यशवंत, अशा बावन्न पागा आपल्या तयारीनें दाखल झाल्या. शिवाय पथकी यशवंतराव नापकर व रणनवरे यांचें पथक अशीं झाडून पथकें जमा झालीं. खेरीज शिलेदार, एकांडे, अक्कलकोटवाले भोंसले व किरकोळ सरंजामी असे कुल[23] जमा झाले. तोफखान्याचे सरदार पानशे यांणीं तोफखान्याची तयारी करून, दारूगोळा पक्कें सामान करून, दोनशें तोफा सरकार तोफखान्यांतील गाड्यांवर चढवून तोफखाना बाहेर निघाला. पंचवीस हजार गारदी पायदळ तोफखान्याचे रखवालीस. शिवाय कामाठी, बेलदार, गोलंदाज, खलाशी, व तबलेदार खेलाशी[24], दारूगोळ्याचे छकडे, असा सरंजाम पन्नास हजार बैलसुद्धां जमावचा जमाव शहरा बाहेर जाऊन उतरला.

तसेच जितके सरदार आले होते तितके ही आपआपल्या जागांवर जाऊन उतरले. अष्टप्रधान पंत प्रतिनिधि, पंतसचीव, असे आपल्या सरंजामानिशीं बाहेर जाऊन उतरले. सरकारचे डेरे सुमुहूर्तानें बाहेर जाऊन गारपिरावर दिले. त्यांचे सभोंवती फौज, सरदार, मानकरी, पागे असे जाऊन आपआपल्या मिसळेनें[25] उतरले. शिवाय पायदळ, गारदी यांचे रिसालदार[26] राघो-

---

२२. इं० प्रतींत 'लढाई संबंधी' असें आहे.

२३. कुल् = सर्व.

२४. तबलदार = फरासखान्यांतला कामाठी.
खलाशी = तोफा ओढण्यासाठीं ठेंवलेले लोक.

२५. मिसळीनें (मिसल) = योग्यतेनुरूप नेमिलेल्या जागांवर.

२६. रिसालदार = रिसाल्याचा मुख्य. रिसाला = स्वारांची टोळी.

पंत गडबोले, विनायकपंत पराजपे, गणेश हरि पंडित, बळवंतराव काशी, असे झाडून रिसाले गारदी यांचे, शहामीरखां रोहिले, सरकाचीं पलटणें, मु सौं मु व क व मु सा ना र द असें सारें पायदळ साठ हजार डेऱ्याभोंवतें येऊन उतरलें. होळकर, गायकवाड, शिंदे, भोंसले, असे सरकारच्या डेऱ्या जवळ ज्या ठिकाणीं उतरावयाचे त्या ठिकाणीं जाऊन उतरले. शिंदे सरकारचे डेऱ्याची उजवी बाजू संभाळून, लाख फौजेनिशीं, तोफखाना पसरून उतरले. सरकारची स्वारी निघण्यास मुहूर्ताचा अवकाश होता सबब झाडून फौजेचा मुक्काम बाहेर झाला. मानाजी फांकडे रुसले होते त्यांची समजूत करून, त्यांसही बरोबर जाण्याची आज्ञा सरकारची झाली. त्याप्रमाणें मानाजी शिंदे आपले सरंजामानिशीं गारपिरावर जाऊन उतरले. तसेच राघोबादादा पटवर्धन, चिंतामणराव पटवर्धन, तसेच मिरजकर पटवर्धन, असे आपआपल्या फौजेनिशीं बाहेर जाऊन उतरले. असा सारा समुदाय गारपिरापासून आसपास चौफेर जाऊन उतरल्यावर बेरीज घेतां तीन लक्ष घोडा, खेरीज पायदळ लाख दीड लाख, एकूण चार साडेचार लक्ष फौजेचा तळ पडला.

पुण्याचा बंदोबस्त माधवराव रामचंद्र कानडे यांजकडे सांगून त्यांजला पुणें मुक्कामीं ठेविलें. त्यांचे तैनातीस शहरचे बंदोबस्तासाठीं ७।८ हजार स्वार खेरीज पायदळ ५।७ हजार खेरीज हशमी लोक. शहरची नाकेबंदी वगैरे सारा बंदोबस्त कानडे यांच्या मुखत्यारीनें ठेविला.

बाहेरच्या फौजेचा कूच मुक्काम तोफेवर होऊं लागला. बारा कोसांचा तळ मुक्काम होईल तेथें पडूं लागला. लष्करचे बाजार बाहेर जाऊन लष्करचे लष्करांत जाऊन उतरले. सरकारी जामदारखाना पोतनीस सुद्धां, व कारकून मंडळी व खासबदार व जामदार व जामदारखान्याचे रखवालीचे लोक स्वार, असे सरकारच्या डेऱ्याजवळ पिछाडीस जामदारखान्याचा डेरा व राहुट्या उभ्या करून उतरले. तसाच फडणिशी कडील दफ्तराचा डेरा उजवे बाजूस उतरला. जेथें नाना फडणीस यांचा डेरा होता तेथें दफ्तराचा डेरा दफ्तरसुद्धां उतरला. अशी स्वारीची तयारी झाली. बरकड दरकदार, मुजुमदार व चिटणीस असे बाहेर जाऊन डेऱ्यापाशीं उतरले. पुढें श्रीमंतांची स्वारी जाण्याचा मुहूर्त आठ पंधरा दिवस राहिला असतां त्याच्या अगोदर नाना फडणीस सुमुहूर्तानें जाऊन उतरले. तेव्हां साडेचार लक्ष फौजेवर हुकूम नानांचा चालला. त्यावेळेस नवाबाचे वकिलांनीं पत्रें डाकेंत रवाना केलीं कीं, "पेशवे ह्यांची तयारी होऊन खासा स्वारी डेरे-दाखल झाले."

२७ 'मुसा' इ० ?

याप्रमाणें हैदराबादेस पत्रें पोंहचतांच मोंगल आपली तयारी करून खासा नबाब भागानगरच्या बाहेर तमाम फौजेसुद्धां डेरे-दाखल झाला. नबाब यानेंही सरंजाम मोठा लढाईचा केला. दोन लाख स्वार, खेरीज पायदळ, शिवाय पलटणें, समागमें तोफा व बाणांच्या कैंच्या, असा पक्का सरंजाम करून खेरीज सरंजामी रावरंभा निंबाळकर, माने, जावरेंजंग[२८] धोंसा, सुबानखां व सलाबतखां वगैरे झाडून कुल सरंजामी आपआपले फौजेनिशीं व भारामल असे आले. त्यांनीं लढाईची हिंमत धरली. अशीं पत्रें सरकारचे वकील तेथें होते त्यांनीं सरकारांत लिहिलीं, तीं येऊन पोंहोचलीं.

मग सारी तयारी झाल्यानंतर श्रीमंत रावसाहेब पौष मासीं, सुमुहूर्तानें, प्रातःकाळीं बारा घटिका दिवसास, वाड्यांतून देवांस नमस्कार करून, ब्राह्मणांस दक्षणा वाटून, बाहेर निघाले. त्या दिवशीं गारपिरावरून सरकारची स्वारी डेऱ्यास न्यावयास खासे खासे अवघे आले :—१ रघोजी भोंसले, २ दौलतराव शिंदे, ३ तुकोजीराव होळकर, ४ फत्तेसिंग गायकवाड, ५ जानराव नाईक निंबाळकर, ६ तुळाजीराजे घोरपडे, ७ फत्तेसिंग भोंसले अक्कलकोटवाले, ८ जोताजी जाधव, ९ हणमंतराव जाधव १० खंडेराव जाधव, ११ पोंवार नगरदेवळेकर १२ धारकर १३ मलठणकर १४ अमदाबादकर, १५ सुपेकर तसेच १६ सोमेंशी, सरकारचे पागे-१७ निळकंठराव रामचंद्र, १८ भास्कर जगन्नाथ, १९ बाबूराव अनंत, २० निकम धायबर, २१ थोरात २२ चव्हाण, २३ भोइटे, २४ अवधूतराव यशवंत, असे बावन्न पागे, नांवें लिहितां दुसरें भारत व्हावयाचें ! कितीं नांवें लिहावीं ? ब्राह्मण सरदार परशुरामभाऊ पटवर्धन, रघुनाथराव पटवर्धन, चिंतामणराव पटवर्धन, विंचुरकर, राजेबहादर, बाळासाहेब मिरजकर पटवर्धन, रंगराव ओढेकर, पंतप्रतिनिधी, पंतसचिव, बहिरो अनंत, पानशे, पुरंदरे, असे किती लिहावे? खेरीज मानकरी-पाटणकर, दरेकर, जाधव, भोइटे, असे आपआपल्या सरंजामानिशीं श्रीमंतांस न्यावयास आले. तसेच पायदळाचे रिसालदार व दफेदार व *चाऊस असे खासे खासे शहरांत आले; तरी दहा पंधरा हजार फौज शहरांत जमा झाली.

तेव्हां श्रीमंताची स्वारी ब्राह्मणांस देकार वांटून निघाली. त्या दिवशीं हत्तीवर रुप्याची अंबारी, हत्ती मोठा साजिवलेला, रुप्याच्या घांटा, घांगुरमाळा सोन्याच्या, सोन्याचीं पिंपळपानें, पायीं तोडे, अशा हत्तीवर सरकारची स्वारी बसली. पाठीमागे खवासखान्यांत आपा बळवंत व अमृतराव पेठे एकाचे

२८. जावरजंग धोंसा = झफरजंग धोसा.

* चाऊस (कैं० चाडीस) अशीं अक्षरें दिसतात.

हातीं चवरी व एकाचे हातीं मोरचेल, असे वारीत बसले. पुढें जरीपटक्याच्या हत्तीशिवाय शेपन्नास जिलबीचे हत्ती चौघड्यासह चालले होते. तसेच पायदळाचे रिसालदार व जमादार वगैरे आपआपल्या निशाणाचे फरोर सोडून तासे मर्फे वाजवीत जिलबेस चालिले. हत्तीवर नौबती वाजों लागल्या. अशी सरकारची स्वारी बाहेर निघाली त्या दिवशीं पुण्यांतील मंडळी समागमें जाण्याची [पैकीं] कोणी पाठीमागें राहिला नाहीं. तमाम झाडून कारकून व दरकदार व पागे, पथके मागें राहिले होते ते झाडून निघाले. अशा थाटानें स्वारी भर दोन प्रहरीं गारपिरावर डेऱ्यास दाखल झाली. पुण्याचा बंदोबस्त झाडून माधवराव रामचंद्र यांस सांगितला तो मजकूर पूर्वीच लिहिला आहे. त्या प्रमाणें मशारनिल्हे यांणीं शहरचा बंदोबस्त केला.

स्वारी गारपिरावर दाखल झाल्यानंतर आठ दहा दिवस मुक्काम तेथेंच होता. सारी मंडळी [तेथेंच असून] दरबार, मुलकी कारभार तेथेंच होत होता. असें होत असतां गारपिरावरून सरकारचा कूच होऊन पुढें तळ डाळिला. त्या दिवशीं आघाडी पिछाडी झाली. तेथें दोन मुक्काम होऊन तेथून कूच झाला तो पांच कोसांवर मुक्काम झाला. त्या मुक्कामीं फौजेची हजिरी गणती सारी झाली; कोणी पाठीमागें राहिला नाहीं. कूच झाल्यानंतर गारदौंडेवर मुक्काम सरकारचा गेला. गारदौंड पुण्यापासून अठरा एकोणीस कोस आहे. त्या मुक्कामीं गेल्यानंतर सरकारची आज्ञा झाली कीं, " जेथून मोंगलाई मुलूख आहे त्या मुलुखांच्या जप्त्या करून सरकारचीं ठाणीं बसवावीं. " अशी आज्ञा होतांच कारभारी यांणीं सनदा पत्रें करावयास आरंभ केला. त्यासमयीं मामलेदार समागमें होते व कित्येक पुणें मुक्कामीं होते त्या अवध्यांस ताकिदी सरकारच्या झाल्या, तेव्हां मामलेदार लष्करांत दाखल झाले. मग तेथून मामलेदार खानदेश, वागलाण, गंगथडी, भीवरथडी; इकडे माणदेश ते तहत बऱ्हाड पावेतों सरकारच्या जप्तीच्या सनदा घेऊन गेले. तसेंच बेदर पावेतों अंमल सरकारचा बसला. साऱ्या मुलखाच्या जप्त्या झाल्या. सरकारचा अंमल चालूं लागला. असा कारभार गारदौंडचे मुक्कामीं झाला. नंतर स्वारीचा तेथून कूच होऊन पुढें चालले. त्या मुक्कामाहून नबाबाचे वकिलानीं नबाबास लिहिलें कीं, " श्रीमंत गारदौंडच्या आलीकडे आले. सारा मुलूख आपला जप्त करून सरकार पेशवे यांचे मामलेदार ठाणीं बसवावयास मुलुखांत गेले. " तशींच श्रीमंताच्या वकिलांचीं पत्रें हैदराबादेहून आलीं कीं, "नबाब येथून कूच करून चार मजला सरंजाम सुद्धां गेले. "

सरकारच्या सनदा घेऊन मोंगलाई मुलुखांत अंमल बसवाव्यास गेले होते

त्यां पैकीं कित्येकांचे अंमल चालू झाले. कित्येकांचीं ठाणीं बसलीं नाहींत. त्यांचे बोभाट लष्करांत आले. त्या समयीं सरकारची आज्ञा त्यांस अशी गेली कीं " सरंजाम नवा ठेवून अंमल बसवावा. यांत कोणी कमती करूं नये. " अशी आज्ञा सरकारची जातांच तमाम मामलेदार यांनीं त्याप्रमाणें सरंजाम ठेवून सर्व मुलुखाचीं ठाणीं घेतलीं. सरकारचा अंमल चालू केला. औरंगाबाद प्रांतीचे महाल येथें अंमल बसवावयास थोडीशी दिक्कत लागली होती. परंतु श्रीमंतांचा पुण्य-प्रताप सबळ, सर्व मुलुखाचा अंमल चालू झाला. अशा बंदोबस्त झाल्यानंतर सरकारचा कूच गारदींडेहून होऊन पुढें मजल दरमजल चालले.

तिकडून मोंगलही कूच दर कूच चालून आले. ते खरड्याच्या मैदानांत आले. खरडें हा गांव मोंगलांचा म्हणून नवाबांनीं मुक्काम गांव पाठीशीं घालून केला. श्रीमंतांची स्वारी मजल दर मजल जाऊन खरड्याचे मैदानांत जाऊन पोहोचली. त्यावेळेस पुढें जाऊन नदी वाहत होती ती पाठीशीं घालून सरकारच्या फौजा तमाम झाडून उतरल्या. मध्यें हुजुरात उतरली. बाबा फडके यांनीं जरीपटका घेऊन चाळीस हजार हुजुरातीनिशीं तेथें मुक्काम केला. त्यांच्यापुढें सरकारची बिनी लागली. त्याच बेतानें सारे सरदार शिंदे, होळकर, गायकवाड, नागपुरवाले भोंसले, पटवर्धन मंडळी, विंचुरकर, ओढेकर, किरकोळ सरंजामी, जाधव, भोइटे, घोरपडे, निंबाळकर, थोरात, असे तमाम उतरले. शिंदेही उतरले. त्यांनीं आपले लष्करचे तोंडावर तोफखाना उतरविला. पुढें झाडून पायदळ, कंपु, तोफखान्यासभोंवतीं उतरले. त्यांचे पाठीमागें सारें लष्कर उतरलें. त्याच बेतानें होळकरही त्या मुक्कामीं तसाच तोफखाना तोंडीं देऊन राहिले. त्याप्रमाणें सरकारचाही तोफखाना जाऊन उतरला. त्याचे मागें पुढें फौजेचा तळ झाला. त्याचे मागें श्रीमंत रावसाहेब यांचा मुक्काम झाला तो त्या फौजेपासून दोन कोसांच्या छाट्यानें पाठीमागें झाला. जेथें श्रीमंत उतरले त्या ठिकाणीं पन्नास साठ हजार स्वार खासे खासे मोठे धारकरी[२९] श्रीमंतांसमागमे राहिले. तसेंच पायदळ पाठीमागें पंचवीस हजार निवडक शिद्दी, आरब, रोहिले, व पठाण असे कडवे माणूस जेथें श्रीमंतांचा मुक्काम झाला तेथें त्यांचे समागमें राहिले. बाकीचे लोक पुढें तोंडीं, पाणी पाठीमागें घालून, मोंगल ह्यांचे तोंडावर जा-

२९. धारकरी = तरवार बहादर, वीर.

ऊन उतरले. मोंगलांच्या फौजेस व श्रीमंतांच्या फौजेस दोन कोसांचा छाटा दरम्यान राहिला. अशा फौजा तमाम जाऊन उतरल्या.

जेथें श्रीमंतांचा डेरा अघाडीस दिला होता, त्याचे पुढें सरकारची बिनी व ढाल[30] उभी राहिली. त्यांच्या रखवालीस पागा सरकारच्या ढालेपाशीं उतरल्या. त्यांचे मागें बिनीवाले उतरले. ज्या ठिकाणीं सरकारचा डेरा झाला होता त्याच्या मिसळींनीं जशी ज्याची मिसळ आली तसे उतरले. सरकारच्या डेऱ्याजवळ हुजरात, जरीपटका फौजसुद्धां बाबा फडके व नारोपंत चक्रदेव उतरले. बाकी सरदार आपआपल्या मिसळीनें डेऱ्याची डावी उजवी बाजू संभाळून पाठी मागें पुढें तमाम फौजा व सरदार शिंदे, होळकर, गायकवाड, पटवर्धन, विंचुरकर, घोरपडे, निंबाळकर, असे मानकरी व सरदार लहान थोर उतरले. दर खेपेस नांवें किती लिहावीं? श्रीमंतांचे फौजेचा मुक्काम झाला त्याचे उजवे बाजूस रघोजी राजे भोंसले आपल्या सरंजामानिशीं उतरले. सरकारचा तोफखाना अघाडीस उतरला. तसाच शिंदे, होळकर यांचाही उतरला. मोंगल व पेशवे ह्यांचा मुक्काम झाला. कांहीं लढाईचें तोंड लागलें नाहीं.

असे पंधरा दिवस मुक्काम करून अवध्यांची तयारी लढाईची झाली. लष्करच्या कह्या मुलकांत दोहींकडून होऊं लागल्या. असें होत असतां एके दिवशीं मोंगलांकडील कंहीवाले[31] व पेशवे ह्यांजकडील कहीवाले यांचा कज्जा झाला तो कज्जा मोठा झाला. तेव्हां मोंगलाकडील कहीवाले यांणीं श्रीमंतांकडील कहीवाले कज्जामध्यें हटविले. तेव्हां कही समागमें कांहीं पागा रखवालीस होत्या. तेव्हां पागावाल्यांशीं व नबाबाकडील रखवालीस स्वार होते त्यांशीं कटकट जुंपली. ह्यासमयीं कटकट मोठीच झाली. तेव्हां मोंगलाकडील स्वार बहुत होते. श्रीमंतांकडील पागा दोन चार रखवालीस होत्या त्यामुळें सरकारच्या पागेचा मोड झाला. व सरकारचे कहीवालेही मारले गेले.

तेव्हां सारे पळ काढून फौजेंत आले. मोंगलाचे स्वार पाठीमागें लागले. सरकारच्या पागा पळत पळत आल्या. त्यामुळें लष्करांत तयारीची हूल पडली. तें पाहून बाबा फडके तयार होऊन चाळीस हजार स्वार हुजुरातीचे व जरीपटका घेऊन पुढें सरसावले. ते समयीं नबाबाकडील दहा वीस हजार स्वार तोंडावर होता त्यांशीं व यांशीं लढाईचा प्रारंभ होतांच मोंगला-

३०. बिनी व ढाल. (बिनी = सैन्याचा अग्रभाग किं० पागोट्याचा अग्रभाग. ढाल = निशाण किं० चर्म) निशाणें (?)

३१. कहीवाले = दाणा वैरण आणणारे. कही = दाणा वैरण आणणाऱ्यांची टोळी.

कडील चाळीस हजार पठाण मोठमोठे धारकरी, आंगांत चिलखतें असे, बंदुकीचे आवाज करीत बाबा फडके यांजवर उठावले. त्यासमयीं लढाई मोठी मातबर होऊं लागली. बाबा फडके मोठे शूर [पण] जन्मांत कधीं लढाई पाहिली नाहीं व आंगावर कधीं जखम नाहीं, यामुळें लढाईमध्यें कच खाऊन पळ काढिला. हें पाहून परशुराम भाऊ पटवर्धन [व] बरकंड मानकरी अशी वीस हजार फौजेची मांड उठली. तेव्हां अगोदर परशुराम भाऊ पटवर्धन पुढें धावून सरकारचे जरीपटक्याचा हत्ती माघारा फिरला होता त्याजवर मोंगलाकडील पठाण जरीपटक्यावर चालून आले आणि जरीपटका घेऊन जातात हें पाहून पंधरा हजार फौजेनिशीं जरीपटक्याचे हत्तीपाशीं जाऊन पोहोंचले. तेव्हां हत्ती माघारा फिरवून, उभा करून, लढाईचें तोंड लागलें.

इतक्या मजकुराचें वर्तमान सांडणीस्वार घेऊन माघारे गेले. नेथें श्रीमंत उतरले होते तेथें येऊन वर्तमान कळविलें. तेसमयीं नाना फडणीस घाबरले आणि श्रीमंतांचा तळ मागें हटवावा अशी मसलत नानाचे मनांत आली. यासमयीं श्रीमंतांजवळ पागे, पथके व मानकरी व सरदार असे पन्नास साठ हजार स्वार निवडक होते त्याणीं नानांस विनंति केली कीं, "इतके आपण घाबरलां कां ? अजून लढाईचें तोंड पुरतें लागलें नाहीं तोंच आपण एवढे हवालदील होऊं नये, अशी मसलत करूं नये, हें नीट नाहीं. आम्ही आज पन्नास साठ हजार स्वार एक्या मांडीचे आहोंत. इतक्या फौजेनिशीं सारा मोंगल बुडवूं." अशी हिमतीची गोष्ट नाना ह्यांणीं ऐकिल्यावर दोन चार चिट्ठ्या लिहून एक शिंदे यांस, व [एक] होळकर यांस, व [एक] गायकवाड यांस, व [एक] भोंसले यांस अशा लिहिल्या कीं, "मोंगलाची फौज सरकारचे जरीपटक्यावर धांवली असतां अजून तुम्हीं सारे स्वस्थ पहातां, यास काय म्हणावे ? आतां लढाईची तयारी करून नबाब आपले कबजांत आणावा." अशा चिट्ठ्या सांडणीस्वार घेऊन येऊन पोहोंचेतो इकडे लढाईचें तोंड लागलें होतें तें पाहून साऱ्या फौजा तयार होऊन पुढें सरसावल्या. लढाई मोठ्या शरतेची झाली. तेव्हां सांडणीस्वार सरकारच्या चिट्ठ्या घेऊन आला. तो ज्याप्रमाणें ज्यांच्या नांवाच्या चिठ्या होत्या त्याप्रमाणें सर्वांस पोहोंचत्या करता झाला. त्याप्रमाणें सारे सरदार तयार होऊन लढाईस निघाले. त्यावेळेस जिवबा बक्षी निसबत शिंदे यांणीं ती चिट्ठी पाहून सरकारांत विनंति लिहिली कीं, " थोडेसें लढाईचें तोंड लागलें इतक्यामुळें सरकार घाबरून सांडणीस्वार रवाना केला, त्यास हल्लीं विनंति

लिहीली आहे. लढाईची सरसी करून नबाब निजामल्लीखा यांस जिवंत धरून आणूं किंवा डोकें कापून आणूं ? याची काय ती आज्ञा यावी." ते वेळेस चिट्टी नानांनीं वाचून त्यांचें उत्तर लिहून पाठविलें कीं, " नबाबाचे जिवास धक्का न लागतां लढाई फत्ते करून ज्यांस आणावयाची गरज ते धरून आणावे." असें चिट्टीचें उत्तर लिहून पाठविलें.

इकडे शिंदे तयार होऊन, तोफखाना तयार करून, पुढें तोंडीं तोफखाना पसरून, पाठीमागें सारी फौज उभी राहिली. तसेच तुकोजी होळकर ९०। १० हजार स्वार तयार करून समागमें १०।२० हजार पेंढार घेऊन नबाबाचा मुक्काम होता त्याचे पिछाडीस जाऊन मोंगल यांची होळकर यांणें दुमदारी[३२] संभाळली. तसेंच गायकवाड ४० हजार फौजेनिशी तयार होऊन कमरग्यांमध्यें[३३] शिरले. पुढें तोंडीं सरकारची हुजुरात, घोरपडे, निंबाळकर, दरेकर, पाटणकर, भोइटे, पोंवार, असे पुढल्या तोंडीं झटून पडले. इकडे घरोजी राजे भोंसले तयार होऊन लढाईस सिद्ध झाले.

पूर्वी बाबा फडके लढाईस कच खाऊन माघारे फिरले. त्या वेळेस परशुराम भाऊ पटवर्धन वगैरे, रास्ते, विंचुरकर सुद्धां, वीस हजार फौजेची मांड उठून नबाबाचे फौजेवर धांवले. त्या वेळेस परशुरामभाऊ वगैरे यांची लढाई मोठी नातवर झाली. त्या लढाईंत परशुराम भाऊ यांचे पुतणे विठ्ठलराव लढाईंत कामास आले. ती लढाई मोठी जुर्रतीची[३४] होऊं लागली. त्या समयीं नबाबा कडील सरदार रावरंभा निंबाळकर व भारमल माने व जेहांजंग[३५] धोंसा व मोठ मोठे पठाण असे दोन लाख स्वार सरकारचे फौजेवर चालोन आले त्या समयीं लढाईची मोठी गर्दी झाली. तेव्हां भोंसले यांणीं बाणांचा मार मोठ केला व शिंदे यांजकडील तोफखाना सुरू झाला. तसाच सरकारचा तोफखाना [चालू झाला.] नबाबाचा तोफखाना जेथें उभा होता त्या ठिकाणीं पानशे यांणीं आपल्या तोफा लागू केल्या. इकडे शिंद्यांचा तोफखाना सुटूं लागला. भोंसले यांजकडील बाणांचा मार पाठीमागून. गायकवाड मध्यें. अशी लढाईची मोठी एकच गर्दी झाली. तोफेच्या धुरानें कोणी कोणास दिसेनासें झालें. पाठीमागून होळकर यांणीं फौजेची लांडगेतोड[३६] फार केली. असे दोन अडीच प्रहर पर्यंत लढाईचा

३२. दुमदारी = (शेंपुट) पृष्ठभाग.
३३. कमरगा = मध्य .
३४. जुरतीची = आवेशाची.
३५. पृ० १८२ यांतील ' जाबरजंग.'
३६. लांडगा मेंढरांची तोड (= नाश) करितो तशी.

सारे फौजेनें भारी जोर मांडला. त्या लढाईंत हजारों लोक जखमी झाले व कितीक ठार पडले. अशी लढाई तीन प्रहर पर्यंत होत होती. तेव्हां भोंसल्याकडील बाणांनीं मोठा मार केला. त्या समयास मोंगलांकडील सरदार रावरंभा व भारमल्ल व सुभानखां व सलाबतखां असे पठाण मोठे मोठे एक्या मांडीचे चाळीस हजार उठले. त्या वेळेस मोठी गर्दी त्यांणीं लढाईची केली. त्या समयीं श्रीमंतां कडील मार चोंहींकडून होऊं लागला. होळकर पाठी मागून शिरले. मध्यें कमरग्यांत गायकवाड तोंडीं समोर भोंसले, सरकारी हुजरात परशुराम भाऊ पटवर्धन व शिंदे असें एकदांच हर! हर! महादेव!! ह्मणोन लढाईस घसरले. त्यावेळेस शिंद्यांचा तोफखाना सुटूं लागला. भोंसले यांजकडील बाणांचा मार व सरकारची हुजुरात व परशुराम भाऊ असे एकदांच लढाईस अवघे झटून पडले. त्या समयीं नबाबाकडील सरदार रावरंभा निंबाळकर वगैरे सर्व एकदांच जुटून पडले. त्या समयास एक प्रहर पर्यंत लढाई गोठी शरतेची झाली. त्यांत भोंसले यांजकडील सरदार एकदोन फार जायां झाले. भोंसले यांजकडील मार कठिण. एक बाणानें पांच सात असामी घेत.

अशी गर्दीची लडाई होत असतां मोंगलांची फौज कचली. त्या समयास नबाब निजाम अलीखां अंबारींत बसले होते. त्याणीं तें पाहून हत्ती आपला माघारा फिरविला. त्यावेळेस नबाबानीं आपले ठिकाणीं विचार केला, "हा वक्त मोठा आला आहे. मराठे आतां लढाईस मागें हटत नाहींत." असा विचार करून माघारे फिरले. ते खरड्यामध्यें शिरले. त्यांजकडील फौजेनें हें पाहून सारे सरदार माघारे उलटले. पाठीमागें होळकर लढाईंत होते त्यांणीं ही फौज बहुत खराब केली. त्यामुळें चोंहींकडून लढाईचें तोंड लागलें. नबाब गांवांत शिरले त्यामुळें त्यांजकडील सरदार सारे गांवांत शिरले. त्या वेळेस पेशव्यांकडील व नबाबाकडील मिळून १०।१५ हजार माणूस युद्धांत ठार झालें व मोठे मोठे नामांकित सरदार नबाबाकडील बहुत जखमी झाले. त्यामुळें "या अल्ला! या खुदा! असा वक्त आह्मांवर आणलास!!" असें ह्मणून सारी फौज लढाईचें तोंड सोडून माघारी फिरली. श्रीमंतांची फते झाली. नबाबाची फौज कांहीं खरड्यांत गेली व कांहीं बाहेर होती. अशी धुळधाणी फौजेची झाली. पाणी प्यावयास कोणास नाहीं. श्रीमंताचे फौजेनें पाणी पाठीमागें घातलें. त्यामुळें मोंगलाचे लष्करचे लोकांस पाण्याचा मोठा तारोळा[३७]

३७ तारोळा = तोटा.

झाला. रुपयाचें कटोराभर पाणी विकूं लागलें. असे अडचणींत मोंगल पडून हैराईस[38] आले. त्या समयीं सलूयाचें बोलणें लाविलें.

ही बातमी पाठीमागें श्रीमंत उतरले होते त्या तळावर आली. लढाई फत्ते झाल्याचें वर्तमान घेऊन सांडणी स्वार आला. तेव्हां तें पाहून मोठी हुशारी[39] झाली. नबाब तीन दिवस खरड्यांत कोंडलेले राहिले. त्यामुळें जनावरांस व माणसांस पाणी नाहीं. इतके जेर झाले. नंतर तेथून नबाब यांणीं वकील आपले कडील श्रीमंतांकडे सलूयाचें बोलणें बोलावयास पाठविले. त्यांचे हातीं नबाब यांणीं आपली शिक्केकटार श्रीमंतांकडे पाठविली आणि बकिलांचे हातीं सांगून पाठविलें कीं, "जो मुलुख तुह्मांस घ्यावयाचा असेल तितका घेऊन आह्मांस काय ठेवावयाचा असेल तो ठेवावा." असें वकील यांस सांगून श्रीमंतांकडे पाठविलें. तेव्हां ते वकील श्रीमंताचे लष्करांत येऊन, सरकारची भेट घेऊन, नबाबांनीं जो मजकूर सांगितला होता त्याप्रमाणें सरकारांत विनंती केली आणि शिक्केकटार पुढें ठेविली. हें पाहून नाना फडणीस यांणीं वकिलांस उत्तर केलें, "आह्मांस मुलुख घ्यावयाचा तो मुलुख आह्मी घेऊं. आमचा अंमल त्या मुलुखांत चालतो. आतां तुह्मी सलूयाचें बोलणें बोलावयास आलां हें उत्तम आहे. तर मश्रुन्मुलुख आमचे स्वाधीन करावा आणि स्वारीखर्च आमचा काय झाला असेल तो द्यावा, शिवाय खंडणी. याप्रमाणें तह होत असल्यास होईल. तुम्हीं आपली शिक्केकटार आणली आहे ती माघारी न्यावी. आतां तुम्हांशीं दुसरें बोलणें बोलावयास राहिलें नाहीं."

असें बोलणें सरकारचें होतांच मोंगल याजकडील वकील माघोर जाऊन तेथें मजकूर झाला तो नबाबास समजाविला. तो मजकूर ऐकून घेऊन नबाब मोठे दिलगीर झाले. दिलगीर होऊन बोलतात, "खुदानें ऐसा वखत हमारे पर लाया, क्या करना? ए बात इन्की हम् न सूने तो तह होता नही. क्या करना!" असें बोलून मश्रुन्मुलुख यांस बलावून आणून झाला मजकूर यांस कळविला. आणि नबाब म्हणतात "अब् आघाडी कैसी बात करना? मराठेका तो बडा जोर हुवा है. उनने जो कहां है कीये बिगर पीछे फिरने नही." असें बोलणें ऐकून मश्रुन्मुलुख यांणीं नबाबांस हात जोडून अर्ज केला कीं, "बहुत अच्छा है आपके जीमे इस् बातकी खतरा नहीं करना; सरकार हुकूम हुवा तो मैं उनके साथ जाता हूं." असें मश्रुन्मुलुख यांचें

३८. हैराईस आले = थकले, व्याकुळ झाले, जेरीस आले.

३९. ग्रां० ड० म्हणतात कीं, विजयाची बातमी नानांनीं श्रीमंतांस सांगितल्यावर त्यांस हर्ष होण्याचें एकीकडे राहून मोंगलांची कमकुवत व मराठ्यांच्या रिकामक्या फुशारक्या पाहून त्यांस वाईट वाटलें!

बोलणें ऐकून नबाब यांणीं फिरून वकील श्रीमंतांकडे सांगून पाठविले कीं, " जसें तुम्हीं ह्मणतां त्या बोलण्याप्रमाणें आम्ही कबूल आहों. आतां फौज उठवून पाणी मोकळें करावें. " अशी वकिलांनीं येऊन विनंती करतांच सरकारची मर्जी त्यावेळेस झाली. " बरें आहे, नबाब ह्मणतात त्यापेक्षां याच्याहून आमचा आग्रह अधिक नाहीं, " असें बोलून त्या वकिलांसमागमें आपलेकडील मोठे गृहस्थ पाठविले. त्यांणीं जाऊन नबाबांची भेट घेऊन सारें बोलणें केलें. त्यावेळेस नबाब यांणीं सांगितलें कीं, " मश्रुन्मुलुख यांस तुमचे स्वाधीन करतों, स्वारी खर्च काय झाला असेल तो देतों." असे करारमदार होऊन श्रीमंतांकडील गेले होते ते माघारे येऊन नबाब निजाम अल्लीखां यांशीं बोलणें झालें तो मजकूर सारा सरकारांत समजाविला. तें नानांनीं ऐकून नाना बोलले " बरें आहे. " मग उभयतांकडील वकील एक जागीं होऊन मोंगल यांचीं व पेशवे यांचीं तहपत्रें परस्पर होऊन बरतीं शिक्के झाले. त्यांत ४० लक्षांचा मुलुख मोंगल यांजपासून घेतला व दौलताबाद किल्ला घेतला व " मश्रुन्मुलुख स्वाधीन करून देतों " असें ठरवून दोन्ही कागद पत्रें परस्पर झालीं. मग ते वकील श्रीमंतांचे वकिलांसुद्धां श्रीमंतांचे लष्करांत येऊन, तहपत्रें झालीं होतीं ती सरकारांत समजावलीं. मग मश्रुन्मुलुख हवालीं करून घेण्यासाठीं नारोपंत चक्रदेव १० हजार फौज समागमें देऊन नबाब यांजकडे रवाना केले. ते मोंगल यांचे लष्करांत येऊन नबाबांची भेट घेऊन सारा मजकूर नबाब यांस विदित केला. त्याजवरून नबाब यांणीं ४० लक्षांच्या सनदा करून दिल्या व दौलताबाद किल्ल्याची सोडचिट्ठी हवालीं केली. मग मश्रुन्मुलुख यांस बलावून आणून नबाब यांणीं नारोपंत चक्रदेव यांचे हवालीं केलें. नारोपंत यांस पोषाग देऊन मार्गस्थ केलें. मग मशीर यांस घेऊन नबाब यांचा हुकूम घेऊन मशीरसुद्धां माघारे फिरले. त्यासमयीं मश्रुन्मुलुख हे आपला घरचा सरंजाम ५०० स्वार व दोन हत्ती असा घेऊन श्रीमंतांचे लष्करांत येऊन उतरले. सभोवतीं फौज रखवालीस ठेविली व झाला मजकूर सरकारांत नारोपंत यांणीं समजाविला.

नंतर सांडणीस्वार शिंदे, होळकर, गायकवाड भोंसले [व] बरकड सरदार यांस सरकारची आज्ञा घेऊन गेले कीं, " नबाब निजाम अल्लीखां यांणीं तह करून आपला दिवाण सरकारचे हवालीं केला. आतां तुम्ही सारे त्यांचा शह सोडून, पाणी मोकळें करून द्यावें. " अशी आज्ञा जातांच सारे सरदार साऱ्या फौजांसुद्धां तेथून कूच करून माघारे फिरले. ते जेथें श्रीमंतांचा मुक्काम होता तेथें येऊन उतरले.

नंतर नबाब यांणीं ढाळा माघाऱ्या भागानगराकडे फिरविल्या. त्याबेळेस नबाबाकडील सरकारांत बोलणीं बोलावयास नबाब यांणीं श्रीमंतांकडे पाठविले, ते वकील येऊन श्रीमंतांची भेट घेऊन श्रीमंतांस त्यांनीं विनंती केली कीं, " आमच्या मुलखाच्या जप्त्या केल्या आहेत त्यांच्या सोडचिट्ठ्या मामलेदार यांस द्याव्या. " तो मजकूर ऐकून सरकारचें उत्तर वकिलांस असें झालें कीं, " आमची स्वारी पुण्यास दाखल झाल्या शिवाय सोडचिट्ठ्या द्यावयाच्या नाहींत. " असें उत्तर झाल्यानंतर मोंगलांकडील वकील माघोर गेले. स्वारी खर्चाचा पैका छकड्या भरून पाठवून दिला.

मग सरकारचा कूच तेथून होऊन पुण्याकडे ढाला फिरविल्या. तसेंच मोंगलही खरडें सोडून हैदराबादेस जाण्यासाठीं माघोर फिरले. श्रीमंत पुण्यास यावयास निघाले. मोठा जय संपादन केला. श्रीमंतांचा पुण्यप्रताप मोठा ह्मणून लढाई फत्ते होऊन मोंगल यांचा दिवाण धरून आणिला. एरवीं चार महिन्यांत म्हणजे ही मसलत आटोपावी असा संकेत[41] कोणाचा नव्हता. परंतु प्रभूचें दैव उत्कृष्ट; पुण्याई मोठी; म्हणूनच ही मसलत पार झाली. एरवीं मोंगल ह्मणून लढाईस हटतो असें नव्हतें. तोही पोक्त सरंजाम करून दोन लाख स्वार ज्याचे बराबर, खेरीज तोफखाना, शिवाय पायदळ अशा सरंजामानिशीं आला होता. परंतु सरकारचें दैव मोठें याजमुळें मसलत शेवटास लागली.

श्रीमंत तेथून पुण्यास यावयास निघाले. तसेंच मोंगल फौजसुद्धां कूच करून हैदराबादेस जाण्यास निघाले. ते दर कूच भागानगरास जाऊन पोंहोंचले. तसेंच श्रीमंत, गायकवाड, भोंसले, होळकर, शिंदेसुद्धां, मजल दर मजल निघून पुण्यास आले. पुण्याचे बाहेर येऊन शहरापासून पांच कोसांवर सरकारचा मुक्काम झाला. शहरांत जावयास मुहूर्त वैशाख शुद्ध ५, शके १७१७, सन खंमस् तिसैन मया व अलफ् [१७९५.] या दिवशीं रात्रौ बारा घटिका रात्रीस शहरांत यावयास मुहूर्त होता. यासाठीं चार दिवस मुक्काम तेथें होऊन, कूच करून, शहराच्या दोन कोस छाव्यानें येऊन मुक्काम झाला. मग तेथून शिंदे, होळकर, भोंसले, गायकवाड आपआपले तळावर जाऊन उतरले.

मग पंचमीचे दिवशीं सारे सरदार यांस सरकारची ताकीद झाली कीं, " आज रात्रौ शहरांत जावयाचें त्यास सर्वांनीं आपआपले खासे असतील, त्या मुख

४०. ढाला फिरविणें = निशाणें फिरविणें. (हें निघून जाण्याच्या सिद्धतेचें सूचक आहे).

४१. संकेत = अटकळ ह्या अर्थी.

खाशांनिशीं सायंकाळचे चार घटिका दिवसास सरकारचे डेऱ्याजवळ यावें." याप्रमाणें सर्व सरदार होळकर व शिंदे, गायकवाड व भोंसले, निंबाळकर, पटवर्धन, विंचूरकर, राजे बहादर, दरेकर, पाटणकर, पोंवार, शितोळे, आयतोळे, तसेच पंतप्रतिनिधि, पंतसचीव व आणखी संस्थानी, तसेच पागे असे सर्व खासे अंबारी समवेत सरकारचे डेऱ्यापाशीं आले. तुकोजी होळकर रघोजी राजे भोसले, फत्तेसिंग गायकवाड, गोविंदराव गायकवाड, दौलतराव शिंदे, परशुरामभाऊ पटवर्धन, माधवराव रास्ते, रघुनाथराव पटवर्धन, चिंतामणराव पटवर्धन, व बाळासाहेब पटवर्धन, खंडेराव जिवाजी विंचुरकर, राजे बहादर, बहिरो अनंत, कितूरकर देसाई, सुरापुरकर बेरड, व मालोजी राजे घोरपडे, जानराव नाईक निंबाळकर, फत्तेसिंग भोंसले अक्कलकोटवाले, बहिरोजीराव पाटणकर, खंडेराव दरेकर, जोत्याजी जाधव व त्रिवर्ग जाधव, तसेच भुइंजकर, शिंदखेडकर, गांडापुरकर, भोइटे, थोरात, तसेच पोंवार धारकर, सुपेकर, नगर देवळेकर, मलठनकर, शिरके, मोहिते, असे मानकरी किती गणतीस धरावे? तसेच सारे पागे धायबर, पायघुडे, थोरात, निकम, भोइटे, बापूराव अनंत, भास्कर जगन्नाथ, निळकंठराव रामचंद्र अशा ९२ पागा इत्यादिकांचीं नांवें लिहितां मोठा विस्तार होईल म्हणून एकंदर पागा सांगितल्या. पुरंदरे, पानशे, आप्पा बळवंत, रंगराव ओढेकर, बन्याबापू मेहंदळे, माधवराव रामचंद्र विनीवाले, शिवाय मुत्सद्दी, मंडळ, मुख्य नाना फडणवीस, नारोपंत चक्रदेव, बाबा फडके, व महादाजीपंत गुरुजी, त्रिंबकराव परचुरे, बापू लेले, बहिरोपंत चिटनीस, पोतनीस, मुजुमदार, आंग्रे असा किती लहान थोर सरदारांच्या नांवाचा विस्तार सांगावा? असे सायंकाळचे समयीं सरकारचे डेऱ्यापाशीं येऊन आपआपले सरंजामानिशीं तयार होऊन उभे राहिले. खेरीज हुजुरात जरीपटक्यासुद्धां, तसेच मानकरी, खेरीज शिलेदार, व एकांडे व किरकोळ सरंजामी असे सर्वत्र लहान थोर तयार होऊन डेऱ्यापाशीं आले.

याच्या पूर्वी राघोपंत गडबोले दिवसास शहरांत तयारीसाठीं पाठविले होते त्यांणीं शहरांत येऊन आनंदराव काशी शहरचे कोतवाल यांस बलावून ताकीद केली कीं, "आज सरकारची स्वारी मुमुहूर्तानें येत आहे यासाठीं शहरचे रस्ते झाडून कुंकुमाचे सडे घालावे. घाशीराम याचे तळ्यांपासून तहत दरवाज्यापावेतों दुरस्ता बढई बोलावून चिरागदानाची तयारी करावी, आणि गुलालाच्या रांगोळ्या घालाव्या." अशी ताकीद होतांच कोतवाल यांणीं सांगितल्यापेक्षां अधिक तयारी केली. तेव्हां सरकारची स्वारी घाशी-

राम याचे तळ्यापासून नीट शुक्रवारच्या रस्त्यानें बुधवारांतून वाड्यांत यावयाची तेथपर्यंत तळ्यापासून वाड्यापावेतों बढई यांणीं दुरस्ता खांब ठोकून, वरतीं तक्के मांडुन त्याजवर पणत्या—दर पणतीस पावशेर तेल मावे अशा मोठ्या—लाविल्या. अशीं चिराखदानें लाविलीं. हजारों बुधले तेलाचे हमाल घेऊन उभे आहेत.

सरकारची स्वारी पाहिल्या चार घटिका रात्रीस निघाली. तेव्हां खासे खासे हुजुरातीचे मानकरी व जरीपटका सर्वांपुढें चालता केला. हजार[४२] स्वार जरीपटक्या समागमे चालले. त्यांच्यामागें जितके सरदारांचे चौघडे होते तितके वाजूं लागले. त्यांच्या मागे माहीमरातबचे हत्ती पांचे[४३] त्यांच्या मागें नालकी चालली. त्यांच्या मागें कोतवालघोडे चारशें, सोन्याचे गंडे पट्टे घालून, गळ्यांत पुतळ्यांच्या माळा, पाठीवर भरगच्ची किनखापी झुली घातलेले, असे दुरस्ता मोतदार घेऊन चालले. त्यांचे पाठीमागें झाडून गारदी यांचे जमादार व चाऊस [?] दफेदार व अारब, व शिद्दी व रोहिले पठाण खासे खासे दोन हजार, निशाणांचे फरारे सोडून, ताशे मरफे वाजवीत चालिले. त्यांच्या मागें खास जिलेब व सरकाराकडील व शिंदे यांजकडील व गायकवाड यांजकडील व भोंसले यांजकडील बोथाट्या, विटे, बाण, बलुम, खासबरदार, लगीसुद्धां हजार माणसें पुढें चाललीं आहेत. त्याच्या मागें रुप्याची अंबारी हत्तीवर ठेविलेली, त्या अंबारींत खासे श्रीमंत बसले. पाठीमागें खवासखान्यांत आपा बळवंत व भगुत राव पेंठे असे उभयतां बसले आहेत. एकाचे हातीं चवरी व एकाचे हातीं मोरचेल. असे श्रीमंतांवर वारितात. त्या हत्ती भोंवतीं मशाली हजारों लागल्या. पुढें जिलबेचे हत्ती होते त्यांजवर हवया लाविल्या. त्यांच्यापुढें शें दोनशें सांडणीस्वार चालले आहेत. श्रीमंतांचे अंबारी बरोबर रघोजी राजे भोंसले, तसेच शिंदे, होळकर, गायकवाड, जितक्या सरदारांस अंबारी होती तितके सरदार अंबारींत बसून चालले. नाना फडणीसही ते दिवशीं अंबारींत बसले. अशी स्वारी थाटानें चालली असतां त्याचे मागें साहेबनौबती हत्तीवर वीस पंचवीस वाजत चालल्या आहेत. त्या हत्तींच्या मागें दहा हजार स्वार खासे खासे चालले आहेत. त्यांच्या पाठीमागें उंटावरील नौबती शें दोनशें वाजतात. अशा थाटानें स्वारी शहरांत चालली. त्या समयीं पानशे यांच्या वाड्यापासून श्रीमंतांवर सोन्यारुप्याचीं फुलें उधळावयास प्रारंभ

४२. "तों १०००० स्वार" इं० व भिं० प्रतींचा पाठ.

४३. "पुढें जिलबेस ५० हत्ती होते" इं० प्र०

केला तों तहत सरकारचे वाड्यापावेतों. सर्वांच्या पाठीमागें मशुन्मुलुख धरून आणिला होता तो हत्तीचे हौद्यांत त्यांचे सरंजामा बरोबर [येत होता]. सरकारचे स्वार गारदी पांच हजार सरंजाम [त्याचे] रखवालीस होता. ते सर्वांच्या पाठीमागें [चालले.]

याप्रमाणें मोळ्या थाटानें, बादशाही डौलानें, चालत असतां चौदा घटका रात्रीचे अमलांत वाड्यांत स्वारी सरकारची दाखल झाली. दिल्लीदरवाज्यांत अंबारी खालीं उतरल्यानंतर कित्येक दहीभाताच्या पांच्या श्रीमंतांवरून ओंवाळून टाकिल्या. सरकारांत सोन्या रुप्याचीं फुलें केलीं होतीं तीं श्रीमंतांवर थोरल्या चौकाच्या बाहेर दिल्लीदरवाज्यांत तेथें उधळिलीं. मग श्रीमंत आंत जाऊन देवांस नमस्कार करून येऊन, दरबारास बसले. त्या समयीं झाडून सरदार लहान थोर, दरकदार, व मुत्सद्दी व कारकून येऊन बसले.

इतक्यांत मशुन्मुलुख यांचा हत्ती गणेश दरवाज्याजवळ येऊन उभा राहिला. त्या समयीं राघोपंत गडबोले व आनंदराव काशी कोतवाल वाड्यांत जाऊन सरकारचे कानावर मजकूर घातला. तेव्हां सरकारची आज्ञा राघोपंतांस झाली कीं, " तुम्हीं त्यांचे समागमें जाऊन खजिन्याचे विहिरीपाशीं बंगल्यांत बागेंत त्यांस नेऊन ठेवावें. तेथें जागा मोठी आहे. सरकार कारखाने त्यांजकडील व आपल्याकडील तेथें राहतील." अशी आज्ञा होतांच राघोपंत बाहेर येऊन, घोड्यावरतीं स्वार होऊन, त्यांजला समागमें घेऊन, नीट वाडा डावा घालून, आपा बळवंत यांचे वाड्यावरून नारायण पेठेंतून, सदाशिव पेठेंतून, खजिन्याचे विहिरीपाशीं बंगल्याचे बागेंत नेऊन उतरविले. सरकारचा सरंजाम त्यांच्या रखवालीस होता तो तेथेंच उतरविला. त्या बंगल्यांत खासा मशुन्मुलुख राहिले. त्याच्या मुजारतीस दोन कारकून त्यांचे जवळ ठेविले. जो पदार्थ मशुन्मुलुख यांचे तौडांतून निघेल तो तेथें त्यांनीं पुरवीत असावें. याप्रमाणें त्यांचा बंदोबस्त करून त्या बागेंत ठेविलें.

इकडे वाड्यामध्यें सकळ दरबार झाला होता. तेथें सर्व नजर नजराणे सरकारांत झाले. मग सर्वांस पानसुपारी, अत्तरगुलाब, हारतुरे, गजरे वाटिले. आणि सर्वांस आपआपल्या ठिकाणीं जावयाची आज्ञा झाली.

इकडे पानशे यांस खुषीच्या तोफा सोडावयास आज्ञा झाली. मग सर्व मंडळी सरकारची आज्ञा घेऊन आपआपल्या ठिकाणास गेली. सरकारच्या तोफखान्याची सरबत्ती होऊं लागली. ती एक समयें सहा घटका पर्यंत झाली. दोन तीनशें आवाज निघाले. नंतर शिंद्यांकडील तोफखाना सुरू झाला. पहांटेच्या सहा घटका रात्री पासून प्रातःकाळच्या चार घटका दि-

बस पावेतों सुटत होता. पांच सातशें तोफा शिंदे यांणीं सोडल्या. नंतर, दादासाहेब यांचा तोफखाना भांबुरड्यास होता, त्याचें काम राघोपंत गोडबोले यांजकडे होतें, तेव्हां त्यांनीं ही सर्वांच्या मागून शें दोनशें तोफांचे आवाज काढिले. अशी मागील प्रहर रात्रीपासून दुसरे दिवशीं प्रहर दिवस पर्यंत तोफांची सरबत्ती झाली.

त्यानंतर भोंगल यांजकडील वकील समागमें होते, त्यांच्या हवाली मुलखाच्या जप्त्या केल्या होत्या त्यांच्या सोडचिट्ठ्या केल्या. चाळीस लक्षांचा मुलुख नबाब यांणीं सरकारांत दिला. तेथें अंमल सरकारचा बसला. दौलताबाद किल्ला सरकरांत दिला होता तो सरकारचे स्वाधीन झाला. तेथील काम धोंडो महादेव निसबत नगरकर यांजकडे सांगितलें. सर्व बंदोबस्त झाला.

नंतर रघोजी राजे भोंसले यांणीं नागपुरास जाण्याचा निरोप मागितला. तेव्हां भोंसले यांस सरकारांत मेजवानी करून, वस्त्रें अलंकार देऊन, त्यांजकडील खासे होते तितक्यांस पोषाग सरकारांतून दिले. नंतर भोंसले निरोप घेऊन नागपुरास गेले. तसेंच फत्तेसिंग गायकवाड यांणीं विनंती केली कीं, "आह्मांस जाण्यास आज्ञा सरकारची व्हावी." त्यावेळेस गायकवाड यांस सरकारचें बोलणें झालें कीं, "तुह्मांकडील खंडणी ऐवज दोन वर्षे येत नाहीं तो ऐवज आल्याशिवाय तुह्मांस जाण्याची आज्ञा व्हावयाची नाहीं." असें गायकवाड यांणीं ऐकिल्यानंतर सरकारास विनंती केली कीं, "साल गुदस्तांचा ऐवज आह्मी तेथें गेल्यानंतर रवाना करितों." तेव्हां सरकारचें उत्तर त्यांस असें झालें कीं, "तुह्मीं खाशांनीं जावें. तुमचे कारभारी हुजूर ठेवावे. ऐवज आल्यानंतर हिशेब पाहून त्यांस जाण्याची आज्ञा देऊं." आसा जाबसाल सरकारचा होतांच फत्तेसिंग गायकवाड व गोविंदराव गायकवाड फौजेसुद्धां सरकारची आज्ञा घेऊन निघाले. त्यांस वस्त्रें अलंकार देऊन मार्गस्थ केलें. तेथें गेल्यानंतर खंडणीचा ऐवज पाऊण कोट रुपये छकडे भरून, रोख रुपये पुण्यास पाठविले नंतर त्याचे कारभारी निरोप घेऊन गेले. मागून दौलतराव शिंदे यांणीं सरकारांत विनंती केली कीं आह्मांस हिंदुस्थानांत जाण्याची आज्ञा असावी. त्यासमयीं जिवबा दादा बक्षी यांचीं सरकारशीं राज्यप्रकरणीं बोलणीं बहुत झालीं. या गोष्टीस निरोपास आठ पंधरा दिवस अवकाश पडला. नंतर शिंदे यांस निरोपाचीं वस्त्रें हिंदुस्थानांत जाण्याविषयीं सरकारची झाली. पुण्यास बोलण्यास शिंदे यांजकडील वकील रामजी पा-

४४. दादांच्या बंदोबस्तास नेमून दिलेले गोविंदपंत गडबोले यांचा हा संबंधी असावा (मागें पृ० १३० पहा).

टील व रायाजी पाटील असे राहिले. नंतर शिंदे वानवडीहून कूच करून निघाले ते जांबगावास जाऊन पोचले. पुढें बरसात आली त्यामुळें शिंदे जांबगावीं छावणी करून राहिले.

तसेंच तुकोजी होळकर यांस निरोप व्हावयाचा, त्या वेळेस मल्हारराव होळकर यांणीं सरकारांत विनंती केली कीं "माझा बंदोबस्त सरकारांतून व्हावयाचा करार सरकारचा होता, तो आतां करून द्यावा." असा बोलण्याचा घांट पडल्यानंतर तुकोजी बोवास सरकारचा निरोप झाला नाहीं. होळकर यांस अशी आज्ञा झाली कीं, "तुम्हीं आपला सरंजाम हिंदुस्थानांत वाटेस लावावा. तुम्हीं येथें रहावें." अशी आज्ञा होतांच त्यांणीं आपली फौज हिंदुस्थानांत रवाना केली. आपण पुणें मुक्कामीं खडकीचे तळावर दहा पांच हजार फौजेनिशीं राहिले.

असा कारभार चालत असतां ज्येष्टमास गेला. आषाढही तसाच समारंभाखालीं गेला. पुढें श्रावणमासाचा उत्साह मोठा समारंभाचा झाला. स्वारी फत्ते झाली म्हणून त्या सालीं सर्वांस दक्षिणा वांटली. राज्य कळसास आलें. दौलतीचाही कळस झाला. त्याचें वर्णन किती करावें! पूर्वी सत्य युगाचे ठिकाणीं पांडवाच्या दौलतीचे वर्णन, तसें कलियुगीं पेशवे यांचे दौलतीचें वर्णन करावया जोगें. पण पुढें होणार तें खरें. अवघ्या गोष्टी उत्कृष्ट झाल्या. परंतु जसा पांडवांनीं राजसूय यज्ञ केला आणि त्यांस अवचिन्हें जाणवलीं तसेंच येथें झालें.

बाजीराव कैदेंत होते त्यांनीं प्रयोग रावसाहेब यांजवर केला. प्रयोग सिद्ध झाल्यावर त्या प्रयोगवाले ब्राह्मणांनीं ताईत भारून दिले, आणि सांगितले कीं, "या ताईतांस श्रीमंतांचा स्पर्श झाला म्हणजे त्यांचे मतीस भ्रंश होईल." असें सांगितल्यावर तेथें विचार पडला कीं, "हे ताईत नेऊन श्रीमंतांस दाखवितो कोण? आणि त्यांचा ताईतांस स्पर्श होतो कसा?" तेव्हां बळवंतराव नागनाथ वामोरीकर हे पागे सरकारांतून बाजीराव साहेब यांचे रखवालीस पागेसुद्धां होते. तेव्हां बळवंतराव नागनाथ यांची लगत बाजीराव साहेब यांजपाशीं पडली होती. त्यामुळें बळवंतराव नागनाथ हे फितुरांत वश झाले. दरबारांत नागनाथांची श्रीमंतापावेतों जाण्यायेण्याची चाल पूर्वी पासून होती. या योगानें बळवंतराव ताईत घेऊन, पुण्यास येऊन आठ पंधरा दिवस राहून, नेहमीं जाण्या येण्याचा पाठ चालवून, श्रीमंत रावसाहेब एकटे आहेत अशी संधी पाहून त्या समयास ताईत काढून श्रीमंतांपुढें ठेविला. तेव्हां श्रीमंतांनीं त्यांस हात लाविला, आणि ताईत नागनाथ यांणीं

उचलिला. इतक्यानें प्रकृति बिघडली. तेथपर्यंत नागनाथ पुण्यास होते.

प्रकृति बिघडावयाचें कारण [व तत्संबंधी] सारा मजकूर यांची बातमी नाना फडणीस यांस समजतांच बळवंतराव नागनाथ यांस कैद करून, पायांत बिडी ठोकून, किल्ल्यावरतीं टाकिलें, असा मजकूर झाला. दिवसेंदिवस सरकारचे प्रकृतीस चढ होत चालला. उपाय कोणाचा चालला नाहीं. होणार तें चुकत नाहीं. पुढें बाजीरावसाहेब यांची पुण्याई उभी राहिली. त्यांची राज्य करण्याची पुण्याई सरली. तदनुसार साऱ्या गोष्टी जमून आल्या. दिवसेंदिवस प्रकृती फारच बिघडत चालली, तेव्हां उपाय चालेनासा झाला. असें होत असतां भाद्रपदाचे महिन्यांत गणपतीचा उत्साह झाल्यानंतर फारच प्रकृति भ्रांतिकर झाली. तेसमयीं नाना फडणीस यांनीं वैद्योपाय बहुत केले. परंतु गुणास कांहीं न येई. तस्मात् ईश्वर संकेतापुढें कोणाच्यानें जाववत नाहीं. पुढें भाद्रपद मास गेल्यावर आश्विन मास लागला तों फारच प्रकृति बिघडली. बोलणें चालणें देखील भ्रांतिकर होऊं लागलें. कोणतीही गोष्ट शुद्धीची नाहीं. असें होत असतां दसऱ्याच्या दिवशीं स्वारी अंबारींत बसून खवासखान्यांत आप्पा बळवंत होते. स्वारी शिलंगणास गेली. सरकारची प्रकृति ताळ्यावर नसल्यामुळें अंबारींतून उडी घालावयास लागले. तेव्हां आप्पा बळवंत यांणीं हात धरून बसविलें. आणि सालाबादप्रमाणें मशाली लावून स्वारी वाड्यांत यावयाची ती त्या दसऱ्यास सायंकाळचे चार घटका दिवसासच शहरांत माघारी आली. त्या दिवशीं बहुत प्रकृति व्याप्त होऊन बेशुद्ध झाली. सबब स्वारी वाड्यांत दाखल झाली.

दुसरे दिवशीं एकादशी झाल्यानंतर द्वादशीस आश्विन आदितवार ह्मणून सरकारची स्वारी खालीं येऊन स्नानास बसली. इतक्यांत खिसमतगार यानें जाऊन विनंति केली कीं, "वैद्य प्रकृति पहावयास आले आहेत." ह्मणून श्रीमंत उठून वरतीं दिवाणखान्यांत आले. वैद्य प्रकृति पाहून गेला तों इतक्यांत ताई साठी, ही श्रीमंतांची आजी, येऊन श्रीमंतांपाशीं बसली. तिशीं बोलत बसले. दोन घटका दिवस आला. ताई उठून गेल्यानंतर खिसमतगार व चोपदार व शागिर्द व जवळची मंडळी नेहमी वागणारी कोणी नाहीं अशी गोष्ट झाली. माशी जाण्यास फेरक[४६] नाहीं असा बंदोबस्त असतां

४५. बाजीराव बरोबर पत्रव्यवहार ठेविल्याबद्दल त्याच दिवशीं नाना पेशव्यांस फार टाकून बोलले व त्यांस स्वतंत्रता अगदीं नाहीं असें त्यांणीं स्पष्ट दर्शविलें ह्या गोष्टी बखरींत दिलेल्या नाहींत.

४६. फरक (फिरीक) = अवकाश, रीघ.

हा समय येऊन ठेपला तेव्हां कोणी जवळ नाहीं. प्रातःकाळच्या तीन घटका दिवसास गणपतीचे दिवाणखान्यांतून उडी टाकिली. खालीं कारंजें होतें त्याजवर जाऊन उडी पडली. कारंज्याची तोटी मांडींत शिरली. त्यानें मांडी मोडली व तोंड वांकडें झालें. बेशुद्ध झाले. त्या समयास कामाठी तेथें झाडीत होता, तो काय वाजलें म्हणून जवळ पहाण्यास गेला तों श्रीमंतांस पाहिलें. त्याच्यानें हात लावववतो कीं काय? तेव्हां त्यानें पांचजन्य केला, तें ऐकून वाड्यांतील लोक धांवून येऊन जमा झाले. त्या वेळेस दाजीबा भापटे व मोरोपंत भावे जवळ येऊन श्रीमंतांस उचलून [त्यांणीं] दिवाणखान्याच्या खालच्या मजल्यांत आणिलें.

तो समय प्रातःकाळचा असल्यामुळें लोक व मुत्सद्दी नाना फडणीससुद्धां घरोघर स्नान केले [होतें]. ती बातमी बाहेर येतांच जसे ज्यानें ऐकिलें तसे लागलेच निघाले. कित्येक रस्त्यांत धांवतांनां पडले. नाना फडणीस आपले दरवाज्यांत पडले. आप्पा बळवंत तसेच महादाजीपंत गुरूजी, माधवराव रामचंद्र बिनीवाले, पानसे, कितीक गणतीस धरावे? पोतनीस, चिटणीस मुजुमदार, फरासखानेवाले, [हे सर्व आले. ते] किती सांगावे? शहरांत मोठी गर्दी झाली. वाड्यापाशीं दाटी झाली. सगळे हुजरातीचे मानकरी, परशुरामभाऊ पटपर्धन, रास्ते, बाबा फडके असे तमाम वाड्यांत जमा झाले. तेव्हां नाना फडणीस वगैरे प्रमुख जे होते ते श्रीमंत होते तेथें आंत गेले. तेव्हां पहातात तों शुद्धि नाहीं. मग तबीब[४७] आणून मांडी मोडली होती ती नीट करून शिवली. तसेंच तोंड नीट केलें. परंतु रायास शुद्धि नाहीं. दोनप्रहर पर्यंत तो घोळ वाड्यांत झाला. नंतर अवघी मंडळी आपआपले घरोघर गेली. नेहमीं बसावयाचे ते बसले.

असा रविवारचा व सोमवारचा दिवस होते. मंगळवारीं आश्वीन शुद्ध पौर्णिमेस सायंकाळचे दोन घटका दिवस पावेतों कांहीं शुद्धि, कांहीं गैर शुद्धि, असा तो दिवस गेला. दीप-दर्शनाचे अगोदर श्रीमंत महाराज यांणीं कैलास-वास केला. आश्वीन शुद्ध १५ शके १७१७ राक्षस-नाम-संवत्सरे सन शीत तिस्सैन मया व अलफ [११९६] ह्या समयास श्रीमंत निजधामास गेले. त्यावेळेस वाड्यांत कारकून मंडळी होती ती घरोघर आली. शहरची नाकेबंदी सारी झाली. माणूस फिरेनासें झालें. शहरचें माणूस बाहेर जाण्याचें बंद केलें व बाहेरील आंत येण्याचें बंद केलें. नंतर श्रीमं-

४७. तबीब = शस्त्रवैद्य.

तांस नदीवर नेलें. ही खबर कोणास नाहीं. असे दहा दिवस झाल्यानंतर क्रिया-कर्मांतर तेरा दिवस झालें.

पुढें मुलुखांत व पृथ्वींत बंदोबस्ताचीं पत्रें गेलीं. पुढला विचार करावयाचे मसलती लागले. तेव्हां नाना फडणीस यांचे मनांत कोणी तरी दत्तक घेऊन राज्य चालवावें. असा मानस नानांचा. परंतु या विषयास सर्वांचे रुकार पाहिजेत. तेव्हां राज दरबार होऊन, मानकरी व शिलेदार व मुत्सद्दी [यांचीं] अवघ्यांचीं संमतें घेऊन, मग एखादा विचार करावयाचा झणून संमत-पत्र केलें. त्याजवर अवघ्यांचीं संमतें घ्यावीं [असें ठरलें.] तेव्हां कितीकांचे मनास आलें कीं दत्तक घ्यावा. कितीकांचे मनांत न घ्यावा असें होतें, त्यांणी संमतें घातलीं नाहींत. असा विचार करीत असतां कार्तीक लोटला. मार्गशीर्षमासीं शिंदे जांवगांवीं होते ते पुण्यास माघोर आले. त्यासमयीं शेणवी कारभारी होते. त्यांचे अनुमतानें नानांनीं मसलत केली ती खासे दौलतराव शिंदे व झाडून कारभारी यांचे मनास येईना. त्यामुळें शिंद्यांचा आग्रह बहुत पडला कीं दोन खासे औरस असतां बाहेरचा आणून गादीवर बसवावा, हें आमचे मतें चांगलें नाहीं. तुम्हीं आणीत असलां तर उत्तम, नाहींतर आम्ही फौज पाठवून त्यांस घेऊन येतों. अशा डौलाखा-

---

४८. ही व पुढील हकीगत मोठी घोंटाळ्याची, अंदाधुंदीची, व कारस्थानाची आहे. ग्रां० ड० च्या ग्रंथांतून घेतलेल्या खालीं लिहिलेल्या गोष्टी ध्यानांत ठेविण्या जोग्या आहेत.

(१) नानाच्या मनांत बाजीराव किंवा त्याचे भाऊ यांस गादीवर बसविण्याचें नव्हतेंच. झणून त्यांणें यशोदाबाईच्या मांडीवर दत्तक देण्याचें ठरवून सर्व सरदार मंडळीचें संमत घेतलें. त्यांत बहुतेकांचें मत नानांस अनुकूल होतें. शिंद्यांचे दिवाण बाळोबा तात्या शेणवी यांच्या पसंतीस ही मसलत आली नाहीं. त्यांचा कल बाजीरावाकडे होता. परंतु जिवबादादा बक्षी शिंद्यांच्या लष्करचे मुख्य यांचे पाठबळ नसल्यामुळें बाळोबाचें कांहीं चाललें नाहीं व सर्वानुमतें दत्तक द्यावा असें ठरलें.

(२) पुढें बाजीरावानें बाळोबा तात्या आपणास अनुकूळ आहे असें पाहून त्याजकडे संधान लाविलें. इतक्यांत जिवबादादा मरण पावला. त्याणें ही मरतें वेळीं शिंद्यांस सांगितलें कीं, "बाळाजी विश्वनाथाचे वंशज असतां बाहेरील मनुष्य गादीवर बसवावा हें बरोबर नाहीं. मागें मी जी नानाचे झणण्यास संमति दिली ती बरोबर नाहीं." त्यांत शिंद्यांस बाजीरावानें कांहीं देणग्याही कबूल केल्या. तेव्हां बाजीरावास पेशवा करण्याचें बाळोबानें ठराविलें.

(३) ही सर्व खटपट नानास कळली. तेव्हां शिंदे जबरदस्तीनें जें करणारच तें आपण त्यांच्या आधींच करून सर्व श्रेय आपणाकडे कां न घ्यावें ? असा विचार करून परशुराम भाऊस नानानें बाजीरावास आणण्यास पाठाविलें. व आणिल्यावर दोहींपक्षीं आणाभाका करार मदार झाले व बाजीराव पेशवे बनले.

(४) हें बाजीरावाचें व नानाचें कृत्य बाळोबा तात्यास आवडलें नाहीं व त्यास फार

लीं पौषाचा महिना सारा गेला. शिंद्याचा आग्रह बहुत, असा सरदार दुसरा फौजवक्ष कोणी नाहीं. असें पाहिलें तेव्हां नाना फडणीस यांणीं मा घ शुद्धपक्षीं परशुराम-भाऊ पटवर्धन व आपा बळवंत यांच्या समागमें दहा हजार फौज देऊन जुंनरास श्रीमंतांस आणावयास त्यांची रवानगी केली. हें पाहून शिंदे आपली फौज रवाना करीत होते ती [त्यांणीं] महकूब केली. परशुरामभाऊ व आपा बळवंत हे जुंनरास जाऊन पोंहोचले. श्रीमंताच्या भेटी झाल्या. झाडून वर्तमान श्रीमंतांस विदित केलें.

बाजीराव साहेब व चिमणाजी आपा या दोघांस तेथून घेऊन आपा बळवंत व परशुराम भाऊ निघाले. त्यांनीं दरकूच कवडीचे मुक्कामीं येऊन मुक्काम केला. तेथून कूच करून पुण्यापाशीं दोन तीन कोशांवर मुक्काम झाला. तेथें सारे लोक भेटावयाचे तों इतक्यांत पाठीमागून बाजीराव यांची बायको निवर्तली. तें वर्तमान तेथें आलें. तेव्हां पुण्याची मुत्सद्दी मंडळी भेटावया-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू).

राग आला. त्याणें शिंद्यांची सर्व फौज पुण्यावर बलाविली. तें पाहून नाना घाबरले व परशुराम भाऊ लढण्यास तयार असतांही " माझ्या खातर शिंद्यांचा राग. तेव्हां मी गेलों ह्मणजे सर्व तंटे मिटतील " असें ह्मणून नाना साताऱ्यास गेले व तेथें सातारच्या राजास मुक्त करून कांहीं खटपट करावी म्हणून प्रयत्न करूं लागले. पण तें जमेना तेव्हां ते उठून वाईस गेले.

(५) इकडे पुण्यास बाळोबा व परशुराम भाऊ यांचे मेंत चिमाजी आपास यशोदाबाईच्या मांडीवर देऊन परशुराम भाऊनें कारभार करावा व बाजीरावास कैद करावें असें ठरलें तें नानास कळविलें. नानानें आपलें मत त्यास दिलें पण बाजीरावास आपल्या कबज्यांतून जाऊं देऊं नये असा त्याणें परशुराम भाऊस निरोप पाठविला. परंतु भाऊनीं बाजीरावास बाळोबाच्या हातीं जाऊं दिलें. व नानास आणण्याकरितां ह्मणून आपल्या मुलास ५ हजार स्वार देऊन पाठविलें. ही नानास बातमी कळतांच ते माहाडाकडे पळून गेले.

(६) अशा खटपटीनें नानाचा व बाजीरावाचा बनाव होण्यास कारण झालें. कारण दोघे ही बाळोबा तात्याचे शत्रु झाले होते.

तेव्हां बाळाजी कुंजर बाजीरावातर्फे बोलू लागला व त्याच्या मार्फत दोघांचीं बोलणीं चाललीं. नानानें निजामाला बाजीरावाकडे फोडून आणिलें. व सखाराम घाडग्याच्या मार्फत दौवलतराव शिंद्यांस बाजीरावाचा पक्ष घेण्यास सिद्ध केलें.

(७) हा बेत ठरल्यावर बाळोबातात्या वगैरे शेणवी कारभाऱ्यास शिंद्यानें कैद केलें व परशुराम भाऊस धरण्याचा बेत त्यास विलक्षण चुकानें समजला. तेव्हां तो चिमाजी आपास घेऊन शिवनेरीस एकदम निघून गेला. तेथें त्यास कैद केलें. व शेवटीं बाबाजीराव ता० ४ डिसेंबर १७९६ रोजीं गादीवर बसले. चिमाजी आपाचें दत्तविधान अशास्त्र ठरविलें.

(८) ही हकीकत, बखरींतील वृत्तांत, व आनंदफंदीच्या माधव ग्रंथांतील माहिती ताडून पाहावी.

सं जाण्याची राहिली. अशीच फिटून तेरा दिवस होत तोंपर्यंत कोणी भेटाव. यास गेले नाहींत. पुढें माघ-कृष्ण गेला. पुढें मंडळी भेटावयाची निघाली, सर्वांच्या भेटी झाल्या. सर्व भेटून आले. पाठीमागून सर्वांच्या नाना फड. णीस भेटीस गेले. नानांची भेट झाली. नानाही भेटून पुण्यास आले. सर्वांच्या पहिल्या भेटी भेटून सर्व आले. त्या बैठकेस कोणाचें बोलणें झालें नाहीं. मग दौलतराव शिंदे भेटावयास गेले. त्यांची भेट झाल्यानंतर बोलणीं झालीं त्या बोलण्याचा भाव मिळून, या कारभारांत नाना नसावे. अस घाट होत असतां फाल्गुन मास आला. तेव्हां नानांची बातमी नानांस पक्की लागली. फिरून फाल्गुन शुद्ध १४ स नाना भेटावयास गेले. त्या बैठकेस बोलणीं चालणीं बहुत झालीं. परंतु नानांचा हेतु कीं या वंशास नमस्कार करावयाचा नाहीं. हा मनाचा संकल्प. त्यामुळें साताऱ्यास जाण्याचा निरोप श्रीमंतांचा घेऊन आले. वाड्यांत येतांच साताऱ्यास जाण्याची तयारी झाली. तयारी होऊन लागलेच पालखींत बसून लागलेच निघाले ते उजाडायाला साताऱ्यास जाऊन पोहोंचले. मग साताऱ्यास नाना यांचा मुक्काम झाला. तेथ पर्यंत श्रीमंत पुण्यास आले नाहींत.

मग तेथून नानांनी राज-कारण केलें. त्यांत हंशील मिळून बाजीराव यांस कैद करून, चिमाजी आपा यांस पुण्यास आणून, यशोदाबाई यांचे मांडीवर देऊन दत्तविधान करून चिमाजी माधवराव असें करावें. या राजकारणास शिंदे वश व्हावयास दोड महिना लागला. तेव्हां मसलत सिद्ध झाली. मग वैशाखमासीं श्रीमंतांचा मुक्काम झाला होता तेथें शिंद्यांकडून पलटणें श्रीमंतां भोंवतीं येऊन उतरलीं. या समयांत पुण्यांमध्यें परशुराम-भाऊ पटवर्धन व बाबा फडके, व त्रिंबकराव परचुरे व गोविंदराव पिंगळे [व काळे] हे उभयतां, बहिरोपंत मेहेंदळे, नारोपंत चक्रदेव, आपा बळवंत, असे सर्वत्र लहान थोर सरदार मंडळी वगैरे नानांच्या मसलतीस अनुसरली. तेव्हां परशुराम-भाऊ पटवर्धन यांनीं मुख्यत्वें लष्करांत जाऊन चिमाजी आपा यांस उचलिलें त्यावेळेस तेथें मोठा घोळ झाला, परंतु मोठ्या जबरदस्तीनें आपासाहेब यांस कडेवर घेऊन निघाले, ते लागलेच पालखींत घालून पुण्यास आणिलें. तिकडे बाजीराव यांस शिंदे आपले लष्करांत घेऊन गेले. लष्करांत येऊन, डेऱ्यांत ठेवून सभोंवतीं पलटणें बसविलीं. आपासाहेब यांस पुण्यास आणिल्यावर शके १७१८ नलनाम संवत्सरे सन शीत तिस्सैन मय्या व अल्लफ [११९६] वैशाख शुद्ध १० त्या दिवशीं चिमाजी आपा यांचे दैवत्त-विधान झालें. साताऱ्याहून चलें चिमाजी माधवराव

४९. सवाई माधवरावाची दुसरी बायको यशोदाबाई इचे मांडीवर आपासा दिलें.

म्हणून आलीं. बाजीराव यांस कैद केले ते शिंद्यांच्या येथें राहिले.

नंतर पुण्यामध्यें कारभार मुख्यत्वें परशुराम-भाऊ पटवर्धन करूं लागले. तेव्हां सारी मंडळी जुनीच कारभारामध्यें महिना दीड महिना होती. असा कारभार चालत असतां बहिरोपंत मेहेंदळे, राघोपंत थत्ते, असे उभयतां परशुराम-भाऊस अनुकूळ झाले. तेथपर्यंत नाना फडणीस यांणीं पुण्यास यावें असा सर्वांचा मानस परशुराम-भाऊ सुद्धां होता. मेहेंदळे मिळाल्या नंतर अवघ्यांस विपर्यास वाटला. त्यासमयीं त्रिंबकराव परचुरे यांणीं भाऊंस विनंती केली कीं, "आतां माझ्यानें कारभार होत नाहीं." असें सांगून भाऊंस विचारून पुण्याहून निघाले ते आपले बागेंत जाऊन राहिले. त्यांचे कामावर, हरिपंत फडके यांचे हाता खालीं सदाशिवपंत करमरकर होते त्यांचे चिरंजीव, गणपतराव करमरकर, यांस परशुराम-भाऊ यांणीं उभे केलें. गोविंदराव काळे बारामतीस निघून गेले. तसेच गोविंदराव मामाही घरीं बसले. अशी चोहींकडे मंडळी विस्कळीत झाली. परशुराम-भाऊ कारभार चालवूं लागले. शिंदे यांजकडील प्राबल्य फार झालें. बाळोबा नाना पागनीस, धोंडोबा-दादा व सदाशिव मल्हार व नारायणराव बक्षी जिवबा-दादा यांचे चिरंजीव, बाजीबा मोदी असे श्रेणवी मस्त झाले. नेहेमीं पुण्यांत येऊन, परशुराम-भाऊ पटवर्धन यांच्या व त्यांच्या मसलती होऊं लागल्या. त्या मसलतींत ठरलें कीं, "नाना यांस कैद करावें." हा मजकूर नानांस साताऱ्यास कळला. परंतु असें घडणार नाहीं या भिस्तीवर नाना तेथेंच होते. तेव्हां बहिरोपंत मेहेंदळे व विसाजीपंत वाडदेकर, यांउभयतां बरोबर फौज देऊन, नानांकडे साताऱ्यास रवाना केले. ते साताऱ्यास गेल्या नंतर नाना यांच्या भेटी झाल्या. भेटी होऊन खलबतास बसले. त्या वेळेस मेहेंदळे यांचें बोलणें पडलें कीं, "आपण पुण्यास चलावें." तेव्हां नाना म्हणाले, "तूर्त येत नाहीं." तेव्हां वाडदेकर यांणीं नानांस इशारत केली. कानावर नानवें ठेविलें. इतक्या इशारतीवर नाना तें जाणून तेथून उठून चालले. उभयतांस सांगितलें, "तुम्हीं बसा आम्ही येतों." असें सांगून गेले ते लागलेच मागले बाटेनें पालखींत बसून चालते झाले. माहाडास गेले. तेव्हां या उभयतांस बातमी समजली. नाना गेले ते लागलेच माहाडास जाऊन दाखल झाले. पाठीमागून सारा अजेबाब[५०] नानाकडील साताऱ्यास होता तो गेला. नाना माहाडास गेल्यावर दोन चार हजार फौज जमा केली. पांच हजार आरब चाकर ठेविले. नंतर मेहेंदळे व वाडदेकर निघून पुण्यास

५०. अजबाब=चीजवस्त.

आले. नाना समागमें चिंतोपंत देशमुख प्रमुख होते. बरकडही कारकून मंडळी नानांकडील तेथें जमा झाली. दादा गद्रे, बज्याबा शिरोळकर बरकडचे फडचे कारकून असे सर्वत्र माहाडास जमा झाले.

इकडे पुण्यांत बहुतेक मंडळी जुनी घरीं बसली. नवीच मंडळी कारभारास लागली. बाबा फडके, नारोपंत चक्रदेव हेही दरबारास येतनासे झाले. असें होत असतां आषाढाचे महिन्यांत मशुन्मुलुख कैदेत होते त्यांचें बोलणें सरकारांत लागलें कीं, " आम्हांस सोडावें." त्यासमयीं सरकारचें बोलणें पडलें कीं, " कांहीं दिल्या शिवाय सोडावयाचें नाहीं. " तेव्हां कोट रुपये ठरले. हें समस्त सरकारांतून नानांस लिहिलें. नानांनीं उत्तर पाठविलें कीं, " उत्तम आहे." सोडावयाच्या अगोदर ज्येष्टमासीं दौलतराव शिंदे यांणीं आपलें लग्न केलें. ती कन्या सखाराम घाटगे यांची केली. लग्न मोठ्या समारंभानें केलें. तेव्हां सखाराम घाटगे यांस 'सरजेराव' असा किताब दिला. तेव्हांपासून सरजेराव घाटगे कारभारामध्यें बोलूं लागले. मशुन्मुलुख यांचें बोलणें लागलें होतें, त्याजवरून त्यांस मोकळें केलें. त्यासमयीं मशुन्मुलुख यांची फौज हैदराबादेहून पुण्यास दहा हजार आली. त्या फौजेचा मुक्काम गुलटेकडीवर झाला. तेथें मशुन्मुलुख जाऊन आपले फौजेत उतरले. नंतर श्रावणमासीं ' नारोपंत चक्रदेव यांस कैद करावें ' ही बातमी चक्रदेव यांस लागतांच पुण्याहून निघून गुलटेकडीवर मोंगलांचे लष्करांत येऊन राहिले.

पुढें बाबा फडके यांस कैद करावयाचे त्या दिवशीं आदितवारांत सरकारची हुजुरात तमाम पागे असे तयार लेश होऊन, फडके यांच्या वाड्यापाशीं उभे राहिले आणि बाबा फडके यांस सारे मानकरी वगैरे यांणीं सांगून पाठविलें कीं, " तुह्मीं तयार होऊन आह्मांमध्यें यावें. मग परशुराम भाऊ व शिंदे कसे आहेत ते पाहूं. " असें बोलणें होत असतां सहा घटका रात्र झाली. परंतु बाबा फडके यांचें अवसान बाहेर येण्याचें झालें नाहीं. तेव्हां सारी फौज कंटाळून, मानकरी वगैरे झाडून आपआपल्या ठिकाणास गेले. दुसरे दिवशीं बाबा फडके यांस कैद केलें व नेऊन चाकणच्या किल्ल्यावर ठेविलें. पुण्यास नानांच्या पक्षपाताचे गृहस्थ बापू झेले वगैरे होते ते बहुतेक आणून कैद करून [त्यांजपासून] पैका घेतला. अशी धूम पुण्यांत चालली. बाजीराव साहेब कैदेत होते. त्यांस शिंदे यांणीं काढून मंडलेश्वराकडे चालविलें.

इकडे नाना फडणीस यांणीं माहाडास राजकारण नवें चालविलें. शिंदे यांजकडील सूत्र लावून सरजेराव घाटगे व बाणाजी शेटे, यांच्या विद्यमानें राजकारण दौलतराव शिंदे फोडावयाचें चालविलें. पुण्यास परशुराम भाऊ कारभार करीत होते परंतु कोंकण-पट्टीमध्यें, एखाद्या मामल्याची घालमेल करून किल्ला स्वाधीन होई असें झालें नाहीं. तसाच मजकूर देशांतील मामल्यांचाही. [कारण] कोण्या मामल्याची घालमेल केली नाहीं. तेव्हां भाद्रपदमास निघाल्यावर शिंद्यांकडील राजकारण सिद्ध झालें. त्यांत मुख्यत्वें मजकूर 'परशुराम भाऊ यांस कैद करून शेणवी-मंडळ कैद करावें [व] असा इत्यर्थ करून बाजीराव साहेब यांस राज्यावर बसवावें.' असा मजकूर होत असतां पुण्यांतील सरकार हुजुरातीचे लोक वगैरे झाडून निघून मशुन्मुलुख यांजकडे चाकरीस राहिले. पन्नास साठ हजार सरंजाम मशुन्मुलुख यांचे लष्करांत जमा झाला. पुण्यांत कारभार करतात त्यांजला खबर कोणत्या गोष्टीची नाहीं. बाजीराव साहेब गंगेपावेतों गेले होते त्यांचा मुक्काम तेथेंच झाला. इकडोन [मशुन्मुलुख] यांचे लष्करांत खर्चावयास नानांकडून पोंचूं लागलें. नारोपंत चक्रदेव नेहेमीं मशु यांचे लष्करांत राहिले. निळकंठराव पागे हे पुण्यामध्यें राहिले होते त्यांस कैद करावें अशा डौलानें धरणें परशुरामभाऊ यांजकडील गेलें. त्यासमयीं निळकंठराव हे हुषार आणि शिपाई असल्यामुळें लागलेच घोड्यावर स्वार होऊन, दहा वीस स्वार समागमें घेऊन चालिले. त्यांच्या मागें परशुराम भाऊकडील पागेचें स्वार लागले. परंतु निळकंठराव त्यांच्या देखत निघोन गेले ते लागलेच माहाडास दाखल झाले. निळकंठराव निघून गेले त्यासमयीं त्यांचे आंगावर कोणाचीही जाण्याची प्राप्ती झाली नाहीं. इतक्या कर्मास भाद्रपदमास लागला.

पुढें आश्वीन मासीं नाना फडणीस यांचे वाड्याची जप्ती केली. परशुराम भाऊ यांणीं जप्ती करून वाड्यांतील अजवाब झाडून काढिला. त्या वेळेस आंत सांपडावयाचें मिळोन दहा वीस चाळीस लक्षांचें कापड मात्र सांपडलें. त्याची मोजदाद करून जामदार खान्यांत सरकारांत नेलें. तेंच कापड दसऱ्यास सर्वांस सालाबाद प्रमाणें वाटिलें.

तेव्हां आश्वीन वद्य ११ सुरु सन सब्बां तिस्सैन मय्यां [व अलफ] ते दिवशीं झाडून शेणवी कैद केले. आणि पुण्यांत हलकारे दोन पाठविले. त्यांचे हातीं दोन चिठ्ठ्या [दिल्या]. एक चिठी आपाबळवंत यांचे नांवची, व

५२. नील-कंठराव हा परम गृहस्थ ५२ पाग्यांपैकीं हा एक मोठा प्रसिद्ध होता.

दुसरी हरीपंत तात्या फडके यांचे भाचे परशुराम भाऊ वैद्य यांचे नांवची, अशा दोन चिठ्या घेऊन हलकारे आपा बळवंत यांच्या वाड्यांत चार घटका रात्रीस आले. त्यासमयीं आपा बळवंत यांणीं चिठ्या पाहून, आपली चिट्टी घेऊन, दुसरी चिट्टी हलकारे याचे स्वाधीन केली. आणि हलकारे यांस सांगितलें कीं, "परशुराम भाऊ यांजकडे घेऊन जा". तेव्हां हलकारे यांणीं आदितवारांतील परशुराम भाऊ वैद्य टाकून शेजारीं परशुराम भाऊ पटवर्धन यांच्या वाड्यांत शिरून त्यांस चिट्टी दिली. ती चिट्टी परशुराम भाऊ यांणीं पहातांच लागलेच पोषाग करून, घोड्यावर स्वार होऊन वाड्यांत गेले. आणि श्रीमंत [आपासाहेब] निजले होते त्यांस जागें करून, पोषाग अंगावर घालून, परशुराम भाऊ यांचे चिरंजीव बाबा व बाजिबा हे वाड्यांत श्रीमंताशीं नेहमीं रहात असत, त्यांसही इतक्या अवकाशांत उठविलें. तेही तयार झाले. तों दिवस निघाला. इतक्यांत मश्रुन्मुलुख व नारोपंत चक्रदेव असे पन्नास हजार फौजेनिशीं शहरांत आलें. वाड्यांत येतात तों परशुराम भाऊ दोघां जिरंजिवांसमवेत श्रीमंतांस आपलेपाशीं घोड्यावर घेऊन बरोबर बाहेर पडले. तेव्हां पटवर्धन यांचे खासगी पथकाचे स्वार पांचशें बरोबर होते. असे बुधवारांतून चालले. हें पाहून पाठीमागें ही फौज लागली. मावेळेस चिमाजी आपा यांस भाऊ यांणीं आपले पुढें घेऊन, कंबरेस शेल्यानें बांधून, हातांत पट्टे चढवून [भाऊ] चालले तेव्हां आपा बळवंत, नारोपंत चक्रदेव, सरकारची हुजुरात, व मानकरी व मोंगलांची फौज पाठीमागें लागली. तेव्हां परशुराम भाऊ यांचा गोट पर्वती खालीं होता. त्या गोटांत [ते] जाऊन मिळाले. आणि ते सारे स्वार तयार होऊन समागमें चालिले. हे पुढें पळतात फौज पाठीमागें लागली आहे. असे चारी प्रहर दिवस पळत होते. त्या दिवशीं कोणास अन्न व पाणी नाहीं. श्रीमंत सुद्धां उपाशी होते. वाटेमध्यें रात्रीं भात करून श्रीमंतांस घातला. पुढें पळूं लागले ते पळतां पळतां जुन्नरावरून शिवनेरी किल्ल्याखालीं आले. त्या समयीं शिवनेरीचा किल्लेदार याणें श्रीमंत आपासाहेब यांस किल्ल्यावरतीं घेऊन परशुरामभाऊ सुद्धां खालीं राहिले. तेव्हां पाठीमागें फौज लागली होती. परशुरामभाऊ यांस घेरा देऊन कैद केलें आणि आणून मांडवगणास ठेविले.

इकडे पुण्यामध्यें परशुराम भाऊ पळाले त्या दिवशीं त्यांजकडील मंडळी कैद केली. ते नाना फडणीस यांचे वाड्यांत आणून ठेविले. ते कोण कोण ? बहिरोपंत मेहेंदळे, त्यांचे चिरंजीव आन्याबा मेहेंदळे [illegible]

गणपतराव करमरकर, चिंतोपंत [?] व चिंतोपंत आठिवले, बाळाजी विष्णु सहस्रबुद्धे, विसाजीपंत वाडदेकर, असे पंचेचाळीस असामी धरून, पायांत बिड्या ठोकिल्या. या कारणास पुण्यास मुख्यत्वें, त्रिंबकराव परचुरे, परशुराम भाऊ वैद्य व बापू लेले हे [होते.] यांणीं इतक्या असाम्या धरून, कैद करून, पत्रें नानांस महाडास गेलीं. त्या समयीं नाना फडणीस यांस राग आला. "आमच्या वाड्यांत बिड्या ठोकावयाच्या नव्हत्या" [असें ते म्हणाले व] त्याचीं उत्तरें पुण्यास तिघांस आलीं कीं, "सगळे मंडळीस किल्लेकिल्ली पाठवावे. त्यांत बहिरोपंत मेहेंदळे यांस रायगडास रवाना करावे. विसाजीपंत वाडदेकर यांस त्यांचे घरीं ठेवून त्यांचे दरवाज्यावर शिपाई ठेवावा". अशीं पत्रें येतांच त्या प्रमाणें बंदोबस्त करून लिहिल्या अन्वयें मंडळी किल्लोकिल्ली पोहोंचविली.

इकडे श्रीमंत बाजीराव यांस मंडळेश्वरास नेत होते. ते गंगेच्या पार गेले होते ते माघारे आणून लष्करांत पोहोंचविले. अमृतराव साहेब जुन्नरास होते त्यांसही पुण्यास आणिलें. शिवनेरीवर चिमाजी आपा यांस ठेविलें होते त्यांस किल्लेदार याणें फौजेंत चालविलें. मग आपासाहेब यांस घेऊन फौज माघारी पुण्यास आली. त्रिवर्ग बंधु एके जागीं झाले. कार्तिक माहिन्यांत पुण्यांत वाड्यांत दाखल झाले.

बाजीराव रघुनाथ ऊर्फ बाबासाहेब.

[पुण्यास आल्या] नंतर मार्गशीर्ष मासीं शके १७१८ नलनामसंवत्सरे सन् सब्बा तिस्सैन मय्या व अलफ, सातान्याहून बाजीराव साहेब यांचे नांवचीं वस्त्रें पेशवाईचीं आणावयास त्रिंबकराव पेंठे पाठविले. वस्त्रें व शिक्केकटार नवी करून आणिली. त्या दिवसापासून बाजीराव रघुनाथ प्रधान असा किताबें व शिक्का चालू झाला. पुण्यांत कारभारी त्रिंबकराव परचुरे व बापू लेले व नारोपंत चक्रदेव व गोविंदराव मामा पिंगळे व गोविंदराव बापू काळे, करीत होते. बाजीरावसाहेब यांस वस्त्रें झाल्यानंतर नाना फडणीस, माहाडाहून पुण्यास यावयास निघाले ते दुसरे तिसरे दिवशीं पुण्यास आले. ते पुण्याजवळ तीन कोसांवर नऱ्हे आंबेगांव आहे, तेथें येऊन मुक्काम झाला. त्या ठिकाणीं आठ पंधरा दिवस मुक्काम होता. पुण्यांतील सर्वत्र आंबेगांवीं भेटावयास गेले. सर्वांच्या भेटी झाल्या. मग सुमुहूर्त पाहून नाना पुण्यास आले. ते आपले राहते वाड्यांत रहावयास गेले नाहींत. थेलबागेपाशीं त्यांचा वाडा खासगत होता तेथें राहिले. पुण्यांत कारभार चालूं लागला. बाजीरावसाहेब कारभार करूं लागल्यावर त्यांणीं आपले बरोबरची मंडळी कारभारांत घातली ती कोण ? बाळाजीपंत पटवर्धन व सदाशिवपंत उगले व आपाजी राम सहस्रबुद्धे व गोविंदपंत गडबोले अशी जवळची मंडळी सर्वत्र वाढविली. आपाजी राम सहस्रबुद्धे यांस गारद्यांच्या रिसाल्याचें काम सांगितलें. उगले यांजकडे वाड्यांतील वांकनिशीचें काम सांगितलें. जुने वांकनीस घरीं बसविले. बाळाजीपंत यांस, नेहमीं घरीं ठेवून, काम करण्यांमध्यें घातले. असा मजकूर जहाला.

परशुराम भाऊ यांणीं नानांच्या वाड्यांतील कापड नेलें होतें तितकें वाटलें होतें तें कापड परशुराम भाऊ[1] धरितांच जितक्यांनीं नेलें होतें तितक्यांनीं घड्या करून जामदारखान्यांत पोंचविलें. तें कापड नाना पुण्यास येतांच नानांच्या वाड्यांत दाखल झालें. मग सुमुहूर्तानें नानांच्या व श्रीमंतांच्या भेटी झाल्या. बोलणीं चालणीं राज्य-प्रकरणीं सर्व झालीं. नंतर कांहीं कारणावरून शिंदे यांचीं पलटणें वाड्याभोंवतीं येऊन उतरलीं. सभोंवत्या तोफा पसरिल्या. पहिल्या हशमी लोकांच्या चौक्या होत्या त्या साऱ्या उठवून दिल्या. मग

१. 'कामगार यांमधी' भिवपुरीच्या प्रतीचा पाठ.

नाना आपले वाड्यांत रहावयास गेले. त्या वेळेस बुधवारांत नानांच्या वाड्यापासून चावडी पावेतों आरब छपरबंदी करून राहिले.

पुढें कारभार हेात असतां शके १७१८, पौषांत गोविंदराव काळे यांजवर कांहीं आरोप येऊन, कैद करून किल्ल्यावर ठाकिले. पुढें माघमासीं बाजीराव साहेब यांचें लग्न झालें. दाजिबा फडके यांची कन्या श्रीमंतांस दिली. तो समारंभ चार दिवस झाल्यानंतर चैत्रमासीं गोविंदराव काळे यांस सोडून आणिलें. काळे [व] पिंगळे कारभारांत वागूं लागले. नंतर वैशाखमासीं मोरोबा दादा फडणीस हे नगरच्या किल्ल्यांत कैदेंत होते त्यांस सोडवून आणिलें. असा कारभार हेात असतां पुढें श्रीमंत यांणीं आपले मंडळचे कारभारी गोपाळराव मुनशी, व वैजनाथभट भागवत, बाळाजीपंत पटवर्धन, असे कारभारांत घातले. त्रिंबकराव परचुरे यांणीं काशीस जाण्याचा सरकारचा निरोप मागितला. ते काशीस जाण्याची तयारी करून काशीस निघाले. पुढें कारभारांत फडावर चिंतोपंत देशमुख नानांनीं नेमिले. असे त्रिवर्ग वाड्यांत राहून कारभार पाहूं लागले. मनस्वी कामें होऊं लागलीं. फौजेस खर्चास नाहीं. रोज धरणीं होऊं लागलीं. पागेस चंदी मिळेनाशी झाली. इकडे दिंद्याच्या लष्करांत सरजेराव घाटगे कारभार करूं लागले. तो कारभार मनस्वी अनन्वित होऊं लागला. त्याचें वर्णन काय करावें? जुने मुत्सद्दी यांस धरून पैका घेऊं लागले. मामलती मुलखांतल्या घालमेली करून भलत्याला भलतेंच काम सांगावें. पुढें नारोपंत चक्रदेव, नानाकडून कारभार करूं लागले. अशा गोष्टी हेात असतां खर्चाची अडचण मोठी [झाली]

असा कारभार हेात असतां साताऱ्याचे माहाराज किल्ल्याखालीं उतरून त्यांणीं बंडे केलें. दहा पंधरा हजार फौज ठेवून मुलखामध्यें धूम मांडिली. त्यासमयीं पुण्याहून फौज बाळाजीपंत पटवर्धन यांजवळ देऊन रवाना केले. परंतु त्यांत कोणी नांवाचा माणूस नाहीं. त्यामुळें राजे यांचा बंदोबस्त झाला नाहीं. त्याच्या अगोदर परशुरामभाऊ पटवर्धन हे मांडवगणास कैदेंत होते. "त्यांस सोडवून मोकळें करावें, सरदार मोठा माणूस नांवाचा," असें नानांचे चित्तांत आलें. परंतु श्रीमंतांची मर्जी सोडावयाची नाहीं. तेव्हां ही संधी[चांगली होती] राज्याचा बंदोबस्त कोणाच्यानें होईना. त्यावेळेस श्रीमंतांनीं नानांस विचारिलें "याचा विचार पुढें कसा करावा?" तेव्हां नानांनीं सांगितलें कीं, "कोणी नांवाचा मनुष्य गेल्याशिवाय राजाचा बंदो-

२. 'सातारच्या महाराजांनीं बंड केलें' हें वाक्य 'कालगतीचा महिमा अगाध' या प्रसिद्धोक्तीचें चांगलें उदाहरण होय. ज्याचा गांव त्याला नाहीं वसायाला ठाव!!

बस्त व्हावयाचा नाहीं." त्यासमयीं श्रीमंतांनीं नानांस विचारिलें कीं, "पाठवावा तरी कोण?" मग नानांनीं उत्तर केलें कीं, "परशुराम भाऊ पटवर्धन यांस कैदेतून सोडवून आणून, त्यांची खातरजमा करून राजावर पाठवावें म्हणजे राजाचा बंदोबस्त करितील." ही मसलत श्रीमंतांचे मनास येऊन परशुराम भाऊ यांस मांडवगणाहून सोडवून आणून, श्रीमंतांच्या भेटी होऊन बोलणीं चालणीं झालीं. त्यासमयीं पटवर्धन यांस श्रीमंतांनीं सांगितलें कीं, "साताऱ्याचे राजे [यांनीं] खालीं उतरून बंड केलें आहे. त्यांच्या बंदोबस्तासाठीं तुम्हीं जाऊन, राजाचा बंदोबस्त करून, राजास किल्ल्यावरतीं पोहोंचवून, पूर्ववत् प्रमाणें ठेवावें." अशी आज्ञा होतांच परशुरामभाऊ यांणीं ती गोष्ट मान्य केली. नंतर भाऊंस वस्त्रें देऊन राजांवर त्यांची रवानगी केली. त्यासमयीं परशुरामभाऊ पुण्याहून निघून शिरोळच्या मैदानांत येतांच राजाचे फौजेची व पुण्याहून नेलेल्या फौजेची गांठ पडली. तेथें लढाई मोठी झाली. राजाचे फौजेचा मोड झाला. राजे पळूं लागले. त्याच्या मागें खासा परशुराम भाऊ लागला. त्यांणीं लागलेंच राजास साताऱ्यांत घातलें. फौज राजाकडील उधळून गेली. नंतर राजास किल्ल्यावर चढवून पहिल्या सारिखें ठेविलें. बंड करण्यास जे सामील होते त्यांचा बंदोबस्त यथास्थित करून परशुराम भाऊ तासगांवास गेले.

इकडे पुण्यांत कारभार होत असतां तुकोजी होळकर पुणें मुक्कामीं होते ते मृत्यु पावले. त्यांचे चिरंजीवांस वस्त्रें द्यावयाचीं. त्यासमयीं मल्हारराव होळकर बापापाशीं होते. परंतु अहल्याबाईनें तुकोजीस मांडीवर घेतल्या पूर्वीचा काशीराव होता. तुकोजी होळकर यांचें दत्तविधान झाल्यावर मल्हारराव होळकर तुकोजी बावास झाले. त्यांस वस्त्रें न देतां काशीराव यास द्यावीं असा ठराव झाला. त्या वेळेस मल्हारराव यांणीं वस्त्रांस अडथळा केला. हें काशीराव यांणीं पाहून [व] शिंदे यांचें प्राबल्य मोठें [जाणून] शिंद्यांचा आश्रय करून, दौलतराव यांचें पक्कें अभय घेऊन, मल्हारराव यांस कैद करावें [असें ठरविलें] त्यासमयीं शिंदे यांणीं मल्हारराव यांस कैद करण्याचा विचार मांडिला. परंतु मल्हारराव ह्मणजे जिवंत हातीं लागतो असें नाहीं. तथापि शिंदे यांणीं आपले तर्फेनें त्यास धरावयाचा उद्योग मांडिला. तेव्हां मल्हारराव होळकर आपले खासगत हजार दोन हजार स्वारांनिशीं पैठेतीखालीं[३] रहात होते. त्यावेळेस शिंदे यांणीं आपले कडील मुजाफरखां पठाण यास हजार फौजेनिशीं मल्हारराव यांस धरावयाकारितां वानवडीहून रवाना केलें व

३. 'भांबुर्ड्यावर' ग्रां० ड०

त्यांचे बरोबर पलटण एक दिलें होतें. ते पर्वती खालीं येऊन उभे राहिले. तेव्हां मल्हारराव होळकर आपला गोट आंवळून, तयार होऊन, उभे राहिले. तेव्हां परस्पर कोणी कोणाच्या आंगावर जाऊन लढाई कांहीं झाली नाहीं. सायंकाळचे प्रहर दिवसापासून तयार होते. चार प्रहर रात्र तशीच गेली. तेव्हां शिंद्यांकडील पठाण पलटणें पहांटेच्या प्रहर रात्रीस माघारे फिरून गेले हें पाहून मल्हारराव हो आपले गोटांत येऊन कंवर सोडून उतरले. नंतर मल्हारराव होळकर यांणीं पहांटेच्या चार घटका रात्रीस स्नानाचा उद्योग केला. स्नान करून देवाची पूजा करीत बसले आहेत ही बातमी शिंदे यांस कळल्यावर त्यांजकडील पठाण अर्धे वाटेंतून माघारे उलटले ते नीट यांजवर चालून आले. त्यासमयीं होळकरांचे अगदीं वेसावध सारे लोक होते तेव्हां शिंद्याकडील फौज बेलाशक गोटावर चालून आली. हें पाहून मल्हारराव होळकर तसेच उघडे बोडके हातीं खांडा[४] घेऊन घोड्यावर स्वार होऊन, फौजेच्या तोंडावर [त्यांणीं] चालून घेतलें. लाख्या बारगीर होळकर यांणीं चाकर ठेविला होता तो खाशा बरोबर निघाला. त्या अवकाशांत जे लोक सावध होते ते बरोबर गेले. तेव्हां मोठी लढाई झाली. मल्हारराव यांणीं दहा वीस स्वार जखमी करून ठार केले. लाख्या बारगीर याणीं खाशा प्रमाणेंच तलवार गाजविली. त्या वेळेस सारी फौज दोघांवर येऊन पडली. त्या लढाईंत मल्हारराव होळकर ठार झाले. दुसरा लाख्या[५] बारगीर तोही ठार झाला. दोघांचे मुरदे ऐके ठिकाणीं पडले. त्या समयीं खासा पडल्यावर सारी फौज भणाणा झाली. जशी ज्यांला वाट फुटली तसे जिकडे तिकडे गेले. सारी लुटा-लूट शिंदे यांजकडील फौजेनें केली. इतक्या अवकाशांत मल्हारराव याची बायको गरोदर होती तिला कारभारी घेऊन पुण्यांत आले. त्यांच्या बरोबर यशवंतराव होळकर व विठोजी होळकर हे उभयतां बंधु तुकोजीचे मुलगे राखेचे पोटचे होते ते त्या बाई बरोबर पुण्यांत आले. वरकड गोट शिंदे यांच्या लोकांनीं लुटला. सारी दौलत त्यांणीं नेली. यशवंतराव होळकर हे पुण्यांत आले होते ते युक्तीचे वाटेनें नाना फडणीस यांस भेटले. तेव्हां नानांनीं त्यांस शेले पागोटीं देऊन खर्चासही मुबलख

---

४. खांडा=रुंदपात्याची, दुधारी, व सरळ अशी तरवार.

५. लाख्या बारगीर—लोणीचा रवीराव शिंदा (?) रवीराव पडल्याची बातमी त्याच्या बायकोस कळतांच, ती पृथ्वीवर मृतप्राय पडली ती पडलीच! ग्रां० ड०

या लाख्या बारगिराचें वर्णन मल्हारराव वरचे पोवाड्यांत आहे. (वि० ज्ञा० विस्तार पहा) दररोज किंवा दरमहा लाख रु० देण्याचें ठरविल्या वरून 'लाख्या' असें नांव त्यास पडलें होतें.

दिलें. आणि सांगितलें कीं, "मल्हारराव यांचा सूड घेणें तरच तुमचे सार्थक." त्या वेळेस यशवंतराव यांणीं उत्तर केलें कीं, "काय घडेल तें खरें." असें बोलून उभयतां बंधु नानांची आज्ञा घेऊन गेले. मल्हारराव यांचें कुटुंब पुण्यांत राहिलें. त्यांचा खर्चाचा बंदोबस्त सरकारांतून करून दिला. बाईचे दिवस भरल्यावर बाई प्रसूत होऊन पुत्र झाला. त्याचें नांव खंडेराव होळकर असें ठेविलें. बाकी कारकून मंडळी दिवाण वगैरे जशी ज्याला वाट फुटेल तसे तिकडे गेले. असा मजकूर मल्हारराव यांचे गर्दीचा झाला. पुढें काशीराव होळकर शिंद्यांचे बहादरीमुळें सरदारी चालवूं लागले.

असा कारभार होत असतां पुण्यास नाना फडणीस होते त्यांजला कैद करावें अशी मसलत शिंदे व श्रीमंत यांची झाली. तेव्हां नाना कैद होतात कसे? पांच हजार आरब चाकर, नाना कैद होतात कसे? अशी गोष्ट घडावयाची नाहीं. असें जाणून शिंदे यांजकडील कंपूचे सरदार पेरू साहेब, व मुकीलँ साहेब हे दोघेजण या बोलण्यांत घातले. ते नेहेमी नानां कडे येऊन बोलणीं करूं लागले. असे मास पक्ष पर्यंत खेपा घालून बोलणें नमुदांतँ आणिलें. तेव्हां निश्चय झाला कीं, "आम्ही लष्करांत भेटावयास येतों". असा मजकूर झाला. तेव्हां त्या समयीं लष्करांतून बातम्या नानाच्या आल्याकीं आपण लष्करांत येऊं नये. असें समजलें. तत्रापि होणार तें चुकत नाहीं. सहा चार महिने कैद भोगावयाची प्रालब्धीं होती. तशी बुद्धि झाली. त्यावेळेस पौष शुद्ध १३ शके १७१९ सुरू सन् संमान तिस्सैन मय्या व अलफ [११९८] या दिवशीं नाना फडणीस लष्करांत जाण्यास निघाले. तेव्हां अपशकुनही बहुत झाले व शंकर जोशी यांणींही सांगितलें कीं, "आपण जाऊं नये." इतकें होऊन जाण्यास निघाले. ते भवानी पेठेंत जात तोंपावेतों पालखीभोंवतीं पांच हजार आरब चालला होता. माशी जाण्यास फिरीक नाहीं. मुकील व पेरू यांणीं वाटेंत दोन चार वेळां नानांस विनंती केली कीं, "इतके आरब घेऊन लष्करांत यावयाचें कारण कांहीं नाहीं." तेव्हां आरबांस नानांनीं सांगितलें कीं, "तुम्हीं माघारें जावें." त्यावेळेस आरबाचा जमादार चाऊस याणें नानांस विनंति केली कीं, "आम्हांस माघारें फिरवूं नये. आजपर्यंत आम्हीं आपलें अन्न खाल्लें त्याचें सार्थक आज आहे." असें ते बोलले तत्रापि गोष्ट नानांचे मर्जीस न येतां पेरू व मुकील यांचे विश्वासावर आरबांस शहरांत वाटेस लाविलें. आणि आपण

६. पेरू=पेरॉन्. मुकील = मिकेल फिलोज. ग्रां० ड० दुसऱ्यांचें नांव मात्र देतो.

७. नमुदांत= ठरावांत, निश्चयांत.

लष्करांत गेले. जाऊन ज्या डेऱ्यांत बैठक केली होती तेथें जाऊन नाना बसले. नंतर दौलतराव शिंदे तेथें येऊन नानांस भेटून बोलणीं चालणीं होऊन शिंदे उठून गेले. पाठीमागें नाना बसले होते त्या डेऱ्याभोंवतीं पळटणाचे कडे बसले. तेव्हां सर्वांस समजलें कीं, "नाना फडणीस यांस कैद केलें." ती बातमी लागलीच शहरांत आली. आल्यानंतर शहरांत आरबांनीं मोठा प्रलय केला. त्यासमयीं आरबांची तलफ चढली होती. ती सरकारानें तलफ दिली व आरब शहराबाहेर निघाले.

नंतर पाठीमागें शिंद्यांकडील सरजेराव घाटगे शहरांत कारभार करूं लागले. तेव्हां बहुत गृहस्थ नानांकडील नागविले. विशेष पैका घेतला. त्यांत कित्येकांचे प्राणही गेले. नाना फडणीस आठ दिवस लष्करांत होते. तेथून काढून नगरच्या किल्ल्यांत नेऊन पोंहोचविले. नानांनीं शिंदे यांचे लष्करांत प्रवेश केल्यामुळें [तेथें] फाटाफाट होऊन माहादजी शिंदे यांच्या बायका बाहेर निघाल्या. तें एक बंड झालें. पुढें पठाण निघाले. कंपूही निघाले. अशी लष्कराची दाणादाण अपसामध्यें झाली. इकडे सरजेराव घाटगे पुण्यांत कारभार करित असतां बहुत नाश गृहस्थांचा झाला. त्यांत गंगाधरपंत भानु हे शिंद्याकडील तसदीनें तोफेवर बसविल्यामुळें ठार झाले. अशी धूम शहरांत होऊं लागली. तेव्हां तें लष्कर अगदीं फिकें झालें. सगळे सरदार उठून बायांकडे गेले. त्यांचा बंदोबस्त दौलतरावाच्यानें होईना. इतक्या कर्मास ४ महिने झाल्यानंतर दौलतराव शिंदे यांस मोठा विचार पडला. त्यासमयीं नाना फडणीस यांजकडे बोलण्यास वानवडीहून नगरास शहाणे मनुष्य पाठविले. त्यांत आपले लष्करचे लोक झाडून उठून गेले; तमाम बाहेर बंडें झालीं, त्याचा विचार कसा करावा? असा बोलण्याचा घांट नानाकडे सांगून पाठविला. तो मजकूर नाना फडणीस यांणीं ऐकून घेऊन उत्तर सांगितलें कीं, "मी किल्ल्याबाहेर आल्यानंतर सर्व बंदोबस्त होईल." तेव्हां तो मजकूर दौलतराव शिंदे यांस समजल्यानंतर नानांस सोडावें अशी मसलत झाली. याप्रमाणें शके १७२० ज्येष्टमासीं किल्ल्यांतून सोडवून नाना यांस वानवडीस आणिलें. वानवडीस दाखल झाल्यानंतर महिनाभर लष्करांत होते. नाना लष्करांत असतां सारे सरदार, पठाण वगैरे उठून गेले होते ते सर्व बायांसुद्धां लष्करचे लष्करांत आले. नंतर नाना फडणीस यांणीं शिंदे यांस बावयाचें केलें होतें तें देऊन नाना पुण्यास आपले वाड्यांत येऊन राहिले. मागती आरब वगैरे सरंजाम नानांनीं चाकरीस ठेविला. त्यासमयी

८. तलफ चढली होती=पगार तुंबला होता.

वाड्यांतील कारभार झाडून, श्रीमंताकडे जाणें येणें, बोलणें चालणें, व फडणिशीची तारीख घालणें, हें सारें काम नारोपंत चक्रदेव यांजला आपले तर्फेनें नानांनीं सांगितलें. तेव्हांपासून सन् तिसां सन् सल्लास पासून नारोपंत चक्रदेव कारभार करूं लागले. झाडून मुकुत्यारीनें काम नानांचे तर्फेनें करीत होते. तेथपर्यंत फौज वगैरे सर्व काईम होतें. असा कारभार होत असतां सन् तिसां [११९९] तिरसैन पावेतों नानांच्या अनुमतानें कारभार चालत होता. सुरू सन मध्यातैन [१२००] सालांत, शके १७२१ फाल्गुन वद्य ३ या दिवशीं नाना फडणीस यांस देवाज्ञा झाली.

नंतर शके १७२२ चैत्र व वैशाख असे दोन महिने पर्यंत तसाच कारभार चालत असतां नाना फडणीस यास दत्तक पुत्र द्यावा, असा डौल शिंदे व श्रीमंत यांचे मसलतीस आला. तेव्हां ज्येष्ठ मासीं सन् इहिदे मध्या तैनांत "आजच पुत्र द्यावयाचा" ह्मणून सर्वत्र मंडळी सरकारच्या वाड्यांत जमा केली. त्या मंडळींत नानांकडील व सरकारचे मुत्सद्दी जमा झाले. शिंदे वानवडीहून आले. श्रीमंतांची भेट झाली. मंडळी बसली होती, तेथें येऊन सर्जेराव घाटगे त्या मंडळींत बसले. आणि मंडळी सभोवतीं सशस्त्र लोकांचे पहारे उभे राहिले. कोणी कारकून बाहेर राहिला नाहीं. हें वर्तमान नानाचे वाड्यांत समजतांच राघोपंत पेंडसे व भाऊ कापशे असें उभयतां कागदांचे रुमाल नानांचे जाळून पळाले. ते मात्र कैदेत सांपडले नाहींत. बाकी झाडून मंडळी कैदेत सांपडली.

त्यावेळेस बाजीराव साहेब व अमृतराव साहेब एक जागीं होऊन, बाजीराव साहेब यांणीं अमृतराव साहेब यांस विचारलें कीं, "आतां आपणास माहितगार हातीं धरावयास कोण आहे? अवघे कैद झाले." त्या वेळेस अमृतराव साहेब श्रीमंतास ह्मणतात, "चिंतोपंत देशमुख आहेत त्यांस आपण बलावून आणून जवळ ठेवावें. ते आज्ञेप्रमाणें चालतील." तेव्हां चोपदार सर्जेराव घाटगे यांजकडे पाठविला कीं, "चिंतोपंत देशमुख यांस पाठवून द्यावें." असा निरोप घेऊन चोपदार जाऊन, सर्जेराव घाटगे यास सरकारची आज्ञा सांगून, चिंतोपंत यांस श्रीमंतांकडे घेऊन आला. देशमुख श्रीमंतांस नमस्कार करून बसले. तेव्हां श्रीमंतांनीं देशमुख यांस विचारलें कीं, "आजपासून तुह्मीं आमचे संधानानें वागावें." असें विचारतांच देशमुख यांणीं उत्तर केलें, "जशी आज्ञा होत जाईल तसे चालूं. आज्ञे शिवाय चालणार नाहीं."

९. हें सर्व कृत्य बाजीरावाचें होय. त्याच्या मनांत नानाच्या बायकांचे मांडीवर मूल न देतां त्याचें नाईनाट होईल तें करावयाचें होतें. ग्रां० ड०

अशी शपथ चिंतोपंत यांजपासून करून घेतली. आणि रुमाल फडणीशी-चा चिंतोपंत यांचे हवालीं केला. श्रीमंतांची आज्ञा झाली कीं, "तुह्मीं जाऊं नये. वाड्यांत रहावें. घरीं जाण्याचें काम लागल्यास आज्ञा घेऊन जात जावें." ती गोष्ट चिंतोपंत देशमुख यांणीं कबूल करून ते वाड्यांत राहिले. बाकी मंडळी अवघी कैद झाली. ती कोणकोण? नारोपंत चक्रदेव, २ लक्ष्मणराव चक्रदेव, ३ परशुरामपंत चक्रदेव, ४ शंकराजी पंत चक्रदेव, ५ धोंडोपंत लिमये ६ चिमणाजी खंडेराव, ७ राघोपंत गडबोले, ८ बजाबा शिरोळकर, अशीं किती नांवें लिहावीं? चाळीस असामी कैद क-रून किल्ले किल्लीं रवाना केले. तेव्हांपासून चिंतोपंत देशमुख व वैजनाथभट[10] भागवत, कारभार करूं लागले. पुढें सहा चार महिने गेल्यावर बाबा फडके व गोपाळराव मुनशी व मोरोबा दादा फडणीस चिरंजीव समवेत, व बिनीवाले असे सारे कैद केले.

पुढें बाळाजी कुंजर[11] हे बाजीराव यांजकडून शिंदे यांजकडे बोलण्यास जात असत. सबब बाळाजी कुंजर हे कारभारी उभे केले. बाळाजी कुंजर कारभार करूं लागल्यापासून त्याणीं अवघे कारखाने थोडे थोडे शाबीत राखले. असें होत असतां यशवंतराव होळकर हिंदुस्थानांत पळून गेल्यावर त्यांणीं बंड मोठें केलें. असा सन इहिदे मया तैन व अल्फ [१२०१] शके १७२२ पावेतों कारभार झाला. पुढें ईसन्ने मय्या तैनांत [१२०२] शके १७२३ सांत दौ-लतराव शिंदे हिंदुस्थानांत जाण्यासाठीं सरकारचा निरोप घेऊन निघाले ते दरकूच हिंदुस्थानांत चालले. शिंदे यांजकडील वकील लिंबाजी भास्कर पाठीमागें सरकारांत बोलण्यास राहिले. बाकी झाडून खटले जराबाजरा[12]सुद्धां लष्कर कूच करून दौलतराव शिंदे निघाले. ते दरकूच हिंदुस्थानांत चाल-ले. अजिंठ्याचा घांट उतरून खानदेशांतून बऱ्हाणपुरावर गेले. आठ

१०. हे वैजनाथभट मामा, मोरुनाना दीक्षित वगैरे मंडळी कारभारांत पडल्यापासूनच तुझ्या कामांत भट पडो' हा आणा प्रचारांत आला असावा.

११. बाळाजी कुंजर हा पुरंदरानजीकचें वेगापूर येथील पाटलाचा राखपुत्र. हा नाना पुरंदरे यांचे लष्करांत शिलेदारी करीत असे. पुढें बाजीरावाला शिवनेरीहून बंदीतून काढिल्यावर त्याचे पदरीं हा राहिला. पुढें बाजीरावास एकीकडे ठेवून चिमाजी आपास गादीवर बसविण्याचा बेत झाल्यावर यानें महादास नाना फडणिसाकडे वरचेवर जाऊन बाजीरावाचा पक्ष त्याजकडून घेवविला. ह्या कामगिरीबद्दल बाजीरावाची कृपा त्याजवर होऊन त्याजकडे हा कारभार सांगितला. ग्रां० ड०

१२. जराबाजरा =चीजबस्त, किरकोळ सामान.

पंधरा दिवस मुक्काम झाला. नंतर तेथून कूच करून निघाले ते नर्मदा उतरून मंडलेश्वरावरून उज्जनीस जाऊन दाखल झाले.

इकडे वर्तमान [असें झालें.] पुण्यामध्यें श्रीमंत असतां झाडून सरंजामी यांचे सरंजाम जप्त करूं लागले. बहुतांचे सरंजाम घेतले. आपा बळवंत यांचा सरंजाम जप्त केला. तसाच फडक्यांचा जप्त केला. रामचंद्र गणेश कानडे यांचाही सरंजाम जप्त केला. तसाच बिनिवाले यांचा जप्त केला. जुने सरदार बुडविले[13]. शेवटीं माधवराव रास्ते यांजवर शक ठेवून त्यांचाही सरंजाम जप्त केला. माधवरावांस कैद करावयाचें, पण ते अगोदरच पळून[14] गेले. पाठीमागें त्यांच्या वाड्यावर जप्ती पाठविली. तेव्हां दोन मुलें—बळवंतराव रास्ते व शामराव रास्ते—व त्यांचे भाचे बाबा साठे असे धरून आणून वाड्यांत कैदेंत ठेविले. वाड्याची जप्ती झाली. दौलत पुष्कळ सांपडली. मुलूख जप्त केला. स्वदेशीं व खानदेशांत महाल होतें तें जप्त केले. कर्नाटकांत महाल होते त्यांचा अंमल बसला नाहीं. पांडवगड व तुमवारी हे किल्ले हस्तगत झाले नाहींत. बाकी जप्ती दौलतीची केली. वाड्यांत रास्त्यांकडील तीन असामी धरून आणून ठेविले होते. पांच सहा महिने कैदेंत होते. बाहेर निघण्याचा प्रयत्न बहुत केला. त्यावेळीं बळवंतराव रास्ते वाड्यांतून पळून गेले ते नीट कर्नाटकांत अथणी बांगलकोट[15] येथें जाऊन त्यांणीं बंड केलें. तुमवारी, पांडवगड हे किल्ले सरकारांत आले नाहींत. तसाच नाना फडणीसांचा लोहगड[16] किल्ला सरकारांत आला नाहीं. अशीं बंडें चोहींकडे झालीं. तेव्हां शके १७२३, इसन्ने मय्यातैन पावेतों बहुत गृहस्थ नागविले.

पुढें अमृतराव पेशवे यांचें व श्रीमंतांचें वांकडें येऊन अमृतराव आपले खटल्यासुद्धां पुण्याहून निघाले. ते नगरापावेतों जाऊन भिंगारास मासपक्ष होते. तेथें राहून यशवंतराव होळकर यास पुण्यास आणावयास बापू खटावकर व दुसरा एक असामी पाठविला. कारण हेंचकीं होळकर यांणीं पुण्यांत येऊन यशोदाबाईचे मांडीवर विनायकराव[17] यास दत्तक देऊन गादीवर बसवावें. या निमित्य होळकर यांस कोट रुपये देऊं केले. अशी मसलत

---

१३. 'मोडिले' भि० प्र०

१४. माधवराव रायगड येथें कैदेंत ठेविला होता. म्रां० ड०

१५. 'बाणकोट' असा भि० व इं० प्रतींचा पाठ.

१६. 'कुंवारी' भि० प्र०

१७ विनायकराव—हा अमृतरावाचा पुत्र.

केली. आणि तेथून निघाले ते कोकणांत भिंवडी वगैरे ठिकाणीं राहून, कुसुरघाटाघालीं येऊन भिंवपुरीस राहिले. ते सात आठ महिने कोकणांत होते.

इकडे पुण्यामध्यें वर्तमान असें झालें. यशवंतराव होळकर हिंदुस्थानांत जाऊन त्यांनीं बंड केलें. लाख दोन लाख फौज जमा केली. शिंद्यांचा मुलूख मारूं लागले. सबब यशवंतराव होळकर यांचा धाकटा भाऊ विठोजी होळकर याणें स्वदेशीं बंड केलें. त्याजवर सरकारांतून फौज रवाना झाली. ती फौज जाऊन बंडाचें पारिपत्य करून, विठोजी होळकर यास धरून, पुण्यांत आणून, कैद करून ठेविलें. शके १७२४ सलास मय्यातैन या सालीं विठोजीस हत्तीचे पायांखालीं बांधून मारिलें. येवढी गोष्ट श्रीमंतांनीं मोठी अनुचित केली. ही गोष्ट बाळाजी कुंजर यांचे अनुमतानें झाली. हें वर्तमान हिंदुस्थानांत यशवंतरावास लागतांच होळकर याचे मनांत रावसाहेब यांचें ह्मणणें सिद्धीस न्यावयाचें होतेंच. दुसरें कारण विठोजीस मारिलें हें. याकरितां त्यांच्या ढाला पुण्याकडे फिरल्या.

ही बातमी सरकारची आली. यशवंतराव पुण्यास येतात ह्मणून शिंद्यांचे वकिलांस बाजीराव साहेब यांणीं सांगितलें कीं, "शिंद्यांस देशीं येण्या विषयीं लिहून पाठवावें." त्याजवरून त्यांणीं शिंद्यांस लिहून पाठविल्यावर चार पलटणें सरंजामसुद्धां पुण्याचे रखवालीस आणविलीं. इतक्यांत शिंदे उज्जनी पलीकडे जातात तों यशवंतराव होळकर यांची फौज तिकडून येत होती. त्यासमयीं शिंदे यांची गांठ पडून लढाई मोठी मातबर झाली. त्यांत शिंदे जेरीस आले.

नंतर यशवंतराव पुण्यास यावयास निघाले. ही बातमी सरकारची येतांच लढाईची तयारी करूं लागले. त्यासमयीं बाळाजी कुंजर दिवाणगिरीचे कारभारी व मुलकी कारभारी चिंतोपंत देशमुख. असा कारभार होत असे. नित्य उठून दरबार फौजेचा. सारे मानकरी व हुजुरातीचे लोक यांस नित्य उठून बलावणीं वाड्यांतील येऊन वाड्यांत दरबार होऊं लागला. तेव्हां सरकारचे मनोधारणास्तव अवध्यांनीं रुकार भरला. परंतु पैका कोणास खर्चास नाहीं. चार वर्षे हिशेबही नाहीं. असें पाहून मालोजीराजे घोरपडे यांणीं सरकारांत विनंती केली कीं, "यशवंतराव होळकर पुण्यावर चालून येतो याचा अर्थ काय? आली ह्मणजे याला भिऊन राहूं असें नाहीं. परंतु सरदे

१८. ह्मणजे अमृतराव.
१९. ही उज्जनीची लढाई. ईत यशवंतरावानें मोठा पराक्रम केला.
२०. फौजेचा=फौजेबद्दल.

जाम साऱ्यांचे खराबीचे, कोणास पैसा खर्चास नाहीं, अशी दशा झाली आहे. त्याची तजवीज सरकारांतून झाली म्हणजे लढाईस कोणी मागें हटतो असें नाहीं." अशा रोज मसलती होऊं लागल्या. तेव्हां यशवंतराव उज्जनीचे आलीकडे इंदूर पावेतों येऊन ठेपला. पुण्यांत जुन्या फौजेचीं अशीं बोलणीं पडलीं. परंतु श्रीमंत बाबासाहेब यांस जुने लोकांचा विश्वास नाहीं म्हणून नवे लोक ठेविले. जमादुलीखां पठाण चांदेरस्तापुरकर हा येऊन सरकारास भेटला. तेव्हां त्यास चार हजार स्वार ठेवण्याची आज्ञा झाली. त्यासमयीं पठाण यांचें बोलणें सरकारांत पडलें कीं " फौज ठेवावयाची परंतु या फौजे बद्दल मला खर्चास नेमून द्यावें " असें बोलणें सरकारांत पडतांच तें बोलणें सरकारांनीं जमेस धरून त्याजला बारा लक्षांचे महाल गंगथडी वगैरेच्या सनदा करून दिल्या. दुसरे धोंडो गोविंद गडबोले यांस तीन हजार नवे स्वार ठेवण्यास सांगितलें. त्यांणीं ही तीन हजार स्वार नवे ठेविले. आणखी जवळचे मंडळी पैकीं बाळाजीपंत पटवर्धन वगैरे यांस स्वार ठेवण्यास सांगितलें. असा दहा हजार स्वारांचा भरणा झाला. जुने फौजेपैकीं पागे व एकांडे शिलेदार यांची बेरीज घेतली. असा भरणा जुने सरंजामी सुद्धां चाळीस हजार फौजेचा झाला. अशी श्रावण मासची तयारी होत चालली. शिंदे यांजकडील चार पलटणेंही सरंजामसुद्धां येऊन पुण्यांत दाखल झाली. फौजेची बक्षीगिरी नाना पुरंदरे यांजकडे सांगून जरीपटका हवाली केला.

अशी तयारी होत असतां यशवंतराव होळकर भरपावसांत, फौजेसुद्धां नर्मदा उतरून आलीकडे आले. अशी वातमी सरकारची येऊन पोंहोंचली. होळकरांकडील वकिलांनीं हा मजकूर सरकारांत समजाविला. त्याजवरून मोठी तयारी लढाईची होऊन पानशे यांस तोफखान्याची तयारी करण्याची आज्ञा झाली. सरंजामाची तयारी होत आहे तो यशवंतराव होळकर येऊन खानदेशांत दाखल झाले. मोठा दंगा फौजेचा, जेथें मुक्काम होईल तेथें दहा वीस कोस मुलूख वैराण होऊं लागेला.[२१] तेव्हां पाराजीपंत वकील हे होळकरांचे बोलण्यांत पडले. सरकारांत बोलणीं बोलून सरकारचा निरोप घेऊन होळकर यांजकडे निघून गेले. तेथें यशवंतराव यांची भेट झाल्यानंतर श्रीमंतांचीं बोलणीं झालीं होतीं तीं सारीं यशवंतराव यांस समजाविलीं. त्यासमयीं यशवंतराव होळकर यांणीं तो मजकूर ऐकून घेऊन त्यांणीं आपल्या बोलण्याची याद चवदा कलमांची करून दिली. त्यांत हाशील कीं, " खंडे-

२१. होळकराकडील फत्तेसिंग माने व दुसरा एक मुसलमान सरदार यांनीं सर्व मुलूख लुटून फस्त केला.

रावे होळकर यांस आमचे स्वाधीन करावें; त्यांचे नांवें सरदारीचीं वस्त्रें द्यावीं; बाळाजी कुंजर यास आमचे स्वाधीन करावें; पुढें शिंदे यांशीं मल्हारराव होळकर [यांस] मारण्याचा दावा आम्हीं समजून घेऊं, त्यांत सरकारानीं कोणतीही गोष्ट बोलूं नये." अशा प्रकारच्या बोलण्याची याद करून दिली व "याप्रमाणें सरकार कबूल करीत असल्यास मग आम्ही सरकाराशीं वांकडे नाहीं," असा मजकूर पाराजीपंत यांजपाशीं सांगून त्यांस श्रीमंतांकडे होळकर यांणीं रवाना केले. ते पुण्यास येऊन पोहोंचतात तों पाठीमागून यशवंतराव होळकर फौजेसुद्धां कूच करून, घाट चढून, वरतीं आले. ते नासिक मुक्कामीं येऊन पोहोंचले. पाराजीपंत पुण्यांत येऊन, श्रीमंतांची भेट घेऊन, यशवंतराव याजपाशीं मजकूर झाला तो श्रीमंतांस त्यांणीं समजाविला. यादी बरहुकूम श्रीमंत कबूल नाहींत असें झालें. तेव्हां होळकराच्या फौजा पुणें प्रांतांत येऊन ठेपल्या. पंढरपुरा पावेतों होळकराच्या फौजा आल्या. पाराजीपंत आपलें बोलणें कबूल करीत नाहींत असें झाल्यानंतर लागलेच यशवंतराव होळकर दरकूच पुण्यावर येऊन दाखल झाले. सरकारची फौज जरीपटका घेऊन बाहेर पडली. पाराजीपंत बोलणें जमलें नाहीं म्हणून हिरकणी खाऊन मृत्यु पावले.

नंतर आश्विन वद्य १४, दिवाळीचा दिवस, शके १७२४ सन सल्लास मय्यातैन व अलफ [१२०३] त्या दिवशीं होळकराशीं लढाई नेमिली. श्रीमंत बाजीराव साहेब तयार होऊन बाहेर पडले. पर्वतीपाशीं उभे राहून पाहातात तों पलटणांची लढाई होऊं लागली. एक आरबा[२३] तोफांचा यशवंतराव यांणें अंगावर घेतला. त्या आरब्यांत हजार दोन हजार चार हजार स्वार पडले. दुसऱ्यानें तोफा भरावयाच्या तों चाळीस हजार स्वारांची मांड यशवंतरायाकडील तुटून पलटणांवर येऊन पडली. तेव्हां चार पलटणांचा शेणसडा केला. ज्यांणें तृण तोंडांत धरिलें तो वांचला. बाकी फडशा झाला. कांहीं राहिलें नाहीं. त्यासमयीं सरकार हुजुरात व मानकरी व सरंजामी यांशीं लढाई होऊं लागली. त्यावेळेस मालोजीराजे घोरपडे यांस जखमा बहुत लागल्या. श्रीमंतांच्या फौजेचा

२२. खंडेराव=हा पर्वतीखालीं झालेल्या देग्यांत मयत झालेल्या मल्हारराव होळकराचा पुत्र (मागें पृ० २१० पहा) हा वयानें अगदीं लहान होता. होळकर घराण्यांतील काशीराव खेरीज औरस वारस हाच होता. तो बाजीरावाच्या कबजांत होता.

२३. अरबा = सरबत्ती. एका सरबत्तीची आग.

मोड झाला. फौज सारी उधळली. हें पाहून बाजीराव साहेब पाठीमागें होते त्यांणीं रस्ता कोंकणचा धरिला[२४].

इकडे शहरचा बंदोबस्त केला तेव्हां पुण्यामध्यें सरकारचे कारभारी चिंतोपंत देशमुख व वैजनाथ भट भागवत असे होते.

इकडे श्रीमंत बाजीराव साहेब निघाले ते नीट सुवर्णदुर्गास पोहोंचले. तेथें आठ पंधरा दिवस मुक्काम करून होते. त्या मुक्कामाहून बाळाजी कुंजर सरकार आज्ञेवरून शिंद्याचे लष्करांत गेले. तसेच सदाशिव माणकेश्वर[२५]ही हैदराबादेस रवाना केले.

इकडे पुणें मुक्कामीं काय वर्तमान झालें? श्रीमंत पळून गेले ही बातमी चोंहींकडे गेल्यानंतर अमृतराव पंशवे पुण्यांत येऊन दाखल झाले. यशवंतराव होळकर व रावसाहेब यांच्या भेटी झाल्या. परस्परें बोलणीं उभयतांचीं झालीं त्या बोलण्यांत यशवंतराव होळकर यांणीं अमृतराव साहेब यांस सांगितलें कीं, "तुह्मीं आह्मांस फौज घेऊन बलाविलें त्या बेतानें फौजसुद्धां पुण्यावर आलों. येथें येऊन लढाई होऊन श्रीमंत पळून गेले. आतां तुह्मी मसलतीनें चालत असल्यास साहाय्य करितों. विनायकराव यास यशोदाबाईचे मांडीवर देऊन वस्त्रें साताऱ्याहून आणवितों." तें ऐकून अमृतराव साहेब यांणीं उत्तर केलें कीं, "झाडून मुत्सद्दी कारभारी कैदेंत पडले आहेत त्यांस सोडवून आणावें, ह्मणजे एखादी मसलत करूं." याजवरून होळकर यांणीं विचारिलें, "कोण कोण पडले आहेत तें सांगावें." तेव्हां बाबा फडके व नारोपंत चक्रदेव, मोरोबा दादा फडणीस चिरंजिवांसुद्धां मंडळी कैदेंत होती ती किल्लीं किल्लींहून सोडवून आणिली. नंतर बाड्यांत ताईसाहेब[२६] व यशोदाबाई व चिमाजी

२४. ही पुण्याची लढाई हल्लीं इंग्रजांची छावणी आहे तेथें झाली. दोन्हीकडे पलटणें होतीं. होळकराचा पराभव हुजुरातीनें प्रथम केला. पण यशवंतरावानें त्वरा करून, मोठ्या शौर्यानें व मेहनतीनें जय मिळविला. मां० ड०

२५. सदाशिव माणकेश्वर—हा टेंभुरणीचा कुळकर्णी. जातीचा देशस्थ ब्राह्मण. प्रथमतः हा पुण्यास कथा करून आपला निर्वाह करी. पुढें गोविंदराव पिंगळे, ह्मणजे हैदराबाद येथील पेशव्यांचे वकील, यांचा हा मुतालीक झाला. इ० स० १७९९ सालीं इंग्लिश लोक टिपूशीं युद्ध करीत असतां, बाजीराव व शिंदे यांच्या तर्फे निजामाकडे जाऊन टिपूला आपण सर्वजण मिळून मदत करूं असें त्याशीं बोलणें यानें लाविलें होतें असें ह्मणतात. हा मुळचा गरीब होता तथापि तो प्रौढ, सभ्य, व गोड बोलणारा असून मोठा मुत्सद्दी होता. पुढें ह्याजकडे इंग्रजां कडील वकीली बाजीरावानें सांगितली.

२६. ताईसाहेब = सौभाग्यवती दुर्गाबाई. बाजीराव याची बहीण. बारामतीकर यांजकडे दिली होती ती.

आपा यांची बायको अशा होत्या. त्यांच्या भेटीस यशवंतराव होळकर वाड्यांत जाऊन बायांस भेटले. आणि ताईसाहेब यांजपाशीं बोलणें बोलले, " आह्मीं गादीचे चाकर असतां श्रीमंतांनीं आह्मांस न भेटतां पळून जावें ही गोष्ट चांगली नाहीं. त्यांस धरण्यास आलों नव्हतों. सरकारची भेट घ्यावी व सरदारींचीं वस्त्रें घेऊन जी कामगिरी सांगतील ती बजावून सरकारची शाबासकी मिळवावी या इराद्यानें फौज घेऊन आलों. तों इथें अशी गोष्ट झाली. आतां [आपण] आह्मांस धनी, जी आज्ञा कराल ती मान्य. " असें बोलणें होळकर यांचें ऐकून ताईसाहेब यांणीं उत्तर केलें, " आह्मीं कोणती आज्ञा करावी ? " तें ऐकून होळकर यांणीं उत्तर केलें " जें आपले मनांत असेल तें बोलणें. " तेव्हां ताईसाहेब यांणीं सांगितलें कीं, " आह्मांस सुवर्णदुर्गास पोहोंचवून द्यावें. " ती गोष्ट यशवंत रायानें मान्य करून दोघी बायांस आपला सरंजाम देऊन सुवर्णदुर्गास पोहोंचत्या केल्या.

नंतर पुण्यामध्यें श्रीमंतांकडील कारभारी चिंतोपंत देशमुख व बैजनाथ भट भागवत अशा उभयतांस पहाऱ्यांत ठेवून खंडणी मागूं लागले. पुढें किल्लीं किल्लींहून मंडळी आणिली. मग मसलती होऊं लागल्या. घाटत घाटत घाटलें कीं, साताऱ्यास पाठवून वस्त्रें आणावीं. तेव्हां त्रिंबकराव पेंठे यांस साताऱ्यास पाठवून वस्त्रें पुण्यास आणविलीं. इतक्या घाटास दोन महिने लागले. पुढें वस्त्रें आणिल्यावर अमृतराव यांचे मनास तीं गोष्ट न येई. तेव्हां यशवंतराव होळकरांनीं अमृतराव यास सांगितलें कीं " तुम्ही आह्मांस कोट रुपये कबूल केले ते आह्मांस द्यावे. म्हणजे आह्मी निघून माघारे जाऊं. कोणतीही मसलत तुमच्या मनांत येत नाहीं त्यापेक्षां तुमचें दैवीं राज्य नाहीं असें समजलें. आम्हांस जाण्याची निकड. ऐवज आम्हांस लौकर द्यावा. "

इकडे बाजीराव साहेब सुवर्णदुर्गाहून निघाले ते जळमार्गानें वसईस येऊन दाखल झाले. त्यासमयीं खंडेराव निळकंठ रास्ते यांजकडे वसई सरसुभा होता. त्यामुळें श्रीमंत येऊन तेथें राहिले. खंडेराव यांणीं सरकारची तरतूद चांगली राखिली. पुढें इंग्रजांशीं राजकारण करून मसलत केली. तुम्ही आम्हांस सामील होऊन आमचे राज्यांतील बंड बखेडे मोडून राज्य सुरळीत चालू करून द्यावें. म्हणजे तुम्हांस आम्ही आपले राज्यांतील चार आणे आमचे वडील दादासाहेब यांणीं तुम्हांस देऊं केले ते तुम्हांस देऊं. व आणखीं दोन आणे नवे तुम्हांस कबूल करितों. परंतु शिंदे होळकर यांचें पारिपत्य आमच्या मना जोगें करून दिलें पाहिजे. आम्हीं तुम्हांशीं

करार केला आहे त्याप्रमाणें करूं. यांत अंतर पडावयाचें नाहीं." अशी मसलत सिद्ध होण्यास दीड मास लागला. तेव्हां त्या बोलण्यास कर्नल कलेकुश[२७] साहेब व वसली[२८] साहेब हे दोघे मुख्य होते त्यांनीं रुकार दिला. गोष्ट कबूल करून पलटणांची व दारूगोळ्याची तयारी करून पंचवीस तीस पलटणें घेऊन निघाले.

ही बातमी पुण्यास होतीच त्यासमयीं यशवंतराव होळकर याणें अमृतराव पेशवे यांस ऐवजाची तसदी लाविली. निकड बहुत केली तेव्हां अमृतराव यांणीं शहरांत पट्टी करून लुटायाचा आरंभ केला. त्यासमयीं यशवंतराव होळकर [याणें] शहाजतखां पठाण[२९] यास त्याच्या रिसाल्यासुद्धां वीस हजार स्वारानिशीं अमृतराव यांजपाशीं ठेविलें आणि आपण कूच करून निघाले. शहाजतखां पठाण यांस यशवंतराव यांचा हुकूम झाला कीं, "अमृतराव यांजपासून कोट रुपये घेऊन मग त्यांस सोडावें." असें सांगून यशवंतराव यानीं आपल्या फौजेचा तळ ढाळिला. शहरांत मोठी लुटालूट मांडिली. एक कोटींच्या ठिकाणीं सात कोटींचीं दौलत सांपडली. इंग्रज घांट चढूं लागला ही बातमी पुण्यास जातांच झाडून फौज तेथून कूच करून निघाली. अमृतराव नासिक येथें जाऊन नासिक लुटलें. त्याचें वर्णन काय करावें? अशी दौलत जमा करून अमृतराव निघाले.

इकडे श्रीमंत वसईस होते तेथें सदाशिव माणकेश्वर हैद्राबादेस गेले होते तेही येऊन पोंहोंचले. इंग्रज घांट चढून वरतीं आला. पूर्वी बाळोजी कुंजर हे शिंद्याच्या लष्करांत शिंदे यांस आणावयास गेले होते. तो मजकूर दौलतराव शिंदे यांणीं ऐकून ते उज्जनीपासून माघारे फिरले. बऱ्हाणपुरा वरून खानदेशांत घांट चढून वरतीं आले. त्याच्या पूर्वी होळकरांचे फौजेचा वरोळा[३०] चोंहींकडे झाला. त्यासमयीं रघोजी राजे भोंसलेही फौजसुद्धां नागपुराहून निघाले. ते फिरत फिरत शिंदे यांजकडे येऊन मिळाले. त्याच्या पूर्वी यशवंतराव होळकर पुण्याहून कूच करून निघाले ते मोंगलाईंतून औरंगाबादेवर येऊन, मुक्काम करून, नबाब यांजकडील सुभा शहरांत होता त्यांच्यापासून शहरचा खंड एक[३१] लाख रुपये घेऊन तेथून कूच करून खानदेशांत

२७. कर्नल कलकुश=कर्नल क्लोज. हा त्या वेळीं पुण्यास रेसिडंट होता.

२८. वसली=जनरल वेल्सली.

२९. 'हामीरखान.' भि० प्र० पाठ.

३०. वरोळा=प्रसार (?) 'चोळा' भि० प्र० 'रोळे' इं० प्र०

३१. 'अकरालाख' इं० प्र० 'बारा लाख' भि० प्र०

उतरून नंदुरबार, सुलतानपूर यांजवरून शिंदेव्यांस[३२] [?] मुक्काम करून शिंदेव्याचा किल्ला काशिराव होळकर यांजकडे होता तो लढाई करून किल्ला घेऊन आपला अंमल बसविला. त्याच्या पुढें शिंदेवें [?] अजंठा घांट उतरून नेमाडांत यशवंतराव फौजेसुद्धां गेले. त्यासमयीं काशिराव होळकर तेथें होते त्यांचा मोड झाला. तेवेळेस काशिराव यास धरून, कैद करून, बापू होळकरसुद्धां पायांत बिड्या ठोकून शिंदेव्याचे किल्लयांत कैदेंत ठेविलें. त्यांचा काळ तेथेंच झाला. यशवंतराव महेश्वरावर दाखल झाले.

इकडे पुणें लुटून नासिक लुटून अमृतराव पेशवे यांणींही हिंदुस्थानचा रस्ता धरिला. पुण्यांत असतां कैदेंतील मंडळी सोडली होती त्यांपैकीं नारोपंत चक्रदेव खेरीज करून बाकी मंडळी झाडून अमृतराव यांचे समागमें गेली. त्यांतून बाबा फडके फुटून चालले ते शिंद्यांकडे गेले. असा मजकूर झाला.

इंग्रज घांट चढून, पुण्यावर येऊन लागलेच सरंजामसुद्धां कर्नल साहेब व वसली साहेब नगरावर गेले. नगरचा किल्ला शिंदे यांजकडे होता तो इंग्रज याणें फिरून घेऊन किल्लयांत ठाणें आपलें बसवून पुढें इंग्रज चालले. ते लागलेच गंगा उतरून, औरंगाबाद प्रांतीं आले. तेव्हां शिंदे दौलतराव खुद हिंदुस्थानांतून माघारे पुण्यास यावयाच्या उद्देशें येत होते. सांजला इंग्रज आल्याची बातमी लागली सबब त्यांचा मुक्काम भोली[३३] नदीवर झाला. त्यावेळेस शिंद्यांचा सरंजाम मोठा पोक्त कट्टा होता. इंग्रजही त्या रोखानें चालला. त्यासमयीं रघोजी राजे भोंसले नागपुरवाले हेही शिंद्यांस मिळाले होते. बाबा फडके तेथें जाऊन मिळाले. असा जमाव तेथें झाला असतां इकडून वसली साहेब व कर्नल साहेबही शिंद्यांचे तोंडावर चालून आले. तेथें लढाईचें तोंड झालें. बारव्याच्या[३४] मुक्कामीं शिंद्यांचें व इंग्रजांचें [तोंड] लागलें. त्यावेळेस इंग्रजापाशीं पलटणें तीस होतीं. शिंद्यांचे चार कंपू लढत असतां मोठी कट्टी लढाई होऊं लागली. दोहींकडील आगीचा मार तोफेवर तोफ चालूं लागली. त्यासमयीं शिंद्यांकडील सिंगरूपे[३५] यांचीं पलटणें

३२. 'शिंदे-पुण्यास मुक्काम करून' असा एका प्रतीचा पाठ आहे. हें बरोबर समजत नाहीं. कदाचित् 'शिंद्यांचें पुणें' म्हणून निराळे गांव असेल.

३३. भोलानदी [?] 'भोलारदनावर' इं० मि० प्र०

३४. 'बादरच्याबारच्याच्या' इं० प्र० 'मौजे करदनच्य' मि० प्र० 'बोकरदन' मां० ड०

३५. एकदां "शिंगरुखां" व एकदां "शिंगरूप" असा हा सरदार कोण होता तें समजत नाहीं. ह्या लढाई पूर्वी सर्व इंग्रजी लोक शिंद्याच्या लष्करांतून निघून गेले होते.

व जय-कंपू यांणीं मोठी गर्दी केली. अशी लढाई मोठी झाली. तेव्हां सात आठ हजार माणूस त्या लढाईंत पडलें. इंग्रजांचीं सात आठ पलटणें शिल्लक राहिलीं. त्यावेळेस साहेब लोक उभयतां तोंडांत बोटें घालून आश्चर्य करूं लागले. साहेब लोक ह्मणतात, "दौलतराया सारखा कोणी [शिपायी] पाहिला नाहीं. पुढें या लढाईंत तरणोपाय होतो असें दिसत नाहीं." अशी मसलत मनांत आणून रघोजी राजे भोंसलें यांजकडे सूत्र लाऊन फितूर केलीं[३६]. त्यासमयीं रघोजी भोंसले यांणीं दौलतराव शिंदे यांस सांगितलें कीं, "आतां इंग्रज थोडा राहिला. त्याची कक्ष काय आहे? आपण लुटून घेऊं." अशी मसलत करून दौलतराव शिंदे चाळीस हजार स्वारांनिशीं निघाले. समागमें रघोजी भोंसले चालले. त्यावेळेस शिंद्यांकडील कंपू याणें व सिंगरूपचे पलटणचे सरदार यांणीं दौलतराव शिंदे यांस विनंती केली कीं, "आपण घोडे आमचे लढाईमध्यें घालूं नये. इंग्रजाचा हिशेब काय? इंग्रज सारा मोडून टाकितों. आपण आमचे पाठीवर उभे राहून लढाईचा तमाशा पहावा. हें न ऐकतां आपण घोडे मध्यें घातले तर आमची तोफ मना होऊन माघारे फिरूं. असें झालें असतां इंग्रजांचीं चार पांच पलटणें राहिलीं आहेत तितकींच तुह्मांस पुरतील. तितक्या पलटणांनीं तुम्हाशीं लढाई घेऊन तुमची दाणादाण करतील." इतका मजकूर कंपूवाले यांणीं सांगितला असतां तो न ऐकतां दौलतराव शिंदे यांणीं घोडे पुढें घातले. त्यासमयीं शिंदे यांजकडील कंपूनीं तोफा माघाऱ्या ओढिल्या. हें पाहून इंग्रजांची तोफ सुरू झाली. त्यासमयीं इंग्रजांची व शिंद्यांची लढाई मोठी झाली. त्या लढाईंत शिंदे यांचा मोड झाला. इंग्रज पाठीमागें लागला. त्यासमयीं शिंद्यांची खराबी मोठी झाली. दौलतराव शिंदे यांणीं इंग्रजांशीं तह केला. तेथें तह होऊन दौलतराव शिंदे लष्कर संभाळून कंपूसुद्धां माघारे फिरले. ते नर्मदा उतरून नेमाडांतून माळव्यांत गेले. जातेसमयीं होळकर यांजकडील इंदूर शिंद्यांनीं लुटलें. तें वर्तमान यशवंतरायास समजतांच दोन लाख फौजेनिशीं जाऊन उज्जनीस लागले. तेवेळेस उज्जनी यशवंतरायानें लुटलीं. हा मजकूर दौलतरायांस समजतांच दौलतराव शिंदे जाऊन उज्जनीस पोहोंचले. त्यासमयीं शिंदे होळकर यांची लढाई झाली. त्या लढाईंत दौलतराव शिंदे यांणीं आपला कमजोर पाहून लागलाच यशवंतरायाशीं समेट केला. आणि उभयतांच्या भेटी झाल्या. दौलतराव शिंदे आपण होऊन भेटावयास गेले.

३६. 'फितूर करून' क० प्र० 'फितुरानें घेऊन' भि० प्र० यास इं० ग्रंथाचा आधार नाहीं.

तेव्हां यशवंतरायांनीं दौलतरावांस बोलून दाखविलें कीं, " आतां तुम्ही होऊन भेटावयास आलां आतां तुमचें काय करावयाचें ? एरवीं मल्हारराया चा सूड घ्यावा असा हेतु फार होता. परंतु तुम्ही होऊन भेटावयास आलां, आतां तो गोष्ट मला करतां येत नाहीं. बरें, जें झालें तें माघारें येत नाहीं " असें बोलले. शिंदे होळकर यांचा सल्ला होऊन, परस्परें मेजवान्या होऊन, पोषाग नवेरे एकमेकांस देऊन तह झाला[३७].

इतका मजकूर होत असतां इंग्रज कर्नल साहेब व वसलीसाहेब यांणीं एहा पलटणें तयार करवून यशवंतरायावर चाल केली. त्या समयीं दौलतराव शिंदे होळकराचा निरोप घेऊन पुढें चालते झाले. ते नीट ग्वालेरीस जाऊन छावणी करून राहिले. इकडे इंग्रजांशीं व यशवंतरायाशीं लढाई मोठी कट्टी झाली. इंग्रज जेरीस आले. त्यावेळेस इंग्रजांनीं आणखी सरंजाम तयार करून दुसरी लढाई यशवंतराव यांशीं घेतली. त्या लढाईंत होळकर हटले नाहींत अशा चार पांच लढाया होळकराशीं व इंग्रजांशीं झाल्या. अशा लढाया घेतघेत सारें हिंदुस्थान फिरले. शेवटीं यशवंतरायाचा मोड झाला. त्या समयीं होळकर यांणीं पळ काढिला. ते पळत पळत चालले. पाठीमागें इंग्रज लागला आहे. असें पळतां पळतां सत्रेज[३८] नदीचे कांठीं आले. त्यासमयीं नदी दुथडी भरून चालली आहे. त्यावेळेस होळकर यांस मोठें संकट प्राप्त झालें. पाठीमागें इंग्रजांचा सरंजाम पोक्त आहे. अशा धडचणीमध्यें होळकर पडले असतां त्यांणीं ईश्वरास स्मरून नदींत आपला घोडा लोटला. तेव्हां त्यांच्या मागें दोन लाख फौजेस नदीनें वाट दिली. घोडा पोहून लष्कर पार झालें. नदी तर भरून चालली आहे. तों आलीकडील कांठीं इंग्रज सरंजामसद्धां येऊन पहातात तों नदी भरून चालली आहे. त्यासमयीं साहेब लोक यांणीं मोठें आश्चर्य मानून तोंडांत बोटें घातलीं. आणि म्हणतात " ईश्वर ज्यांस रक्षितो त्यास आपण काय करावें ? " असें म्हणून लष्काचे विद्यमानें होळकरांचा व इंग्रजांचा तह[३९] झाला. नंतर परस्परें बोलणीं होऊन यशवंतराव होळकर आलीकडे आले आणि रामपुरावर त्यांची छावणी झाली.

नंतर इंग्रज नागपुराकडे आले. तेथें रघूजी राजे भोंसले यांशीं लढाई मोठी

३७. ह्या समक्ष भेटसि इं० ग्रंथांचा आधार नाहीं.

३८. सत्रेज = सतलज.

३९. तह सर जॉर्ज बार्लो यांणीं केला. होळकराचा पिच्छा पुरवून त्यास जेरीस आणिलें तो जनरल लेक होय 'वसली' नव्हे.

मातबर झाली. त्यावेळेस इंग्रज यांणीं भोंसल्याकडील गाविलगड किल्ला घेतला. त्या किल्ल्यावर बहुत द्रव्य इंग्रज यांस सांपडलें. नंतर भोंसले यांणीं इंग्रजांशीं तह केला त्यासमयीं किल्ला माघारा दिला. असें होऊन इंग्रजांचें लष्कर माघारें फिरलें. इतका मजकूर इकडे झाला.

इकडे बाजीराव साहेब पेशवे वसईस गेले होते ते शके १७२९ चे वैशाख मासीं पुण्यास सन आर्बा मय्यातैनांत येऊन दाखल झाले. पहातात तों पुणें शहर सारें उद्वस्त झालें. होळकर यांणीं शहरची व्यवस्था चांगली ठेविली नाहीं. व सरकारी दौलत हत्ती घोडे वगैरे व तोफा आणखी जिन्नस शेलका होता तो तितका यशवंतराव होळकर घेऊन गेला. श्रीमंत पुण्यास आल्यावर बंदोबस्त शहरचा वगैरे करून वाड्यांत राहिले. श्रीमंत पुण्यास आल्यावर शहरची मंडळी, उदमी व सावकार व गृहस्थ व मुत्सद्दी व भिक्षुक वगैरे झाडून सरदार असे सर्व पुण्यांत येऊन दाखल झाले. सरकारच्या बावन्न पागा होत्या, त्या पैकीं सहासें घोडे सरकारांत पागे यांणीं दाखल केले. बाकी पागा बरबाद झाल्या. अशी व्यवस्था सारे दौलतीची झाली.

इंग्रज होळकराच्या मुलुखांतून माघोर दक्षिणेंत आले. त्याणीं घोडनदी येथें दोन छावण्या केल्या. परंतु इंग्रजांस होळकराची दहशत मोठी बसली त्यामुळें इंग्रजास स्वस्थ वाटत नाहीं. असें होत असतां इंग्रज याणें होळकरावर प्रयोग करून यशवंतरावास वेड लाविलें. त्या वेडांत यशवंतराव अगदीं बेफाम झाले. असे दोन तीन वर्षे पर्यंत रामपुऱ्याचे छावणींत यशवंतराव होळकर वेड लागून पडले होते. शेवटीं होळकर त्या वेडांत मृत्यु पावले. मल्हारराव होळकर, त्याचे चिरंजीव खंडेराव होळकर. तो यशवंतराव फौजेसुद्धां फिरत असतां तेव्हां तो खंडेराव मृत्यु पावला होता. दौलतीचा खावंद वारस होता. पुढें यशवंतराव याचा वंश चालला. यशवंतराव हे औरस नव्हत. तुकोजी होळकर यांचे नाटकशाळेचे पुत्र. याप्रमाणें मजकूर होळकरांचा झाला. पुढें सरदारीचीं वस्त्रें श्रीमंत यांणीं दिलीं नाहींत.

इंग्रज यांणीं श्रीमंतास दोन चार वेळां उपदेश केला. आह्मी "तुमचें राज्य घ्यावयास आलों आहों तर तुह्मी ५०।६० हजार फौज पुणें मुक्कामीं

---

४०. बरबाद=खराब, रिकाम्या.

४१. यशवंतरायास वेड लाविलें—कोणतेही गोष्टीचें कारण नीटपणें समजलें नाहीं ह्मणजे ती कांहीं तरी अमानुष प्रकारानें घडून आली असें ह्मणण्याच्या साधारण पुरुषांच्या वहिवाटीचें हें एक उदाहरण होय—मागें पृ० १९६-९७ पहा.

४२. नाटक शाळा = वेश्या, रांड.

आपले जवळ बाळगावी. म्हणजे तुमचें राज्य कायम राहून आमचा रोजगार चालेल." असा हितोपदेश[43] कर्नल साहेब व वसली साहेब यांणीं केला असतां ती गोष्ट श्रीमंतांच्या ध्यानांत न येतां आपल्या पदरचीं माणसें सरदार मोडीत चालले. मुलखांतील किल्ले, कोट वगैरे यांचे खर्च तोडिले. अवघे मामले मक्त्यानें लाविले. रयतेची दाद नाहीं. अशी व्यवस्था राज्य करण्याची झाली. नंतर कर्नल वसली साहेब यांची बदली झाली. त्या बदलीवर दुसरे साहेब लोक आले. ते दिवसें दिवस राज्य व्यापीत चालले. थली बहादर यानें कोट रुपयांचा मुलुख नवा सोडवून त्या मुलखाचें राज्य ते करीत असतां त्या मुलखाच्या सनदा बाजीराव साहेब यांनीं इंग्रजांस करून दिल्या. तेव्हां तें संस्थान इंग्रजांनीं घेतलें. अमृतराव साहेब हे हिंदुस्थानांत गेले त्या समयीं त्यांजला इंग्रज खर्चायास देऊं लागले. त्यांचे खर्चांत गुजराथचे महाल श्रीमंतांपासून १४ महालांपैकीं सात महाल नेमून घेतले. असें राज्य निर्बळपणाचें बाजीरावसाहेब यांनीं केलें. सारा हुकूम इंग्रजांचा चालू जहाला. श्रीमंतांस कोठें स्वारीस जाणें झाल्यास इंग्रजांचा हुकूम होईल तेव्हां कोठें बाहेर कोपरगांव व नाशिक, गुहागर व पंढरपूर येथें जावें. असा इंग्रजांचा हुकूम चालता झाला. पुण्यामध्यें राज्याचा कारभार चिंतोपंत देशमुख करीत होते. कारभार मिळून महाल सांगावयाच्या घालमेली करावयाच्या मसलती कारभार सदाशीव माणकेश्वर करीत होते. इंग्रज यांजकडून सरकारांत बोलण्यास खुशरजी शेटे[44] मोदी हे होते. असा कारभार होत असतां दोन चार बदल्या साहेब लोक यांच्या झाल्या. शेवटली बदली झाली तेव्हां आलपिष्टण साहेब त्या कामावर आले. त्यांजकडे बोलण्यास नेहमी जाण्या येण्यास चिमणाजी नारायण व रामचंद्र भिकाजी करंदीकर हे दोन्ही शाग्रीत ठेवले. हुजऱ्यांमध्यें त्रिंबकजी डेंगळे यांस बेटांत जावयास बोलण्याची सरकारची आज्ञा जाहली तेही जाऊं लागले.

असा कारभार करीत असतां आलापिष्टन साहेब आल्यावर राज्याची चौकशी व कागदपत्र पहावयास फारच बारीक पांहूं लागले. त्या समयीं चिंतोपंत देशमुख यांस मजकूर समजावण्याची व बेटांत जाऊन कागद पत्र दाखविण्याची आज्ञा जाहली. त्याप्रमाणें जाऊन मजकूर समजावूं लागले. असा ऑप-

---

४३ ह्या हितोपदशास इंग्रजी ग्रंथांचा आधार नाहीं.

४४. हा पारसी होता. पारसी लोक मराठ्यांच्या अमलांत इतके दिवस असतां त्यांच्या सर्व इतिहासांत पारसी लोकांच्या नांवाचा उल्लेख ह्या मोदीच्या संबंधानेंच काय तो एकदां आलेला दृष्टीस पडतो.

४५. आपला=इंग्रजांचा. ह्या सर्व नामाचा संबंध पुढें आहे.

ला हुकूम चालूं लागला त्या समयीं गंगाधर शास्त्री पटवर्धन हे बडोद्यास इंग्रजांकडून गायकवाड यांचे राज्यांत होते त्यांनीं गायकवाडाचे राज्याचा बंदोबस्त करून इंग्रजांस काय मुलूख द्यावयाचा तो देऊन, गायकवाडाचा व इंग्रजांचा तह करून बंदोबस्त केला; तसा पेशवे यांचे राज्याचा बंदोबस्त करावा या उद्देशें शास्त्री पटवर्धन पुण्यास आले. पुण्यांत श्रीमंतांच्या भेटी होऊन राज्य प्रकरणीं बोलणीं बहुत जाहलीं परंतु तें कांहीं श्रीमंतांचे खात्रीस न येई. या प्रभूला कोणाचा विश्वास नाहीं व वचनाची खंबीरता नाहीं. वसईहून आल्यावर असा कारभार सारा जाहला. इंग्रेज यांनीं पेशवे यांचे वजन ओळखून ठेविलें त्यामुळें ते जसें म्हणत गेले तसें त्यांचें ऐकून हे ही तसेच वर्तूं लागले. जेथ पावेतों मोदी शेटजी कारभार वकिलीचे बोलण्यांत होते तेथ पर्यंत त्यांनीं दोन्हीं पारडीं समान राखिलीं होतीं. इकडची जरब तिकडे व तिकडची जरब इकडे अशी ठेवून काम चालविलें होतें. परंतु आलफिष्ठन साहेब वकिलीचे कामावर आले त्या दिवसापासून मोदी यांचे तेज कमी पडत चाललें. आलफिष्टण शहाणा उत्कृष्ट, त्याच्या शहाणपणापुढें मोदी वगैरे कोणाचें शहाणपण चाललें नाहीं. गंगाधर शास्त्री पुण्यांत आल्यावर सारा मजकूर मोदी यांचा उघडा पडला. त्यासमयीं मोदी कैद करावा अशी मसलत केली. तेव्हां हा सारा मजकूर मोदी यांस समजला. नंतर मोदी यानें श्रीमंतांस सांगितलें "मला इंग्रजांकडे पाठवूं नये. त्यांचें मागणें तुह्मांकडे आलें असतां आपण त्यांस सांगावें कीं 'आमचे मामले मोदी कडे आहेत त्याचा हिशेब आह्मीं समजून घेऊन आमचा हिशेबाचा उलगडा झाला ह्मणजे मोदीस तुमचे हवालीं करूं' अशी तुह्मी गोष्ट सांगून मास पक्ष लोटावा तों या साहेबांची बदली विलायतेहून करून आणवितों. दुसरा साहेब या कामावर आला ह्मणजे पहिल्याप्रमाणेंच चालेल." असा मोदी यानें घांट घातला असतां तसें बोलणें जेवींचें श्रीमंतांच्यांनीं सांगवेना. व यांचें अवसान रगडून बोलावयाचें नाहीं. असें समजून मोदी यांनीं दुसरे दिवशीं हिरकणी खाऊन प्राण दिला.

तेव्हांपासून पुढें गंगाधर शास्त्री बोलण्यांत पडले. परंतु बाजीराव साहेब यांचा मानस गंगाधर शास्त्री या कामांत नसावे. असा मनांत हेतु परंतु बोलून दाखवितां येत नाहीं, कारण श्रीमंतांमध्यें तितकी हिम्मत नाहीं. असें असून पंढरीस आषाढी एकादशीस स्वारी जाण्याचा

४६. 'खरेपणा' इं० प्र०
४७. 'जबरीचें' कि० 'जहरीचें' इं० प्र०

बेत झाला, त्या समयीं पटवर्धन शास्त्री यांस श्रीमंतांनीं सांगितलेंकीं, "तुम्ही स्वारी बराबर चलावें." त्यासमयीं शास्त्री जात नव्हते. परंतु श्रीमंतांचा मोठा आग्रह पाहून 'येतों' म्हणून बोलले आणि आषाढीचे यावेला स्वारी समागमें गेले. पंढरपुरास पोहोंचल्यानंतर आषाढी एकादशी झाल्यावर श्रीमंतांचा मुक्काम तेथें आठ चार दिवस होता. तेव्हां रात्रीचे ठिकाणीं देवास स्वारी गेली, त्यासमयीं गंगाधर शास्त्री समागमें होते. देवदर्शन होऊन प्रदक्षणा घालावयास गेले. यात्रेची दाटी, रात्रीचा समय, त्या गर्दीत गंगाधर शास्त्री यांजवर मारेकरी जाऊन प्रदक्षणेच्या वाटेंत अगोदर मशाली गर्दीमधें विझविल्यानंतर शास्त्रीबोवा यांजवर वार केले. ते लागलेच ठार जाहले. जेव्हां मोठा गलबला झाला. त्यासमयीं शास्त्री यांजकडील लोक माणसें व कारकून वगैरे मशाली लावून धांवले. तसेच सरकारी लोकही धांवले. पाहतातंतों गंगाधर शास्त्री ठार झाले. असा मजकूर पंढरपुरास झाला. ती बातमी पुण्यांत इंग्रजांस तिसरे दिवशीं लागली गंगाधर शास्त्री या साठीं इंग्रज यांची मरजी फार जात राहिली.

पुढें श्रीमंतांची स्वारी पुण्यांत आल्यावर इंग्रज त्या शोधांत होते. त्यांनीं मुद्दा मारल्याचा शाबीद केला. तो त्रिंबकजी डेंगळे यांनीं मारिलें असा निश्चय झाल्यावर इंग्रजांचे बोलणें श्रीमंतांस लागलें कीं, "त्रिंबकजीस आमचे स्वाधिन करावा." असें बोलणें आठ चार दिवस लागलें असतां इंग्रजांची निकड श्रीमंतांस लागली व जरब ही बसली. त्या समयीं त्रिंबकजीस इंग्रजांचे हवाली केला. त्यांनीं लागलेंच तेथून काढून साष्टीच्या किल्ल्यांत त्रिंबकजीस पोहोंचविला. पाहरे मोठे कडोविकडीचे ठेविले. तेव्हां पासून इंग्रज यांची व श्रीमंतांची परस्परें मनामध्यें दर्हेल येऊन वांकडे पडलें. नंतर इंग्रज व्यापित चालले. आपला सरंजाम मिळवूं लागले. त्रिंबकजी कैदेंत पडल्यावर त्रिंबकजी सात आठ महिने कैदेंत होता. इकडे पुण्यामध्यें दोहों चोहों दिवसीं देशमुख यांस श्रीमंतांची आज्ञा झाली, "तुह्मीं बेटांत जाऊन मजकूर राज्यप्रकरणी आलपिष्टण साहेबांस समजावित जावा."

असा पाठ इकडे चालला असतां त्रिंबकजी डेंगळे साष्टीच्या किल्ल्यांत कैदेंत असतां तेथें त्यांनीं फितूर करून इंग्रजांकडील पहारे होते त्यां सुद्धां किल्ल्यांतून पळाला तो खाडी उतरून आलीकडे आला. तो देशांत येऊन त्यानें बंड केलें. कोंकणपट्टी लुटूं लागले. पेंढारी म्हणून बाहेर आवाई,

४८. दहल ? वितुष्ट ?

४९. त्यांसुद्धां.—त्यांस न जुमानतां किंवा त्यांसही आपणा बरोबर घेऊन.

परंतु सारें बंड त्रिंबकजी डेंगळे याचें. त्यास खर्चास पैका श्रीमंतांकडून पोचूं लागला, अशी शाबिती इंग्रज यांनें श्रीमंतांकडे लाविली. व त्रिंबकजीचें बंड मोडण्याविषयीं कंपनी सरकारचीं पलटणें फिरूं लागलीं. इतक्यांत शके १७३८ फाल्गुन शुद्ध चतुर्दशी या दिवशीं चिंतोपंत देशमुख यांस नवज्वराची भावना होऊन देव आज्ञा झाली.

देशमुख मृत्यु पावल्यावर इंग्रजांचा व सरकारचा बिघाड झाला.. शके १७३९ चे वैशाखांत इंग्रजांचा वेढा शहरा भोंवता बसला. त्यांनीं बोलणें सरकारांत लाविलें कीं "आमचा पूर्वीचा करार ६ आणे आपले राज्यांत मुलूख देण्याचा, तो मुलूख आमचा आह्मांस द्यावा. नाहीं तर लढाईस उभें रहावें." असें ह्मणून घेरा शहराभोंवतां बसवून तोफा शहरावर फिरविल्या. त्यासमयीं सदाशिवं माणकेश्वर हे इंग्रजांचे बोलण्यांत होते. तेव्हां त्यांनीं बोलण्यांत समेट घातला आणि घेरा उठविला. त्यासमयीं लोहगड व पुरंदर व सिंहगड असे तीन किल्ले इंग्रजांचे ओलीस दिले. कारण "तुमचा मुलूख साहा आणे याचा द्यावयाचा तो देऊं आणि आह्मी आपले किल्ले माघारे घेऊं" असा तह ठरवून घेरा उठविला. तेव्हां इंग्रजांनीं गोष्ट कबूल करून स्वस्थ राहिले.

परंतु ते त्रिंबकजी डेंगळे याच्या धरण्याच्या उद्योगांत होतेच. तेव्हांपासून श्रीमंतांचा बिघाड झाला. त्यासमयीं मोरदीक्षित मराठे वसईकर हे श्रीमंतांनीं इंग्रजांचें बोलण्यांत घातले. तेव्हांपासून सदाशिवपंत भाऊ यांचें तेज कमी

५०. मागें पृ० २१९ टी० २५ पहा. "रामजोशाच्या पुढें लोक प्रसिद्ध हरदास विशेषें करून नांव घेण्यासारखे असे एक दोनच आहेत. एक संगमनेरास राहणारा अनंतफंदी; आणि दुसरे, बाजीरावाचे पुढें जे दिवाण झाले ते, माणकेश्वर. यांपैकीं दुसऱ्या विषयींच्या लोकप्रसिद्ध दोन आख्यायिका मागें एका अंकांत सांगितल्याच आहेत [नि० मा० अंक ७ पृ० २७–२८] ग्रांट् डफ् साहेबांनीं आपल्या इतिहासांत वरील ऐतिहासिक पुरुषाविषयीं लिहितांना त्याचें थोडेसें वृत्त टिपेंत लिहिलें आहे, तींवरून असें समजतें कीं, माणकेश्वर हे मोठे गवय्ये असून शिवाय यांनीं पुष्कळ कवनेंहीं केलीं आहेत. त्यांची वरील इतिहासकारानें बरीच प्रशंसा करून तीं जमविण्याविषयीं आपल्या स्वदेशीयांस शिफारस केली आहे. त्या शिफारशीप्रमाणें कांहीं झाल्याचें आंजपर्यंत कोठें समजण्यांत नाहीं; आणि मूळ इतिहासाचीच कोण दुर्दशा झाली हें मनांत आणिलें असतां त्यांतील टिपेकडे कोणी विशेष लक्ष न दिलें याचें मोठेंसें, आश्चर्यही वाटावयास नको! असो वरील शिफारस आह्मी आमच्या वाचकांसही करितों ती वरच्यासारखी फूकट न जावो ह्मणजे झालें." नि० मा० अं० २० पृ० १९.

५१. मागें पृ० ११४ टी० १० पहा.

पडलें व श्रीमंतही फौज ठेवूं लागले. अवघे बोलावून पुण्यास आणिले. नवे फौजेची कलमजारी केली. आला स्वार, पायदळ याची हजीरी घेऊन चाकरीस ठेविले. १०००० आरब चाकरीस ठेविले व ३००० गोसावी नंगे असे चाकर ठेविले. तेव्हां इंग्रजांचा नेट भारी होत चालला. त्यांनींही पलटणाची तयारी केली. श्रीमंतांची लाख फौजेची हजेरी झाली. तोफखाना पानशे यांजकडून करवीत चालले. नवे बाण करण्याचा आरंभ केला. दारूगोळा याचाही सरंजाम चालविला. असें चालत असतां इंग्रजांची जरब बहुत पडली. त्यासमयीं उत्तर कोंकण हा मुलूख तहत रायगडा पावेतों रेवदंडा व तळा घोसाळा वगैरे अवचितगड, बिरवाडी पावेतों झाडून मुलुखाच्या सनदा इंग्रजांस करून दिल्या. त्याचा अंमल ज्येष्ट मासापासून चालता झाला.

श्रीमंतांनीं लढाईची तयारी केली. परंतु मसलतदार कोणीं नाहीं. अवघे मंडळ नवेंच. त्यांत इंग्रजांचा फितूर सगळ्या सरदारांत जहालेला. कोणी इंग्रजांचा पैका खाल्ल्याशिवायें राहिला असें नाहीं. याचा बंदोबस्त मात्र कोणाचा सरकाराच्यानें जाहला नाहीं. एक बापू गोखले खेरीज करून बाकी सगळें मंडळ इंग्रजानें भारून ठेविलें. आलापिष्टन साहेब अक्कलवान मोठा असें असतां पेशवे यांचे येथें अक्कलवान कोणी नाहीं. त्यासमयीं गोविंदराव काळे हे जुन्यांपैकीं होते, ते घरीं बसले होते. त्यांजला बारामतीहून पुण्यास आणिलें. तेव्हां सारा मजकूर काळे यांस समजाविला. त्यासमयीं गोविंदराव काळे यांणीं मसलत सांगितली कीं, "तूर्त इंग्रजांशीं लढाईचा प्रसंग घालूं नये. तुमचा सरंजाम अवघा नवा. काल चाकर ठेवलेला आज लढून मरतो असें घडत नाहीं. वर्षे दोन वर्षे फौज अशी बाळगावी व इंग्रजांशीं सख्यत्व आहे तेंच चालवावें. दुसरें, लढाईचा प्रसंग शहरापाशीं करूं नये. एखादी मोहीम पर राज्यांत सरकारची बाहेर काढावी आणि इंग्रजांस समागमें घेऊन जावें व तिकडे गेल्यानंतर लढाईचा प्रसंग करावयाचा करतां येईल. सध्यां लढाई उभी केली असतां इंग्रज ह्मणजे हटला जातो असें घडत नाहीं." अशी मसलत काळे यांची जाहली. परंतु तें कोणाचे खात्रेस न येई. त्यांत लढाईचा मोठा दम बापू गोखले यांचा. त्यामुळें कोणाचें सांगितलें चालत नव्हतें. सारे सरदार फितुरलेले, इंग्रजांचा पैका खाल्लेला, तेव्हां ती फौज इंग्रज यांशीं ह्मणजे लढते असें घडत नाहीं.

इकडे लढाईचा प्रसंग ठरला त्याप्रमाणें अवघ्यांनीं होळकर व शिंदे [व] भोंसले

५२. या गोष्टीस इंग्रजी ग्रंथाचा आधार नाहीं.

व गायकवाड इतक्यांस सरकारचीं पत्रें गेलीं कीं "आह्मी लढाई इंग्रजांशीं घेतों त्याच दिवशीं तुह्मी इंग्रजांशीं लढावें" अशीं पत्रें चोहोंकडे गेलीं. पुण्यांत तमाम सरदार जमा झाले. निपाणकर, अक्कलकोटवाले भोंसले, निंबाळकर, घोरपडे, जाधव, विंचुरकर, पटवर्धन, बापू गोखले, राजे बहादर, भोइटे पुरंदरे किरकोळ सरंजामी असे मिळून [व] नवीन ठेविलेली फौज मिळून लाख सव्वा लाख घोडे मिळाले. खेरीज पायदळ अरब, रोहिले, पठाण, सिद्दी, गोसावी शिवाय रजपूत, रांगडे, मुसलमान असे ५०००० पायींचे लोक नवे चाकर ठेविलेले असा सरंजाम तयार जाहला. या विघाडाचे पूर्वी दोन वर्षे अगोदर पोटे[53] साहेब इंग्रज यांस, श्रीमंतांनीं चाकर ठेवून दोन पलटणें नवीं शिकविलीं. त्यास दोन चार लक्ष रुपये खर्च पलटणें तयार व्हावयास लागला. त्या कामावर गोपाळपंत रानडे [व] परशुरामपंत सांवरकर नेमिले होते. शेवटीं तीं पलटणें लढाईच्या उपयोगीं श्रीमंतांच्या पडलीं नाहींत. तीं इंग्रजांस मिळालीं. लढाईचे पूर्वी अलपिष्टण साहेब पुण्यांत मोरदीक्षित मराठे यांजकडे विश्रामबागेंत १०० गोऱ्यानिशीं, २०० घण तुरुक समागमें, सोजीर यांची पलटणें [घेऊन आले]. ते दिवशीं बैठक विश्रामबागेच्या वाड्यांत झाली. परंतु कांहीं बोलणें जमलें नाहीं. अलपिष्टण साहेब तोंडांत खाऊन उठून गेले. पुढें भाद्रपद मासीं वद्य पक्षांत सदाशिव माणकेश्वर यांचे शरीरास विकृति होऊन ते मृत्यु पावले. त्यांचे दिवस होऊन, त्यांस दत्त देऊन त्यांचें संस्थान चालविलें.

दसरा झाल्यावर फारच गोष्ट विघडली. तेव्हां आश्विन वद्य पक्षीं बापू गोखले सप्तमी अष्टमी या दिवसांत फौजेची तयारी करून संगमाचे वेटावर चढाई करून गेले. ती बातमी अलपिष्टण साहेबास नव्हती. एका एकींच बापू गोखले चालून गेले तेव्हां अलपिष्टण साहेब मेण्यांत बसून निघाले. [नंतर] सरकारच्या फौजेनें वेट लुटिलें व जाळिलें. त्या वेळेस नदीच्या पलीकडून विंचूरकर यांचे फौजेचा फरा उभा होता. साहेब मेण्यांत बसून त्या फऱ्यावरून चालला. एकटा असून त्यास कोणी आडविलें नाहीं. असा फिर्तुर[54] फौजेचा. एक बापू गोखले मात्र लढाईचे उद्योगांत. तेव्हां एकट्याचा निभाव कसा लागतो ? बडे साहेब निघाले ते गणेशखिंडीवर गेले. सरकारची फौज वेट जाळून माघारी आली. गारपीर ही उधळिलें. असा मजकूर त्या दिवशीं झाला.

---

५३. पोट साहेब [?]

५४. वर टी० ५२ पहा.

तेथून आश्विन वद्य ११ त्या दिवशीं बापू गोखले श्रीमंतांची स्वारी फौजेची तयारी करून पर्वतीस गेले. त्या समयीं श्रीमंत पर्वतीस राहिले. बापू गोखले, व मोरदीक्षीत मराठे, व चिंतामणराव आपा पटवर्धन, व तासगांवकर व मिरजकर झाडून पटवर्धन, आपाजी पाटणकर, घोरपडे, पुरंदरे, राजेबहादर, अक्कलकोट वाले झाडून फौजेसुद्धां तयार होऊन गणेशखिंडीवर इंग्रज जेथें उतरला होता तेथें जाऊन इंग्रजास घेरा दिला. तेवेळेस इंग्रज यांजपाशीं लढवाई थोडे होते. परंतु लढाईस उभे राहिले. दोन तीन हजार माणूस जखमी व ठार झाले. खेरीज घोडीं. अशी लढाई मोठी कठीण झाली. इंग्रजाच्या लोकांपाशीं दोन तीन तोटे राहिले. त्या लढाईत मोरदीक्षित नाना गोळी लागून ठार झाले. दुसरे गणेशपंत सहस्रबुद्धे, पटवर्धन यांजकडील, तेही ठार झाले. त्यासमयीं इंग्रज यांचे बोलणें श्रीमंताकडे आलें. अलपिष्टण साहेब फार घाबरले. त्यासमयीं श्रीमंत यांचीं बोलावणीं बापू गोखले यांस गेलीं. परंतु बापू गोखले माघारे न फिरत. इंग्रज कोंडला. व इंग्रज यांचे लोकांस खावयास कांहीं नाहीं तशी निकड बसली असती म्हणजे इंग्रज कौलांत आले असते. परंतु बापू गोखले यांचा लढाईचा आग्रह मोठा. खावंदाचे मनांत इंग्रज मोडावयाचा नाहीं. तेव्हां बोलावण्यावर बोलावणीं बापू गोखले यांस श्रीमंतांची गेलीं. शेवटीं निदान श्रीमंतानीं सांगून पाठविलें. तेव्हां बापू गोखले शह सोडून माघारे आले.

त्या दिवसापासून आठ दिवस पर्यंत लढाईची ढील झाली. त्या अवकाशांत इंग्रज यानें आपले पलटणांची तयारी केली. घोडनदीहून जरणेल इसमिथ[५६] हा सरदार मोठा लढवाई दोन चार पलटणें दारूगोळ्यासुद्धां तयारी करून पुण्यावर आला. इंग्रजांची तयारी लढाईची झाली. इकडे श्रीमंत दिवाळी होऊन बाहेर पडले ते डेऱ्यास दाखल झाले. तेथें अवघी फौज जमा जाहली. तोफखानाही तयार होऊन तेथें आला. अशी तयारी होऊन कार्तीक शुद्ध ८, तिसरे प्रहरीं लढाईस प्रारंभ झाला. तेव्हां इंग्रज येऊन येरवड्यावर तयार होऊन उभा राहिला. इकडे बापू गोखले फौजेची तयारी करून लढाईच्या उद्देशें निघाले. ते येरवड्यावर गेले. तेथें गेल्यानंतर टेंकडी येरवड्या नजीक आहे ती श्रीमंतांचे फौजेनें आटोपली. त्या टेंकडीवर आरब, गोसावी चढले. असें होत असतां दिवे लावणीच्या संधींत लढाई सुरू झाली. कांहीं लढाई होत आहे. महाकाळ तोफ पुरंदरास

५५. ही खडकीची लढाई.

५६ जर्णेल इसमिथ=जनरल स्मिथ्.

होती, ती अगोदर पुण्यास आणली होती. तीच तोफ तोफखान्यांतून ओढून लढाईस नेली.

आरब, गोसावी लढत होते. दारूगोळ्याचा पुरावा व खाण्या पिण्याचा कांहीं पाठीमागून जाहला नाहीं. इंग्रजांचे तोफेची मारगिरी मोठी होऊं लागली, त्यासमयीं रात्र दहा बारा घटका जाहली. त्यावेळेस श्रीमंत स्वारी तयार करून, सगळा आपला आजबाब आटोपून, दिव्याचे घांटचा रस्ता धरिला. घाटांत स्वारी गेली तेवेळेस हजारों मशाली लाविल्या, असे पळालें. हें बापू गोखले यांनीं पाहून तेही त्याच रस्त्यानें चालले. सारी फौज उधळली. तो उजेड इंग्रज यांणें * पाहिला. तेव्हां त्यांनें लढाईचा लगट भारी केला. आरब, गोसावी लढत होते त्यांजवळ दारूगोळा नाहींसा झाला. त्यांत बहुतेक माणसें ठार झालीं. आरब, गोसाव्यांनीं पळ काढिला. टेंकडी इंग्रजांनीं सँही केली आणि तेथून पुढें चाल केली.

श्रीमंत पळतात हें पाहून इंग्रजांची पलटणें पाठीमागें लागलीं. तों पहांटेचा समय व्हावयास आला. इंग्रज श्रीमंतांचे तळावर येऊन पोहोंचला. येऊन पाहतो तों डेरे राहुट्या रिकाम्या उभ्या आहेत. त्या गर्दींत दौलत कित्येकांचे हातीं लागली, ते आभर झाले. अलपिष्टण साहेबांनीं श्रीमंतांचे तळाचा बंदोबस्त करून, श्रीमंतांचे पाठीमागें पलटणें रवाना करून आपण माघारें फिरले, ते गारपिरावर येऊन शहरचा बंदोबस्त करावा ह्मणून हलकारे पुण्यांत चकर्‍या देऊन पाठविले. एक शनवारच्या वाड्यांत, व एक शुक्रवारच्या वाड्यांत, व एक विश्रामबागच्या वाड्यांत व एक बुधवारच्या वाड्यांत व एक बापू गोखले यांचे वाड्यांत [अशा] पाठविल्या. त्यांत हांशील मिळून वाड्याची तसनस न व्हावी. दोन प्रहरच्या समयास, कार्तीक शु० नवमी, शके १७३९, त्या दिवशीं अलपिष्टन साहेब पुण्यांत येऊन कंपनी सरकारचा बावटा शनवारचे वाड्यावर लावला. तसेंच शहरांत चावडी चावडीनें झेंडे सरकारचे होते त्या झेंड्याप्रत इंग्रजी बावटे लाविले. आणि शहरांत द्वाही फिरविली कीं, "बाजीराव साहेब यांची द्वाही कंपनी सरका-

---

* "तें उजाडतां इंग्रजानें पाहिलें" इं० प्र०

५७. सही केली=ताब्यांत घेतली.

५८. चकत्या=टिकिटें, बिल्ले.

५९. कोतवालचावडी जवळील झेंड्यास व शनवारचे वाड्यावरील झेंड्यास निशाणें नेऊन लावण्याचें काम उरकण्याचा साहेब लोकांचा हिय्या होईना तेव्हां तें काम माजी बाळाजीपंत नातु यांणीं पतकरून मोठ्या धैर्यानें सिद्धीस नेलें असें ह्मणतात.

रचा हुकूम." अशी ढाही फिरवून चारी वाड्यांत चौकीदार व पहारेकरी, ब्राह्मण मंडळी, आचारी, व खटपटे, कुळंबिणी, कामाठी वगैरे श्रीमंतांकडील होते तितकेही चोहीं वाड्यांतून काढून इंग्रजी पाहरे वाड्यांत ठेविले. शहरच्या बंदोबस्तास नवी शिबंदी इंग्रजानें ठेविली. पेठों पेठीं चावडीवर कारकून ठेविले. शहरच्या चौक्या जाग जागीं जशा होत्या तशा बसविल्या. असा बंदोबस्त करून चावडी चावडीनें संत्री लोकांचे पहारे ठेविले. वाड्यांतही संत्री यांचे पाहरे ठेविले. शहरचे कामावर राबिसन साहेब ह्यांस ठेविलें.

असा शहरचा बंदोबस्त करून दुसरे दिवशीं बडे साहेब आपले लष्कराचा कूच करून श्रीमंत पळत होते त्यांच्या पाठीवर गेले. श्रीमंतांची फौज पुढें पळते पाठीमागें इंग्रजांचीं पलटणें लागलीं. मध्ये वाटेंत एक दोन लढाया झाल्या. परंतु श्रीमंत लढाईस पळूं लागले ते ब्राह्मण-वाड्याच्या घांटा पावेतों पळाले. तेथें घाटावर मुक्काम झाला त्या ठिकाणीं बापू गोखले यांचे चिरंजीव मृत्यु पावले. त्यांची बायको सती गेली. ह्मणून दाहा बारा दिवस मुक्काम तेथेंच होऊन इंग्रजसुद्धां मुक्काम होता. बापू गोखले यांचे [मुलाचे] दिवस झाल्यावर कूच होऊन, श्रीमंत माघारे फिरले ते मागती पुण्याचे रोखानें आले. ते भीमा उतरून कोरेगांव येथें श्रीमंतांचा मुक्काम गाला. तेथें कोरेगांवास श्रीमंतांची व इंग्रजांची मोठी लढाई झाली. श्रीमंतांच्या फौजेपैकीं दहा पांच हजार फौज नारो विष्णु आपटे घेऊन वाघोली पावेतों आले. तेव्हां पुण्यामध्यें इंग्रज यांची पळण्याची तयारी झाली. कोरेगांवीं इंग्रज लढत होता तेथें लढाई मोठी आरबांनीं व पायदळानीं दिली. त्या समयीं इंग्रज कच खाऊन गांवामध्यें शिरला. तेव्हां श्रीमंतांकडील लोक गांवांत शिरले. तेथेंही लढाई मोठी मातबर झाली. दोन चारशें लोक इंग्रजांचे राहिले ते कोरेगांवांत वांकडे यांचे वाड्यांत शिरले. त्या वाड्यास श्रीमंतांकडील लोकांनीं घेरा देऊन लढत होते परंतु खावंद बेहिमती तेथून कूच करून साताऱ्याकडे फिरले. इंग्रज पाठीमागे लागला आहे तसे पळत जाऊन साताऱ्यास राजे यांस घेऊन निघाले. पुनः मागती पळावयास प्रारंभ केला. तों सोलापूर पावेतों पळाले. तितक्या वाटेंत पळतांना

६०. चारी वाडे–पैकीं शनवारचा व शुक्रवारचा असे दोन वाडे पूर्वीच जळून गेले. बाकी राहिलेले दोन–विश्रामबागचा व बुधवारचा हे–आजपर्यंत पुण्यांतील दोन पेठांस शोभवीत होते, तेही ता० १३ माहे मे १८७९ या रोजीं आपल्या दुसऱ्या दोन बंधूप्रमाणें विलक्षण रीतीनें एक समयींच अग्निमुखीं पडून सर्व लोकांस हळहळावितें झाले!

६१. यास इंग्रजी ग्रंथाचा आधार नाहीं.

राजे पळत नासे झाले. श्रीमंत पुढें गेल्यावर पाठी मागून इंग्रज आला. त्यानें राजे यांचा बंदोबस्त केला[६२]. पुढें इंग्रज श्रीमंतांच्या फौजेच्या पाठीमागें लागले. त्यावेळेस फौजेच्या दोन टोळ्या केल्या. बापू गोखले पांच पन्नास हजार फौज घेऊन इंग्रजांचे गोटावर उभे राहिले. पाठीमागें श्रीमंत लुटूं लागले. तोफखाना वगैरे सोलापुरावरच राहिला. श्रीमंत सडे झाले. बापू गोखले पाठीमागून निघाले ते सोलापुरावरून सदाशिव माणकेश्वर यांजकडील कारकून सोलापुरावर होते ते [घेऊन] बापू गोखले यांनीं टेंभुरणी पावेतों जाऊन सदाशिव माणकेश्वर यांचा वाडा लुटला. पावड्यावारीं रुपये काढिले. ते कोट कोट रुपये. अशी कोट रुपयांची दौलत काढून, फौजेस वाटून, मागती तेथून बापू गोखले उठले. श्रीमंत नागपूर पावेतों पळाले. तेव्हां गारपगारी[६३] श्रीमंतापाशीं येऊन भेटले. श्रीमंतांस ह्मणत होते "आह्मांस कांहीं रुपये द्याल तर इंग्रजांचे लष्करावर गारांचा पाऊस पाडून लष्कर उधळितों." तेव्हां श्रीमंतांनीं तें न ऐकिलें. तसेच गारपगारी इंग्रजांकडे गेले. तेथें जाऊन इंग्रजांस असाच मजकूर सांगितला. तेव्हां साहेब लोकांनीं गोष्ट कबूल करून, गारांचा पाऊस श्रीमंतांलष्करावर पाडिला. त्यानें लष्कराची दाणादाण होऊन लष्कर उधळिलें. तेथून सारे लष्कराची, फौजेची फाटाफाट झाली. ते बापू गोखले सोलापुराकडे फिरले. श्रीमंत बऱ्हाणपुराकडे फिरले. ज्या समयीं लढाईचा बेत ठरला त्या वेळेस चौघां सरदारांस लढाईविशीं पत्रें गेलीं होतीं त्यांत होळकर व भोंसले मात्र इंग्रजांशीं लढले[६४]. बाकी शिंदे, गायकवाड कांहीं लढले नाहींत. होळकर, भोंसले लढले त्यांचा मोड होऊन दोन्हीं * * इंग्रजांनीं घेतलीं. परंतु त्या दोघांनीं इंग्रजांसीं तह करून, कांहीं मुलूख इंग्रजांस देऊन, आपलीं संस्थानें काइम राखून जागेवर राहिले. त्याचा बंदोबस्त करून मालकम साहेब इकडे आले. बापू गोखले मोठे शर्तीनें इंग्रजांसीं लढले[६५]. शेवटीं त्यांचे पाणपत[६६] जाहलें. तेव्हां इंग्रज याणें तेथून बापू गोखले यांशीं लढल्यावर

६२. राजे अष्टग्राची झटपट झाल्यानंतर इंग्रजांचे हातीं लागले. म्रा० ड०

६३. गारपगारी=गारा पाडण्याचें सामर्थ्य ज्याचे अंगीं आहे असा मनुष्य.

६४. अप्पासाहेब भोंसल्यानें नागपुरास सीतावळदीवरील रेसिडेन्सीवर हल्ला केला ; होळकराचें सैन्य दक्षिणेंत बाजीरावाकडे येत असतां महीदपूर येथें सर टामस हिस्लाप याणें गांठिले. दोन्हीं ठिकाणींही इंग्रजांचाच जय झाला.

६५. अष्टें येथें. यांजबरोबरच गोविंदराव घोरपडे व आनंदराव बाबर हेही पडले.

६६. पाणपत झालें=पाणिपतास भाऊंची अवस्था झाली तीच येथे बापूंची झाली.

बापू गोखले यांचें ठिकाण नाहीं असें झालें. फौज सारी उधळली. जरा आशा ज्याला वाट फुटली तसे तिकडे ते गेले. सोलापुरावर तोफखाना सरकारचा होता त्याची अवस्था अशी जाहली. तेव्हां इंग्रज माघारे फिरले.

बाजीराव साहेब पळतां पळतां अशिरीवर येऊन मुक्काम केला. तेथें मालव साहेब ही तिकडून आले. त्यांचा ही मुक्काम तेथेंच जाहल. या मुक्कामीं श्री असतां त्या समयांत मालेगांव येथें आरब होते त्यांची लढाई इंग्रजांशीं झाली. मालेगांव मात्र एक मास लढले. शेवटीं किल्ला पाडला. तेव्हां मालेगांव हस्तगत झालें. इंग्रजांनीं बापू गोखले नाहींसे झाल्यावर राज्याचा बंदोबस्त केला. त्रिंबकजी डेंगळा यास वैजापूरच्या मैदानांत धरला, तो लागलाच चांडाळ-गडास नेऊन ठेविला. श्रीमंत जातीनें बेहिमती, शिपाईगिरी आंगीं नाहीं व लढाईचें ही सामर्थ्य नाहीं; तेव्हां राज्याचा बेदावा लिहून देऊन ब्रह्मवर्ताकडे गेले. चिमाजी आप्पा हे इकडे पुण्याकडे आले. त्या वेळेस कल्य पावेतों अप्पासाहेब येऊन माघारे फिरले. त्या समयीं अलपिष्टण साहेब यांनीं त्यास सांगितलें कीं, " दहावीस लक्षांचा मुलूख तुह्मांस देतों. तुह्मी पुण्याचें संस्थान संभाळून राहावें." तें चिमाजी आप्पा यांणीं ऐकिलें नाहीं. तेव्हां त्यांस नेऊन वसईस ठेविलें. तेव्हां चिमाजी आप्पा यांचें बोलणें पडलें कीं, " आह्मी काशीस जातों." त्यांची रवानगी काशीस केली. बाजीराव साहेब ब्रह्मवर्तास गेले. तेव्हां सातारे याचे राज्याचे बंदोबस्त अलपिष्टण साहेब यांणीं केला. चौदा लक्षांचा मुलूख त्यांस देऊन त्यांचें संस्थान चालविलें रायगड किल्ला. श्रीमंतांकडे होता हा त्या किल्ल्यावर वाराणशीबाई होती त्या किल्ल्या इंग्रज चढाई करून जाऊन किल्ला लढाई करून घेतला. वाराणशीबाई बोलणें पडलें कीं " आह्मांस हिंदुस्थानांत पाठवावें." त्याप्रमाणें ब रवानगी केली. रायगड किल्ल्यावर दौलत मुबलक सांपडली. अशी श्री तांची दौलत इंग्रजांचे हातीं पुष्कळ लागली.

असा राज्याचा बंदोबस्त इंग्रज यांणीं केला. राज्याचा खावंद पेशवे यांचे वंशांत बाजीराव साहेब यासारखा बेहिमती, दुसऱ्याचा विश्वास नाहीं, शहा मनुष्य जवळ ठेवावयाचे नाहीं, आंगीं शिपाईगिरीही नाहीं, त्याची वर्णना काय करावी? कलियुगीं ब्राह्मण कुळांत प्रभु होऊन शंभर वर्षे पृथ्वीचें राज्य करील असा वर ईश्वराचा होता. पुराणांतरीं व्यास वचनही असेंच आहे. त्याप्रमाणे झालें. शके १६३९ [या वर्षीं] पेशवाई त्यांस झाली ती शके १७३९ यांत

६७. ही बाजीरावाच्या अनेक स्त्रियांपैकीं एक होय.

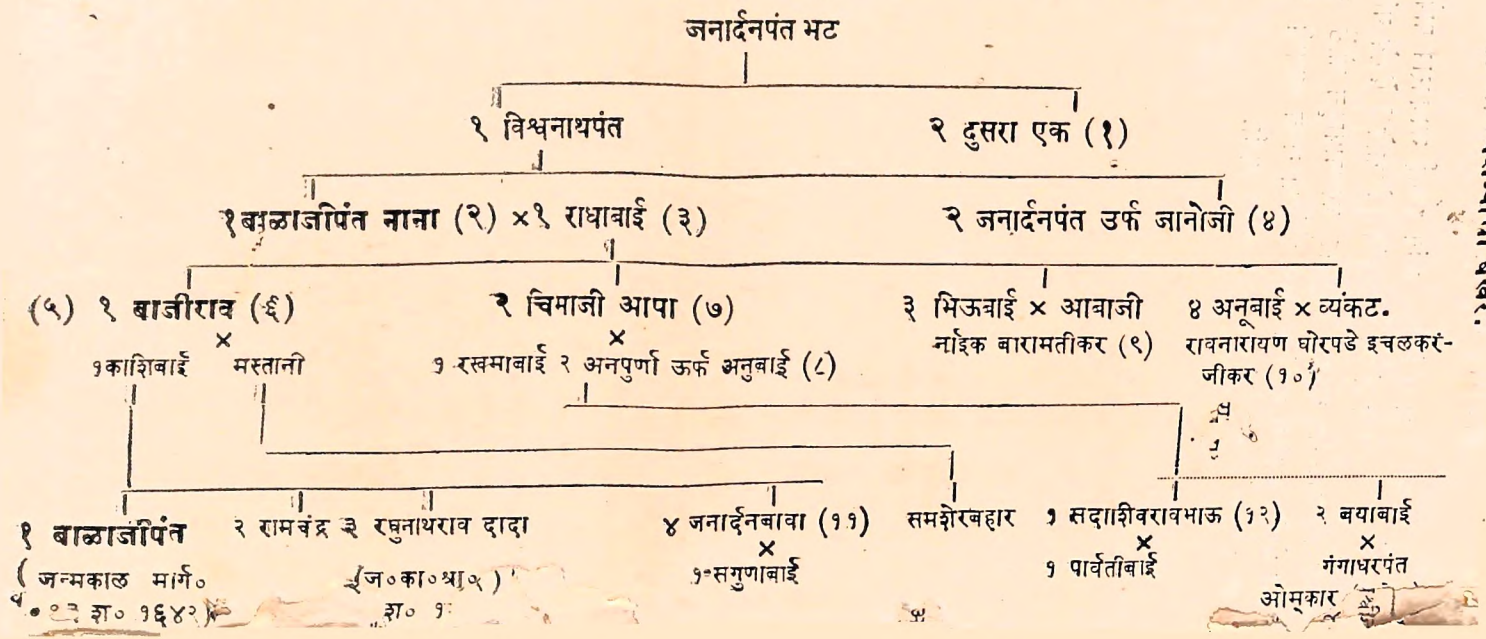
६८. कोणत्या पुराणीं?

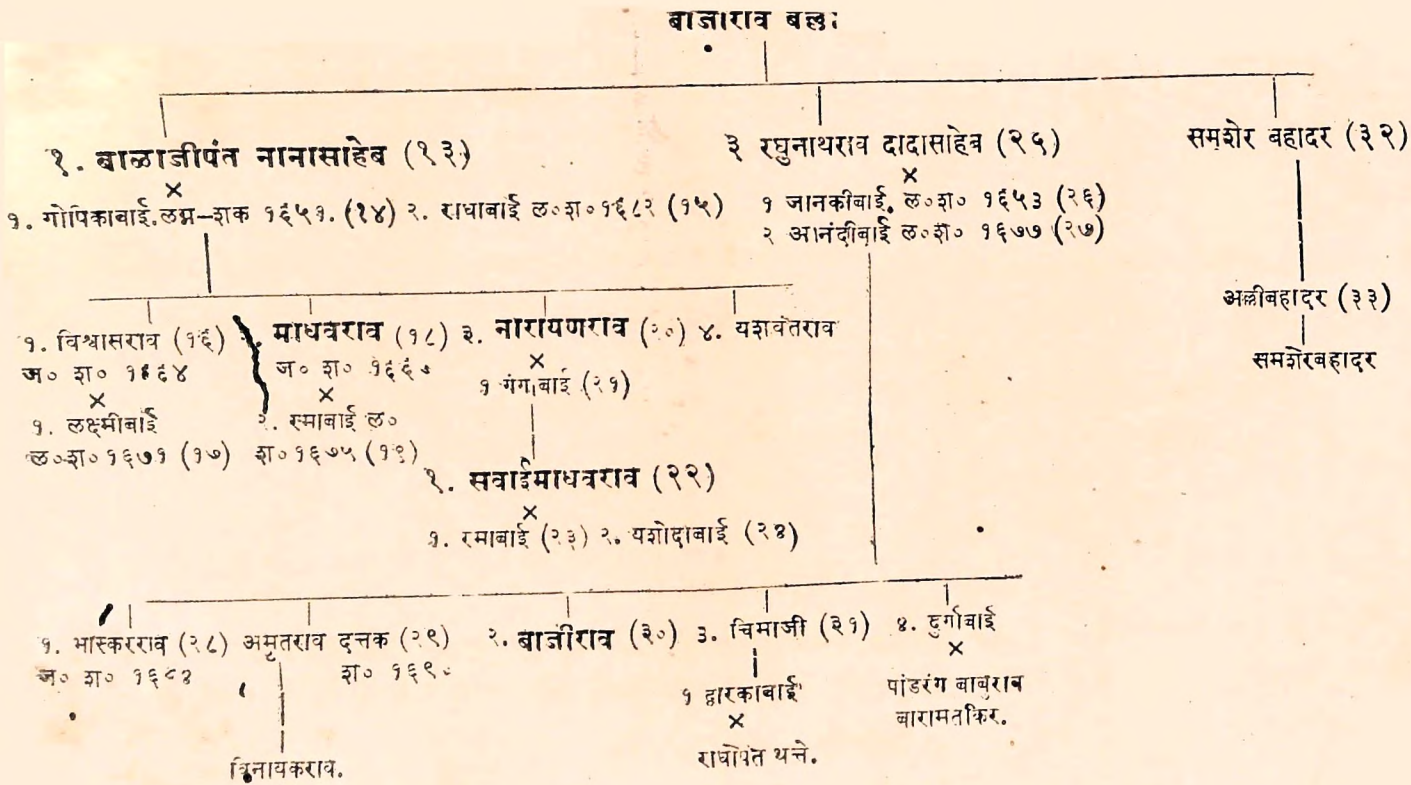
तची जाऊन] राज्य गेलें. त्यांत सवाई माधवराव पावेतों राज्य मोठें चैं, सारे शत्रु हात जोडून पादाक्रांत [होत्साते] पेशवे यांजपुढें उभे होते. त्यांच्यामागें बाजीराव रघुनाथ राज्यावर बसल्यापासून कोठें स्वारी, शिकारी किंवा मोहीम झालीच नाहीं व प्रभूस फौजेची गरज लागली नाहीं. त्यामुळें शी अवस्था झाली. येथून बखर समाप्त झाली.

॥ समाप्त ॥

पेशव्यांची वंशावळ.

'पेशव्यांची वंशावळ' या नांवाचा स्वतंत्र निराळा लेख आम्हांस अद्याप कोठें उपलब्ध झाला नाहीं. खालीं दिलेली वंशावळ ग्रां० डफ् यांचा ग्रंथ, कांहीं जुन्या बखरी, व येथील एका वृद्ध गृहस्थाकडून मिळालेली माहिती, यांवरून तयार केली आहे.

बाजीराव बल्लाळ
१. बाळाजीपंत नानासाहेब (१३)
१. गोपिकाबाई.लग्न–शक १६५१. (१४) २. राधाबाई ल०श० १६८२ (१५)
३ रघुनाथराव दादासाहेब (२५)
१ जानकीबाई. ल०श० १६५३ (२६)
२ आनंदीबाई ल०श० १६७७ (२७)
समशेर बहादर (३२)
अलीबहादर (३३)
समशेरबहादर
१. विश्वासराव (१६) ज० श० १६६४
१. लक्ष्मीबाई ल०श० १६७१ (१७)
माधवराव (१८) ज० श० १६६७
२. रमाबाई ल० श० १६७५ (१९)
३. नारायणराव (२०)
१ गंगाबाई (२१)
४. यशवंतराव
१. सवाईमाधवराव (२२)
१. रमाबाई (२३) २. यशोदाबाई (२४)
१. भास्करराव (२८) ज० श० १६८४
अमृतराव दत्तक (२९) श० १६९०
विनायकराव.
२. बाजीराव (३०)
३. चिमाजी (३१)
१ द्वारकाबाई
राघोपंत धुंधे.
४. दुर्गाबाई
पांडरंग बाबूराव बारामतकर.

१. हे राजमाचीकरांचे पूर्वज असें ऐकिवांत आहे. २. हे सासवडीं अ
मासीं मृत्यु पावले, श० १६४१. ३. ही मल्हार दादाजी डुबेरकर बर्वे यांची बहीण
ह्यांस हबशी यांनीं समुद्रांत बुडविलें. ५. बाळाजी विश्वनाथाच्या अपत्यांत बाजी
ज्येष्ठ; बाकीच्यांचा क्रम माहित नाहीं ६. यांचा मृ० श० १६६२ वै० शु० १३ नर्म
तीरीं मौजे कलमेंड परगणें रावेर येथें. यांची स्त्री काशीबाई ही कृष्णराव चासकर यांची
बहिण असें ह्मणतात. ७. आपांस तिसरी एक स्त्री होती ती कृ गांव महादेव चासकर
यांची कन्या. आपांचा काळ छ० ८ सव्वाल, पौष, श० १६६ सालीं झाला. ८.
अनूबाई सती गेली असें ह्मणतात. रखमाबाई ही तिंबकराव पेंठे यांची बहीण. ९.
हे बाबूजीनाईक जोशी बारामतीकर याचे बंधु. १० हे फिरंग्याशीं कोंकणांत लढ
होते: ११ ज० श० १६४९ मृ० श० १६६८. सगुणाबाई ही भिडे यांची कन्या यांच्या
मृ० श० १७०६. १२ ज० श० १६५५ मृ० श० १६८२ (पौष शु० ८). स्त्रिय
दोन १ उमाबाई व २ पार्वती बाई, पौंडचे कृष्णाजी नाईक यांची कन्या (अन्ना
लक्ष्मणराव कोल्हटकर यांची बहीण.) पार्वती बाई श० १७०६ मध्यें मृ० पावल
भाऊंस कृष्णराव वगैरे पुत्र झाले ते अल्पायु झाले.

१३ यांणीं तीन लग्नें केलीं व तिसरी स्त्री कऱ्हाडे ब्राम्हणाची भुलगी होती सें
म्हणतात. मृ० पर्वतीवर शके १६८३, ज्येष्ठ वद्य १. १४. भिकाजी नाईक रास्ते (गो)
यांची कन्या. मृ० शके १७११ १५. ही नारोबा नाईक वाखरे पैठणकर देश
ब्राह्मण यांची कन्या. मृ० शके १६९३. १६ मृत्यु पाणिपत येथें पौष शुद्ध ८ शके १६८
१७ सदाशिव माधव दीक्षित पटवर्धन यांची कन्या. मृ० शके १६८५. १८ मृ
थेऊर येथें कार्तिक वद्य ८ शके १६९४. १९. शिवाजी बल्लाळ जोशी सोलापूरकर प
यांची कन्या. सती, कार्तिक वद्य ८ शके १६९४. २० ज० शके १६७७. मृत्युकाळ भाद्रप
शुद्ध १३ शके १६९५. २१. कृष्णाजी हरी साठे यांची कन्या लग्न पुरंदरीं शके १६८
मृ० १६९९. २२. ज० वैशाख शुद्ध ७ शके १६९६. मृत्यु आश्विन शुद्ध १४ शके १७११
२३ केशव नाईक थत्ते यांची कन्या, ल० १७०४ मृत्यु शके १७१४. २४. गणेशपंत गोखल
यांची कन्या लग्न शक १७१४. २५. मृत्यु कचेश्वरीं, मार्गशीर्ष वद्य ३ शके १७०५. २६. ह
गणेशभट बर्वे यांची कन्या. मृत्यु शके १६७७. २७. राघो महादेव ओक यांची कन्या
हिचें लग्न कृष्णातीरीं स्वारींत झालें. मृत्यु आनंदवल्लीस शके १७१५ फाल्गुन वद्य १
२८. भास्करराव १ वर्षाचा असतां त्यांस दादांनीं प्रतिनिधी करून राजे बहादर
त्याचे मुतालीक नेमिलें होतें, पण भास्करराव पुढें लवकरच मृत्यु पावला. २९.
भुसकुटे यांचा पुत्र. मृ० चित्रकूट येथें श० १७४५. ३०. बाजीरावाची दे
६ व ब्रह्मावर्ती ५ मिळून ११ लग्नें झालीं. १ धोंडभट भागवत यांची कन्या भागी
बाई २ धोंडोपंत मंडलीक यां० कं० सत्यभामाबाई ३ चिंतामणराव हरी फडके यां०
राधाबाई ४ नाना रास्ते ऊर्फ फाटक यां० कं० वाराणशी बाई ५ हरी रामचंद्र देव
ऊर्फ हमढेरे यां. कं. वेणूबाई ६ बळवंतराव पेंडसे यां. कं. सरस्वती बाई ७ मुखरीक
अभ्यंकर यांची कन्या सत्यभामा बाई ८ बळवंतराव आठवले यां. कं. ९।१०।११ चित
गोखले व रिसबूड यांच्या कन्या. बाजीरावास रामनराव वगैरे अपत्यें झालीं तीं स
अल्पायुषीं झालीं. मृत्यु ब्रह्मावर्ती पौष शु. १२ शके १७७२. ३१ ज. चै. शु. ९, १
मु. काशींत ज्येष्ठ व. ३० श. १७७२. ३२. पाणिपतास जबर जखमा लागून नंतर ली
हा जाटाचे मुलखांत मृत्यु पावला ३३. याजकडे बुंदेलखंड होतें. हा इसवी सन १८०
सालीं मृत्यु पावला.